

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису
УДК 316:325.455 (477.4)

ГАЙДАЙ ОЛЕКСАНДРА ЮРІЇВНА

**РАДЯНСЬКА СПАДЩИНА В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ
ТА СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ 1991-2014 РР.
(НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ, ЖИТОМИРСЬКОЇ, ЧЕРКАСЬКОЇ ТА
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)**

07.00.01– історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
КАСЬЯНОВ ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ
доктор історичних наук,
професор

КИЇВ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження	11
1.1. Стан наукової розробки проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	21
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	24
РОЗДІЛ 2. Формування та інституалізація пам'яті про тоталітарний період	34
2.1. Особливості політики пам'яті в Західній та Центрально-Східній Європі	34
2.2. Меморалізація спадщини комуністичного періоду	41
РОЗДІЛ 3. Стратегії поводження з пам'ятниками Леніну в незалежній Україні (1991-2013 рр.)	60
3.1. Офіційна політика пам'яті щодо радянської спадщини	60
3.2. Пам'ятники Леніну в Україні: кількість, розташування в просторі та церемоніальна роль	90
3.3. Позиція місцевої влади щодо пам'ятників Леніну	107
3.4. Діяльність націоналістичних сил щодо радянської спадщини	122
3.5. Індивідуальні стратегії поводження з пам'ятниками Леніну	130
РОЗДІЛ 4. Образ Леніна та присвячені йому пам'ятники в колективній пам'яті мешканців Центральної України	140
4.1. Оцінка радянського періоду та Володимира Леніна	140
4.2. Пам'ятник Леніну як «місце пам'яті» та «місце історії»	152
РОЗДІЛ 5. «Нові часи – нові герої»: вплив революційних подій 2013-2014 рр. на долю пам'ятників Леніну	164
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	188

ВСТУП

Актуальність. Україна, як і решта держав Центрально-Східної Європи, після здобуття незалежності зіткнулася з необхідністю вирішення долі спадщини попереднього політичного режиму, зокрема і в монументальному мистецтві. Але, на відміну від інших держав регіону, кількість і розповсюдженість радянських монументів в Україні була однією з найбільших, зокрема і пам'ятників Леніну. Це, а також той факт, що в публічному просторі України дискусії щодо радянського періоду точаться навколо цього типу пам'ятників, визначило обрання пам'ятників Леніну як об'єкту дослідження. Монументальне втілення образу Леніна у СРСР мало свої канони зображення, визначені традицією, що у поєднанні зі стандартизованістю та масовістю цього пам'ятника зробило його одним з найбільш відомих символів радянської епохи.

Водночас, відчутним є брак наукового погляду на процеси, пов'язані з пам'яттю, її конструюванням та інструменталізацією в новітній період української історії. Хоча студії пам'яті в останні десятиріччя стали досить популярними серед науковців різних галузей, проте часто вони зводяться до аналізу або соціологічних даних, або ж певних комеморативних практик та проявів меморіальної політики. Продуктивнішим є комплексний підхід, коли дані соціології поєднуються та аналізуються з дослідженням міського простору, комеморативних практик, офіційної політики пам'яті. Вивчення питання радянської спадщини на прикладі пам'ятників Леніну, як на рівні центральної й місцевої влади (офіційні документи, заяви, рішення), так і громадської думки (дані соціологічних опитувань та інтерв'ю), суттєво поглибить розуміння політичних та культурних процесів в Україні в 1990-х – 2000-х рр. Актуальність зазначеної теми визначається також і прикладними завданнями, що виникають у річищі проблем збереження об'єктів радянського монументального мистецтва після розпаду СРСР.

Таким чином, у пропонованому дослідженні здійснено спробу реконструювати і висвітлити, на основі доступних джерельної бази й історіографічного матеріалу,

особливості формування політики пам'яті щодо радянського спадку в Україні у контексті аналогічних процесів у країнах Центрально-Східної Європи. У свою чергу, акцент на регіоні Центральної України дозволив розкрити всю палітру значень і сенсів, які викликав пам'ятник Леніну у свідомості населення.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках проекту «Регіон, нація та за їх межами: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України» («Region, Nation and Beyond. A Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine») у рамках гранту Швейцарської національної наукової фундації (SNF) CR11I1L_135348, та в руслі наукової роботи відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України «Між містом і селом: економічні та культурні трансформації українського суспільства у 1990-ті – 2000-ті рр. (людський вимір)» (номер державної реєстрації 0113U000400).

Метою дослідження є аналіз політики пам'яті щодо радянської спадщини в центральних регіонах незалежної України, а також те, як (не)змінювалося його інтерпретація мешканцями регіону, на прикладі пам'ятників Леніну. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**:

- з'ясувати ступінь наукової розробки вказаної проблеми та окреслити зміст понять «колективна пам'ять», «політика пам'яті» та «спадщина»;
- проаналізувати стратегії осмислення й інтерпретації спадщини комуністичного минулого;
- простежити політику пам'яті щодо радянської спадщини, зокрема пам'ятника Леніну, в незалежній Україні;
- проаналізувати позиції та діяльність місцевої влади, політичних партій та окремих активістів щодо питання знищення чи збереження пам'ятників Леніну;
- дослідити ставлення населення до постаті Володимира Леніна та пам'ятників, присвячених його особі;
- розглянути особливості трактування пам'ятників Леніну під час подій листопада 2013 р. – березня 2014 р.

Об'єктом дослідження є політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні.

Предметом дослідження є образ радянського минулого через призму суспільних практик стосовно радянської спадщини, в першу чергу пам'ятників Леніну.

Обрання об'єктом дослідження пам'ятників Леніну зумовлено тим, що в просторі Центральної України дискусії щодо радянського періоду доби незалежності значною мірою звелися до питання про ставлення до цього типу радянських пам'ятників. Крім того, навіть двадцять років після розпаду Союзу Ленін є тією рідкісною історичною особою, яку переважна частина населення України може легко і швидко ідентифікувати. А пам'ятник йому став уособленням радянського минулого у свідомості навіть тих, хто народився після 1991 р.

Теоретико-методологічною базою дослідження є підхід Моріса Гальбвакса до колективної пам'яті як такої, що формується соціальними рамками, в які вбудована індивідуальна пам'ять, концепт «місць пам'яті» П'єра Нора, а також міркування Яна Ассмана про особливості функціонування комунікаційної та культурної пам'яті.

Поділяючи конструктивіський підхід до визначення нації, представлений дослідженнями Ернеста Геллнера, Еріка Гобсбаума та Бенедикта Андерсона, ми розглядаємо пам'ятники Леніну в контексті діяльності політичних еліт з державотворення та формування національної ідентичності. Також зважаючи на те, що пам'ятники є своєрідним ресурсом, який актуалізує спогади про минуле в різноманітні способи, важливо розкрити практики пам'ятання радянського часу й особи Леніна в суспільстві, які серед іншого визначали і ставлення до пам'ятника йому. Такий підхід дослідження дасть змогу розкрити структурну складність практик (пост)радянськості, а також показати, як в окремих контекстах значення об'єкта спадщини можуть актуалізуватися чи навіть змінюватися.

Належне місце в дослідженні посіли такі загальнонаукові методи, як системний підхід до вивчення суспільно-політичних явищ, принцип історизму та історико-порівняльний аналіз. Використання порівняльного методу дозволило проаналізувати проблему комуністичного спадку в Україні, як складової регіону Центрально-

Східної Європи, а отже вдалося уникнути етноцентричності дослідження. Міждисциплінарний характер дослідження потребував застосування різних методологічних підходів, якими оперують гуманітарні та соціальні науки.

Хронологічними рамками дослідження є період від 1991 р. до 2014 р., тобто від здобуття Україною незалежності і початку формування національної політики у сфері пам'яті до прийняття так званих «декомунізаційних» законів, які стали вираження змін, що відбулися у політиці центральної влади та ставленні населення центральних областей до радянської спадщини, зокрема у монументальному мистецтві, у результаті Революції гідності. В окремих розділах ми виходимо за межі зазначених хронологічних рамок, що обумовлюється необхідністю представлення ширшого контексту формування політики в сфері пам'яті, а також виокремлення передумов та наслідків дій в сфері пам'яті.

Географічно дослідження зосереджене на Вінницькій, Житомирській, Черкаській та Полтавській областях. Регіональний фокус дослідження зумовлений тим, що найбільш інтенсивні та швидкі зміни в символічному просторі відбувається в основних містах держави, перш за все в столиці, символічний простір якої є найбільш концентрованим репрезентантом колективної ідентичності та державної ідеології. Натомість, в невеликих містах і сільських районах зміни в символічному просторі відбуваються повільніше та менш радикально. Зважаючи на це, для розуміння ситуації в сфері пам'яті щодо радянського спадку в Україні важливо розкрити регіональну політику пам'яті поряд з політикою на найвищому державному рівні.

Обрання для аналізу Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей зумовлене такими критеріями: по-перше, області схожі за демографічними і географічними показниками. Сукупне населення в кожній з областей коливається від 1 млн. 250 тис. до 1 млн. 600 тис. осіб. Найбільшим містом області є його обласний центр, решта – це невеликі міста, містечка та села. За даними Державного комітету статистики в обласних центрах проживає від 20% до 27% населення областей [111]. Населення областей переважно україномовне та за національністю українське. По-друге, Вінницька, Черкаська, Житомирська та Полтавська області не

мають сильних регіональних центрів, які б конкурували з Києвом, а тому їх відносини можна представити як «центр-периферія». І нарешті, ці чотири області, на рівні своїх центрів, демонструють чотири приклади політики щодо пам'ятників Леніну (демонтаж (Вінниця, Черкаси) та збереження (Полтава, Житомир), що стали наслідком різної реакції місцевих еліт на офіційну політику пам'яті з 1991 р. по 2014 р., відповідно, на їх прикладі можна простежити весь спектр політики пам'яті в Центральній Україні.

У роботі представлено також ширший контекст політики пам'яті в країнах Європи, що обумовлено необхідністю виокремлення тенденцій в сфері політики щодо минулого в Європі загалом та України як її частини. Регіон ж Центральної України становить особливий інтерес у контексті нашої теми, оскільки дозволяє вийти за рамки традиційної схеми, коли ситуація у сфері пам'яті представляється в рамках дихотомії «Схід – Захід», та розкрити більш складні відносини у сфері пам'яті та пам'яттєвої політики в Україні після розпаду СРСР. На відміну від східного (Донбас) і західного регіонів (Галичина), які є хрестоматійними прикладами, за визначенням Лариси Нагорної, сильної регіональної ідентичності [213, с. 265-270] та ідеологічними полюсами, історична пам'ять та політичні орієнтації жителів центральних областей не характеризуються однорідністю і часто поєднують національні та радянські сюжети та їх героїв у колективній пам'яті.

Досліджень, присвячених питанням колективної пам'яті мешканців центральним областям країни, – обмаль, тому виникає враження, що регіон має досить аморфну (невизначену) ідентичність і є лише відголоском сильніших ідентичностей Заходу і Сходу країни. Проте подібне уявлення є значною мірою результатом зіставлення пам'яті та ідентичності мешканців Центральної України з їхніми співвітчизниками зі східних та західних областей, коли за критерій оцінки слугує сильна (визначена) історична пам'ять та ідентичність. Натомість, якщо змінити ракурс, то регіон постане як «поле можливостей» у формуванні колективної пам'яті, де на рівних змагаються різні моделі оцінки українського минулого, перш за все, радянського періоду.

У сфері ідеологічних та політичних орієнтацій жителі центральних областей тяжіють і до правих, і до лівих ідеологій. Однак, більшість означеного населення обирає «центристські» сили, які займають компромісну позицію щодо спірних (у тому числі історичних) питань, а кількість прибічників радикальних сил, як «правих», так і «лівих», недостатня для переваги жодної із сторін. На виборах до Верховної Ради 2012 р. у перерахованих областях як Комуністична партія України, так і ультраправа політична партія ВО «Свобода» набрали 5% і більше. Зважаючи на те, що політичні та ідеологічні преференції населення цього регіону невизначені і можуть змінюватися, центральні області стали основними в боротьбі між всіма політичними силами.

Зазначимо, що будь-яка регіоналізація простору має суто інструментальні – пізнавальні та описові – функції, адже поняття «регіон» є складним та багатофункціональним. Критерії (географічні, історичні, економічні, етноконфесійні, адміністративні, культурно-політичні, етнодемографічні), за якими виокремлюють той чи інший регіон, зумовлені метою і завданнями дослідження, тому означення «Центральна Україна» ми використовуємо лише як аналітичну категорію. У межах цього регіону не йдеться про гомогенність культури чи історичної пам'яті, а радше про історичні, культурні та політичні характеристики, які відрізняють його від інших частин України. Крім того, зауважимо, що області певною мірою також є цілісними регіонами, сконцентованими навколо обласного центру, з єдиною системою регіональної політики в інформаційній, освітній, історичній та інших сферах [150, с. 269-289].

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що робота є одним із перших системних досліджень політики пам'яті щодо радянської спадщини у незалежній Україні. У ній *вперше* у вітчизняній історіографії на фоні досвіду країн Центральної і Східної Європи розкрито формування політики пам'яті щодо радянського спадку в Україні, висвітлено основні стратегії поводження центральної і місцевої влади з радянською монументальною спадщиною, насамперед пам'ятниками Леніну; прослідковано процес трансформації колективного сприйняття пам'ятника Леніну: від нейтрального «прочитання» до навантаження монумента емоційним значенням,

сприйняття його в політичних та ідеологічних категоріях; *узагальнено й систематизовано* дані з кількості та розташування пам'ятників Леніну в чотирьох центральноукраїнських областях. У роботі *набуло подальшого розвитку* питання формування політики пам'яті в Україні після проголошення незалежності в 1991 р., та загалом державотворчих процесів.

Практичну цінність дослідження обумовлюють сформульовані у ньому висновки, головні теоретичні узагальнення, їх наукова новизна. Матеріали та результати дослідження можуть бути використані під час підготовки спеціальних курсів зі студій пам'яті у навчальних закладах, а також для написання праць з політики пам'яті в Україні чи проблем формування спадщини.

Апробація результатів дослідження. Основні тези та проміжні результати роботи обговорювалися та оприлюднювалися на дев'яти наукових конференціях: наукова конференція «Політика пам'яті у культурному просторі» (Київ, 2013), The Sixth Bi-annual Graduate Student Symposium «Ukraine: Lessons of the Past and Outlook to the Future» (Торонто, 2014), Symposium «Lieux de Memoire: Memory, Forgetting and History, Mapping in the Post-Communist World» (Харків, 2014), Conference New Research on Memory in Eastern Europe: Ukraine and Belarus (Варшава, 2014), Training School «Mobilising Memory for Change» (Будапешт, 2014), Национальный нарратив, академические исследования и политика памяти: использование истории в пост-коммунистическом пространстве (Єреван, 2014), IV Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014), Platform Ukraine Conference (Лондон, 2015), The Political Cult of the Dead in Ukraine: Traditions and Dimensions from Soviet Times to Today (Мюнхен, 2015), Sites of Memory of Socialism and Communism in Europe (Мюнхенвілер, 2015).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження відображено в 7 публікаціях, з яких 6 статей опубліковано в наукових фахових виданнях України та 1 стаття – в іноземному.

Структура дослідження. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, 5 розділів, в яких виділено 12 підрозділів,

висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків. Загальний обсяг тексту дисертації – 228 сторінок, обсяг основного тексту – 187 сторінок. Кількість найменувань у списку використаних джерел та літератури – 382.

РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження

1.1. Стан наукової розробки проблеми. За тематичним принципом історіографію цього дослідження можна поділити на такі групи: 1) теоретичні праці з проблеми пам'яті, що включають також групу досліджень спадщини; 2) праці присвячені процесу формування політики пам'яті в державах Центрально-Східної Європи, зокрема і в сфері поводження з комуністичною спадщиною в монументальному мистецтві; 3) дослідження пам'яті та політики в сфері пам'яті в Україні, а також суміжні праці з питань державотворення в Україні після 1991 р.

Дослідження пам'яті в західній історіографії визначили такі три парадигми: нормативна парадигма Поля Рікера, що розглядає роботу пам'яті з забування, переоцінювання та опрацювання минулого, соціальні рамки пам'яті Моріса Гальбвакса та концепт «місць пам'яті» П'єра Нора. Згодом проблема конструювання пам'яті, її збереження та втілення стала предметом наукових зацікавлень великої кількості вчених, серед яких варто виділити таких, як: Ірина Савельєва, Лоріна Репіна, Джефрі Олік, Сьюзана Крейн, Харальд Вальцер, Анна Грін, Аляйда Ассман та Баррі Шварц.

Складовою дослідження пам'яті є аналіз того, як вона підтримується і передається, йдеться про комеморативну та меморіальну політику. Класичною працею з теми комеморативної складової пам'яті є праця «Як суспільства пам'ятають» Пол Коннертон [188]. Американський антрополог розглядає ритуали і церемонії, які організовують і легалізують певний тип колективного пам'ятання, а отже і ідентичності. Більше того, на його думку, комеморативні заходи є пам'ятними зважаючи на свою перформативність, яка включає відтворення як змісту, так і форми ритуалу.

Відомим є збірник досліджень «Винайдення традиції» за редакцією Еріка Гобсбаума і Теренса Рейнджера [309], який розкриває соціальну природу традицій, те, як вони виникають і підтримуються. І хоча традиції, розглядаються авторами, як результат діяльності політичних еліт, інституцій, які «винаходять» їх для досягнення

своїх партикулярних цілей, вони вказують, що таке інструменталіське використання традиції, можливе лише зважаючи на їх важливість для спільноти. Традиції, які є складовою і водночас вираженням колективної пам'яті, допомагають зберегти відчуття спільності та колективної ідентичності, що особливо стає актуальним в період різких соціальних змін. Частково питання традицій в житті суспільства розкриває книга британського географа та історика Девіда Ловенталя «Минуле – це інша країна» [327]. Він аналізує ставлення людей до минулого в різні часи, поняття традицій та інновацій, прогресу і занепаду. Автор зосереджується на тому, як в різні періоди (і в різних країнах: Франції, Англії та Америці) поводитися зі спадком, аналізує способи за допомогою яких спільнота змінює або консервує минуле, їх мотиви та очікування. На його думку, бажання до збереження минулого, консервації його решток, викликане відчуттям втрати зв'язку з ним, а також занепокоєнням, яке виникло в суспільстві в результаті глобалізації.

Серед найбільш помітних праць з теми конструювання та інтерпретації спадщини варто виокремити дослідження Родні Харрісона [304] та Девіда Харвея [305], які проблематизували категорію «спадщини» на тлі соціальних та політичних процесів у різних країнах світу. З нових досліджень у сфері спадщини вирізняється праця литовської дослідниці Раси Чепайтене, де подається історія уявлень про спадщину, а також окреслюються ті виклики, які постають у сучасності у зв'язку зі створенням і підтримкою спадщини [260].

На проблемі пам'яті та комеморацій в державах Центрально-Східної Європи зосереджені численні наукові статті. Серед них збірники статей за редакції Олексія Міллера і Маши Ліпман [203], Міхаеля Бернарда та Яна Кубіка [370], статті Андрія Казакевича [175], Дункана Лайта [325; 324], Валентини Хархун [256; 257], Романа Абрамова [127; 128].

Збірник Олексія Міллера і Маши Ліпман наголошує на важливості розгляду процесів в сфері пам'яті з погляду «акторів», тобто суб'єктів, які формулюють, підтримують і ретранслюють вигідні їм історичні уявлення та оцінки. Іншою провідною темою статей збірника є розкриття проблеми інструменталізації та політизації пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи, що особливо стало

помітно на початку 2000-х рр. З поміж статей збірника вирізняється доробок професорки російської історії та наукової співробітниці Центру Марка Блоха в Берліні, Ютти Шеррер, про особливості «проробки» минулого після Другої світової війни в Німеччині та Франції [264]. Дослідниця представляє спільності та відмінності в підходах до минулого, а також розкриває стратегії взаємодії з ним: від забуття і заперечення до прийняття і пам'ятання.

Питання інструменталізації пам'яті в умовах руйнування національних рамок пам'яті розглядає в своїй статті французький дослідник Жорж Мінк [207]. «Ігри пам'яті», які розпочалися в Європі після краху комунізму, на його думку, мали на меті легітимізувати нові держави, а також утвердити їхній винятковий статус в межах європейського співтовариства. В свою чергу, Стефан Требст здійснив спробу диференціації і категоризації пам'яті на тлі історично-політичного спадку комуністичної епохи. За його спостереженням, спільним для всіх країн Центрально-Східної Європи є етнонаціоналізм, а відрізняються вони ставленням до комуністичного досвіду [248]. Він виокремлює чотири типи пам'ятання: перший полягає в інтерпретації комуністичного режиму як нав'язаного ззовні (країни Балтії), другий характеризується наявністю різних оцінок періоду (Угорщина, Чехія, Україна), третій тип культури пам'яті властивий країнам з амбівалентним і водночас байдужим ставленням до минулого режиму (Болгарія, Румунія), і нарешті, до четвертої категорії належать країни з континуїтетом авторитарних політичних структур та інститутів (Росія, Білорусь).

Цікавий фокус дослідження пам'яті пропонують редактори збірника Міхаель Бернард та Ян Кубік: аналіз (не)святкування дати здобуття незалежності в 1989-1991 рр. в державах Центрально-Східної Європи [370]. Такий підхід дозволив не лише виокремити особливості функціонування цієї події в колективній пам'яті населення та політиці пам'яті влади, але і охарактеризувати трансформаційні процеси в країнах. Так, щодо України американська дослідниця Оксана Шевель вказує на невелике значення здобуття Україною незалежності для значної частини українців. За її спостереженням, святкування Дня незалежності в 1990-х рр. та 2000-х рр. зводилося до виконання лише необхідної формальності [361].

В контексті аналізу меморіальної політики цінним є поділ агентів залежно від особливостей їх діяльності в сфері пам'яті, запропонований редакторами збірника Яном Кубіком та Міхаелем Бернардом, на «воїнів», «плюралістів» і тих, хто самоусувається від участі в політиці пам'яті. Якщо з останніми зрозуміло, то характеристикою «воїнів» є опонування протилежній ідеологічній позиції, яка за означенням є помилкою, а тому має бути нівельована та заперечена. В свою чергу, «плюралісти» схильні приймати існування відмінного від свого погляду на історію та діяти в умовах множинності інтерпретацій [370, с. 106].

Литовська дослідниця Раса Чепайтене у своїй статті «Спадщина у (пост)суспільстві: дисонанс, конфлікт чи пошук згоди?» [261] намагається виявити подібності і розбіжності між постколоніальним та пострадянським досвідом. Постколоніальний підхід у дослідженні країн Центрально-Східної Європи пропонує також Агата Лісяк [326], яка аналізує особливості репрезентації минулого в архітектурі, літературі і кінематографі Берліна, Будапешта, Праги і Варшави. Авторка вказує, що постколоніалізм характеризується травматичною чи ностальгічною пам'яттю про період підлеглості та поширенням націоналістичних ідеологій. Хоча застосування терміна «постколоніалізм» до регіону Центрально-Східної Європи є предметом дискусій: частина інтелектуальної та політичної еліти країн регіону поділяє погляд про те, що радянський колоніалізм не мав прямого впливу на держави через опір значної частини суспільства. Особливо цінним у праці Агати Лісяк є розділ, присвячений методам та способам, за допомогою яких країни Центральної Європи позбавлялися залишків комуністичної ери та формували нові ідентичності. Прикладом комплексного дослідження колективної пам'яті окремої національної спільноти є книга польської дослідниці Барбари Шацької [262]. Використовуючи багатий соціологічний матеріал, вона розкриває особливості пам'ятання ключових подій XX ст. та їх вплив на формуванні колективної ідентичності поляків.

Окрему групу складають дослідження з проблеми комуністичної спадщини в монументальному мистецтві в державах Центрально-Східної Європи. Безпосередньо питанню реорганізації публічного простору, у тому числі зміні монументів у

випадку зміни влади, присвячено книгу Сенфорд Левінсона «Написано на камені: пам'ятники під час суспільних змін» [322]. Розглядаючи різні країни, зокрема і Центрально-Східної Європи, автор розкриває те, як минуле впливає на сьогодення у випадку, коли останнє визначається в опозиції до колишніх цінностей. Тему зміни міського простору також розглядає у своїй книзі Андреас Г'юссен [311], а збірник наукових досліджень за редакції Кирила Станілова [367] зосереджений на трансформації урбаністичних форм та структур в містах Центрально-Східної Європи після 1989 р. Важливо те, що крім звичних політичних змін, автори аналізують соціально-економічний та географічний контекст постсоціалістичної реальності, зокрема такі питання як житлове будівництво чи правові аспекти забудови.

Питання взаємодії з комуністичною спадщиною в монументальному мистецтві в посткомуністичних країнах стали об'єктом уваги Бенжаміна Фореста та Юлії Джонсон. В статті, опублікованій в 2002 р., вони проаналізували діяльність російських політичних еліт в 1990-ті рр. за контроль над інтерпретацією радянських місць пам'яті в Москві і можливості їх включення в простір «нової» Росії [294]. Обираючи ту чи іншу стратегію в поводженні з комуністичним спадком, як вказують дослідники, політичні еліти беруть участь у символічному діалозі один з одним і з громадськістю з метою завоювання авторитету, забезпечення своєї легітимності чи впливу [294, с. 525]. В іншій своїй статті Бенжамін Форест та Юлія Джонсон, використовуючи базу даних випадків офіційного та неофіційного перетворення (зміни, перенесення, зруйнування) пам'ятників з 1985 р. до 2010 р. у 26 державах Центрально-Східної Європи, виокремили особливості поводження з комуністичною спадщиною залежно від політичного (демократичного, гібридного, авторитарного) режиму країни [293]. Таким чином, дослідники намагалися поглянути на проблему збереження/зміни комуністичної спадщини в комплексі, як проблему регіону Центрально-Східної Європи, не фокусуючись на окремому монументі чи державі.

Аналізу функціонуванню пам'ятників, зокрема і комуністичних, присвячені окремі статті таких дослідників, як: Ірина Кравченко, Сергій Ромашко, Сергіуш Мічалскі, Санфорда Левінсона, Тетяни Пруднікової, яка детально аналізує

десакралізацію образу Леніна [226], а також Ольги Романової, яка розглядає сприйняття образу Леніна в пострадянських країнах [229]. Окремими є дослідження презентації та сприйняття пам'ятників у так званих тематичних парках як в Угорщині, так і в Литві, тут варто виокремити дослідження Маї Надкарні [342] та Емілії Палонен [350].

Єдиним систематичним дослідженням історичної політики в Україні є монографія 2012 р. Лариси Нагорної [213], у якій не тільки аналізуються загальні механізми актуалізації минулого в пізнавальному процесі і в ідентифікаційних практиках, але і розкривається український контекст творення та підтримання колективної пам'яті. Різні аспекти української політики пам'яті розглядали у своїх працях відомі вітчизняні вчені, такі як-от: Гелінада Грінченко, Владислав Гриневич, Ярослав Грицак, Станіслав Кульчицький, Георгій Касьянов, Володимир Кулик, Алла Киридон, Вікторія Середа, Юрій Шаповал, Дмитро Веденєєв, Наталія Яковенко, Валерій Солдатенко, Володимир Кривошея, Олександр Лисенко та інші.

До питань пов'язаних з конструюванням уявлень про минуле звертаються представники різних галузей науки, що надає їм, з одного боку, міждисциплінарності, а іншої, веде до того, що науковці послуговуються різною термінологією в описі одних і тих самих процесів і явищ. На неусталеність термінології, а також на розпорошеність та несистематизованість досліджень пам'яті в Україні звертає увагу дослідниця пам'яті Алла Киридон. Серед інших проблем в сфері пам'яті вона вказує на залежність українського наукового середовища від перекладних видань та відсутність усталеної комунікативної платформи [182, с. 16-17] для дослідників, які займаються проблемами пов'язаними з пам'яттю.

В Україні зацікавлення студіями пам'яті розпочалося після здобуття незалежності в 1991 р., але і досі не отримало свого інституційного завершення. Алла Киридон виділяє чотири етапи становлення студій пам'яті в Україні: від звернення до пам'яттєвої парадигми в дослідженнях минулого (к. 1980-х – поч. 1990-х рр.) до першої спроби інституалізації досліджень студій пам'яті як самостійного напрямку гуманітарних знань (з 2011 р. – по жовтень 2014 р.) [182,

с. 11-15]. Останній етап пов'язаний, перш за все, з діяльністю Українського інституту національної пам'яті, хоча в дослідженнях пам'яті брали участь і інші науково-дослідні установи, серед яких виділяється Інститут історії України НАНУ та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Співробітники Українського інституту національної пам'яті, крім організації конференції і «круглі столи» з проблеми дослідження пам'яті в Україні, започаткували в 2011 р. видання спеціалізованого наукового видання зі студій пам'яті – «Національна та історична пам'ять». Метою збірника стало обговорення теоретичних і прикладних проблем студій пам'яті в Україні. Станом на жовтень 2014 р. вийшло друком десять номерів збірника наукових праць. Значним досягненням стало видання у 2013 р. словника ключових термінів за загальною науковою редакцією Алли Киридон [216], який став однією з перших спроб в Україні зі систематизації понятійно-категоріального апарату студій пам'яті. Того ж року колектив інституту випустив бібліографічний покажчик досліджень пам'яті [244].

У контексті нашого дослідження важливе значення має стаття Георгія Касьянова та Олексія Толочка з питання утвердження національного наративу у дев'яностих роках [179], а також стаття Володимира Кравченка про інтерпретацію радянського минулого в історичній пам'яті населення України [190]. Більш детальний аналіз сприйняття радянського періоду в Україні доби незалежності Володимир Кравченко подає в своїй монографії «Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії» [191], де в одному з останніх розділів аналізується не тільки особливості офіційної історичної політики щодо радянського минулого та його дослідження у працях професійних істориків, але і розкривається те, як ці зусилля політичної та академічної еліти сприймалися в суспільстві. Тему «радянського», але вже в культурному полі сучасної України порушує у своїй статті історик Андрій Заярнюк [164]. Вчений вказує, що обговорення «радянського» періоду відрізняється від інших періодів в історії України тоном, емоційністю і публічним інтересом. Відсутність виваженого аналізу й оцінок подій та осіб періоду

XX ст., зокрема радянського, унеможливилює узгодження різних наративів (або хоча б пантеону героїв) у колективній пам'яті населення України.

Примітною є відсутність синтетичних праць присвячених радянському періоду в історії України, дослідження, в основному, зосереджені на окремих темах та періодах радянської влади. Найбільш дослідженим залишається період до Другої світової війни, а також теми пов'язані з діяльністю репресивних органів. Серед праць присвячених радянській повсякденності виділяється доробок Наталії Шліхти [265], який є курсом лекцій і, крім аналізу ключових сюжетів радянської неполітичної історії та розгорнутої бібліографії до тем, пропонує також розроблену методологію викладання курсу з радянського періоду в сучасній Україні.

Олексій Юрчак, спеціаліст в сфері культурної антропології, аналізуючи зміни, які відбулися в свідомості людей в період пізнього соціалізму (1970-1980-ті рр.), розкриває умови, які уможливили розпад політичної системи, яка до того здавалася непорушною. Важливо те, що Олексій Юрчак відходить від застосування бінарних опозицій (хороше – погане, народ – держава, офіційна культура – контркультура) в оцінці подій радянського періоду [380, с. 483], а також від зведення відносин особи і держави до двох альтернатив: підтримка чи опозиція. Це дозволяє ширше поглянути на особливості радянського повсякдення та зрозуміти мотиви та орієнтації населення як в період існування Радянського Союзу, так і пізніше, після його розпаду.

Питання пам'яті, ідентичності в Україні розкривають статті збірника під загальною редакцією історика Юрія Шаповала «Культура історичної пам'яті», статті в збірнику представляють не лише український досвід, але і європейський в сфері пам'яті. Особливо цінними є статті Костянтина Баханова з питання меморіальної політики в Україні [135], Володимира Кулика, який аналізує формування громадської думки щодо історичних героїв та сюжетів [193]. Стратегіям взаємодії з минулим та безпосередньо спадщиною тоталітарного режиму в міському просторі присвячені статті Сергія Ушакіна [251] та Оксани Міхаєвої [211].

Новим є дослідження пам'яті про ОУН і УПА в пострадянській Україні Юлії Юрчук, здійснене на матеріалах міста Рівне [381]. Дослідниця Центру

Балтійських та Східноєвропейських студій Стокгольмського університету не тільки проаналізувала практики комеморації та меморалізації пам'яті про ОУН і УПА, але і розкрила конфліктність дискурсу націоналістичного опору періоду Другої світової війни в сучасній Україні. Це комплексне дослідження з залученням ґрунтовної новітньої методології демонструє перспективи та можливості дослідження такого складного феномену як пам'ять. Серед українських досліджень в сфері пам'яті вирізняється дисертаційне дослідження Ірини Склокіної присвячене офіційній радянській політиці пам'яті щодо нацистської окупації України, здійснене на матеріалах Харківської області [237]. Дослідниця прослідкувала основні напрямки у радянській політиці з 1943 р. по 1985 р. в інтерпретації нацистської окупації, а також те, як вплинула ця політика на культурні та суспільно-політичні процеси в регіоні. В свою чергу, американська дослідниця Оксана Шевель аналізує процеси в сфері пам'яті в пострадянській Україні, порівнюючи їх з аналогічними процесами в Іспанії після диктатури Франсиско Франко [362]. Таким чином, ці дослідження представляють спроби узагальненого аналізу особливостей формування уявлень про минуле в Україні та окремих її регіонах.

З регіонів і міст України найбільш дослідженим в сфері пам'яті є західний регіон, а з міст – Львів. Єдиною працею, яка присвячена регіональній історії та пам'яті в Центральній Україні, є міждисциплінарне дослідження Олександра Гриценка «Пам'ять місцевого виробництва» [156]. Автор намагається відповісти на питання як регіональна історія (пам'ять) двох провінційних містечок в Черкаській області – Звенигородки і Ватутіно співвідносяться з сімейною пам'яттю та з національною історією. Більше того, на прикладі цих двох містечок Олександр Гриценко аналізує особливості пострадянської трансформації міського простору, формування локальних ідентичностей та пам'яті.

Зважаючи на ключову роль органів влади у конструюванні та підтриманні певних історичних уявлень про минуле, а також у збереженні культурного (історичного) спадку, важливим є аналіз інституційних та політичних трансформацій в пострадянській Україні. В 2009 р. вийшов український переклад праці Андреса Аслунда «Як Україна перейшла до ринкової демократії», де вчений

аналізує особливості трансформацій в Україні в 1990-х рр. [132]. Праця Георгія Касьянова «Україна 1991-2007: нариси новітньої історії» не тільки ґрунтовно та об'єктивно розкриває політичні, соціальні, економічні та культурні процеси в Україні, але і ті виклики в державотворенні та націотворенні, що стояли перед українським суспільством впродовж 1990-х – 2000-х рр. [180].

Використовуючи дані соціологічного моніторингу динаміки українського суспільства в період з 1992 р. по 2001 р. український дослідник Євгеній Головаха проаналізував особливості інституційної трансформації пострадянського суспільства України, дійшовши висновку, що саме з огляду на вкоріненість у масовій свідомості радянської інституційної системи позбавлення від її спадщини відбувається повільно та непослідовно [153]. В цьому контексті також варто загадати дослідження російського соціолога Лева Гудкова, в якому вчений не лише намагається виокремити феномен радянської людини, але і пояснити його відтворення вже після розпаду радянської політичної системи [158]. Вказані праці дозволяють розширити і поглибити знання про українське суспільство в 1990-х рр., краще зрозуміти мотиви та дії людей в сфері радянської спадщини, взаємовідносини особи і влади.

Часто дослідження присвячені пам'яті мають прикладний (описовий) характер, зосереджені на випадках спорудження, зміни чи демонтажу монумента чи особливостях перетворення символічного простору окремих міст. Натомість, нашою ціллю є показати процеси як в часовій, так і географічній перспективі, розкрити те, як радянський спадок сприймався та оцінювався на рівні центральної і місцевої влади, а також безпосередньо населення. Вказані дослідження з пам'яті надають ґрунтовну методологічну основу для аналізу особливостей пам'ятання спільнотою свого минулого, а також для розкриття форм і методів політики пам'яті. Загалом, їх можна розділити на теоретичні та теоретично-практичні праці, останні, крім загальної методології, досліджують особливості пам'ятання та комеморації в окремих країнах чи регіонах. Водночас праць, присвячених українському контексту, доволі небагато: колективна пам'ять є об'єктом різних за фокусом та часом наукових досліджень, здебільшого соціологічного чи урбаністичного характеру. Більше того, за винятком

доробку Олександра Гриценка, регіон Центральної України перебуває поза сферою наукових зацікавлень дослідників.

1.2. Джерельна база дослідження. Політику пам'яті проаналізовано на основі офіційних документів (указів, постанов органів державної влади), а також заяв владних осіб з питань політики пам'яті. Водночас з аналізом цих документів ми пропонуємо також розглянути те, як прийняті рішення втілювались на місцевому рівні. Йдеться не лише про дії місцевих органів влади та політичних сил, але і ставлення населення до тих чи інших питань історичної політики. Для цього ми використаємо матеріали, які були отримані під час польового дослідження, а також дані соціологічних опитувань.

З метою моніторингу політики місцевої влади, а також виявлення особливостей сприйняття пам'ятників Леніну в просторі населених пунктів були відвідані окремі районні та всі обласні центри Житомирської, Вінницької, Черкаської та Полтавської областей у період між жовтнем 2013 р. та червнем 2014 р. Окремою групою джерел є матеріали засобів масової інформації, в тому числі Інтернет-видання та новинні портали, які повідомляли про події, які стосувалися пам'ятників Леніну та радянської спадщини загалом.

Для аналізу ставлення населення Житомирської, Черкаської, Полтавської та Вінницької областей до радянського періоду та його спадку скористаємося результатами двох опитувань 2013 р. Перше було проведено в усіх регіонах України в рамках проекту: «Регіон, нація та інше: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України» – і серед інших включало групу запитань з історичної пам'яті. Друге опитування про радянський період проводилося серед студентів історичних факультетів п'яти університетів Центральної України у жовтні – листопаді 2013 р. Такий підхід дасть змогу не лише проаналізувати ціннісні орієнтири та історичну пам'ять населення регіону, але й зіставити з поглядами покоління, народженого вже за доби незалежності. Аналіз відповідей студентів дозволить виявити особливості їхнього «пам'ятання» періоду, про який вони мають лише опосередковане навчанням знання. Таким чином, розкривається двосторонній зв'язок між минулим і сьогоденням: те, як сучасні уявлення та пріоритети

впливають на конструювання знання про минуле, а сконструйоване таким чином минуле визначає ідеологічні орієнтації.

Загально національне опитування було проведене у березні 2013 р. в усіх областях України та Автономній Республіці Крим, а також окремо в містах Київ та Севастополь. В опитуванні взяли участь 6 тис. осіб. Це опитування, а також дослідження ставлення та оцінки студентів-істориків радянського періоду здійснене у рамках гранту Швейцарської національної наукової фундації (SNF) CR1111L_135348 «Регіон, нація та за їх межами: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України».

Використовуючи дані опитувань, потрібно пам'ятати, що пам'ять, як система історичних уявлень і оцінок постійно, змінюється, тому соціологічні дослідження фіксують настрої деякої опитаної групи населення в певний проміжок часу, і лише з великою долею узагальнення ми можемо ретранслювати отримані дані на все населення країни чи регіону. Крім того, будь-який опитувальник звужує та спрощує спектр можливих думок щодо визначених варіантів.

Методологію дослідження ставлень студентів до радянського періоду, а також анкету було розроблено та обговорено експертною групою у такому складі: д-р іст. наук, проф. Георгій Касьянов, д-р іст. наук, проф. Ольга Коляструк, д-р іст. наук, проф. Сергій Леп'явко, д-р іст. наук, проф. Юрій Волошин, д-р іст. наук, проф. Анатолій Морозов, д-р іст. наук, доц. Вікторія Венгурська. В опитуванні взяли участь студенти першого, четвертого і п'ятого курсів історичних факультетів Житомирського державного університету імені І. Франка (ЖДУ), Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (ЧНУ), Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (ВДПУ), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Короленка (ПНПУ) та Ніжинського державного університету імені М. Гоголя (НДУ). Всього було опитано 705 студентів (табл. 1.1.).

Найбільшу кількість студентів було опитано у ВДПУ – 206, найменше у ПНПУ – 106. Усі опитані студенти україномовні, народжені в період з 1991 р. по 1996 р., а

отже безпосереднього досвіду проживання в УРСР не мають. Понад половина студентів (близько 60%) – із сільської місцевості або невеликих міст.

Таблиця 1.1.

Розподіл студентів за університетами та курсами навчання

	ЧНУ				ЖДУ				ВДПУ			НДУ				ПНПУ			
	кількість	хлопці	дівчата	не вказали	кількість	хлопці	дівчата	не вказали	кількість	хлопці	дівчата	кількість	хлопці	дівчата	не вказали	кількість	хлопці	дівчата	не вказали
Всього	116	42	57	17	169	65	96	8	206	80	126	108	49	57	2	106	37	56	12
I (1995-1996 р.н.)	44				87				74			38				44			
IV (1992-1993 р.н.)	38				82				83			36				28			
V (1991-1992 р.н.)	34				-				49			34				34			

Для виокремлення суспільного дискурсу, у який включені пам'ятники Леніну, необхідно більш детально розібратися у ставленні осіб до цього виду пам'ятників, аргументи, які вони використовують в обґрунтуванні демонтажу чи збереження пам'ятників. Для цього скористаємося даними глибинних інтерв'ю, метою яких було вивчення взаємозв'язку міського простору з уявленнями про історичне минуле, а також вивчення ідентичності мешканців того чи іншого населеного пункту. Методику розробляли соціологи Вікторія Серeda і Анна Сусак, у кожному з обраних населених пунктів проводилося по 8 інтерв'ю (6 серед трьох вікових груп і представників обох статей і два інтерв'ю з представниками національних меншин), респонденти у своїй професійній діяльності не були пов'язані з історичним знанням. Важливо, що проект включав проведення інтерв'ю як в обласних центрах, так і в містечках, і навіть у селах. Фінансувався він у рамках грантів Швейцарської національної наукової фундації (SNF) та Канадського інституту українських студій

(КІУС). У роботі ми скористаємося матеріалами інтерв'ю, проведеними у Житомирській (червень 2013 р.), Черкаській (червень 2013 р.) та Вінницькій областях (травень 2014 р.).

Дослідження пам'яті в останні десятиріччя стали досить поширеними у сфері вивчення суспільства, але часто вони зосереджуються на аналізі лише соціологічних даних або ж ситуації в меморіальній сфері окремого міста. Більш продуктивним, на наш погляд, є підхід, за яким дані соціології поєднуються з дослідження міського простору та комеморативних практик.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження. Методологічною основою роботи стали загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції. Виклад матеріалу здійснено за проблемно-тематичним принципом. Серед спеціально-історичних методів виділимо порівняльно-історичний, що застосовувався для співставлення політики пам'яті в країнах Європи в різний час, а також метод періодизації, що дозволив виділити кілька періодів формування політики пам'яті щодо радянського спадку в Україні, які загалом збігаються з часом знаходження при владі чотирьох президентів.

Поділяючи конструктивістський підхід до розуміння проблеми пам'яті, ми розглядаємо її, а також ідентичність, складовою якої вона є, як суб'єктивний, а отже змінний феномен. Ключовим поняттям для методології цього дослідження є «політика пам'яті», під якою ми розуміємо сукупність усіх суспільних практик творення й збереження історичної пам'яті як на громадському, так і державному рівнях. В основі політики пам'яті – процес відбору та інтерпретація фрагментів минулого, які підлягають пам'ятанню. Як вказує політолог Ольга Волянчук, з одного боку, політика пам'яті спрямована на конструювання певної спільної пам'яті, а з іншого, її метою є цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного члена спільноти [216, с. 328].

Сплеск інтересу до пам'яті в науковому та громадському дискурсі припав на 1970 – 1980-ті рр. Він став наслідком того, що історик П'єр Нора означив як три різновиди деколонізації: перша пов'язана з розпадом колоніальних імперій, друга – з

емансипацією меншин, і третя – зі зверненням народів у Східній Європі, Балканах, Латинській Америці, Африці до забороненої раніше пам'яті.

В ході руху за соціальні та політичні права жінок, етнічних та інших меншин пам'ять стала механізмом реабілітації пригноблених і тих, хто зазнав дискримінації [357, с. 131]. Групи та окремі особи, які раніше були позбавлені права на власну, відмінну пам'ять, отримали змогу представити її, а отже, утвердити свою ідентичність. Крім того, свій вплив на активізацію соціальних та культурних досліджень мала масова імміграція в Європу з колишніх колоній та інших частин світу. У ситуації етнічного й релігійного розмаїття проблема національного самовизначення та збереження «своїєї» пам'яті стала особливо актуальною в європейських країнах [357, с. 132].

Важливе значення в зростанні інтересу до сфери пам'яті мало також завершення індустріалізації й урбанізації країн Західної Європи. Зник віковичний сільський спосіб життя, а з ним було втрачено й традиційну пам'ять та уявлення про ідентичність. Найбільш різко, на думку П'єра Нори, ці нові тенденції проявились у Франції. Науковець навіть назвав точну дату початку цього процесу – 1975 р. Тоді в країні стали особливо помітними впливи таких факторів, як-от енергетична криза 1973 р., вичерпаність революційної ідеї, яка з 1789 р. визначала світогляд мешканців країни, та зникнення традиційного сільського побуту [217].

На тлі цих процесів у Європі, величезне значення мав переклад на англійську мову праці Моріса Гальбвакса «Колективна пам'ять» та її видання у 1980 р. [302]. Французький соціолог та учень Еміля Дюркгайма, котрий розробляв ідею про колективні уявлення, Моріс Гальбвакс ще в 1920 – 1930-х рр. почав досліджувати соціальну природу пам'яті. Результатом його багаторічної роботи стали дві книги – «Соціальні рамки пам'яті» (1925 р.) та «Колективна пам'ять» (1950 р.). Моріс Гальбвакс розглядав пам'ять як соціальний конструкт: суспільне середовище обмежує й упорядковує індивідуальні спогади в просторі і часі [302, с. 38]. Для пояснення того, як певна група конструює спогади індивіда, вчений увів поняття «соціальних рамок пам'яті», котрі окреслив як джерело спогадів і понять, у яких людина фіксує пам'ять [287, с. 1376]. За своєю суттю соціальні рамки – це система

цінностей та чітка ієрархія подій (образів) минулого, відповідно до якої індивіди упорядковують власні та набуті в процесі комунікації спогади [302, с. 53].

Зважаючи на те, що суспільство складається з величезної кількості груп і спільнот, до яких індивід входить протягом свого життя, пам'ять більшості людей сконструйована в результаті взаємодії різних соціальних рамок [341, с. 44-45]. Однак, вплив різних спільнот на індивіда є неоднаковим, все залежить від інтенсивності спілкування та особливостей взаємодії всередині спільноти. Якщо нація є прикладом досить широких рамок, то соціальні рамки пам'яті, що пов'язують спільноту окремого села чи міста, більш визначені, а отже сильніші. Найбільший вплив на пам'ять індивіда має сім'я, яка є первинною соціальною групою. Під останньою ми розуміємо сукупність індивідів, взаємодія між якими є впорядкованою, усталеною й досить тривалою, відбувається на основі взаємоприйнятних рольових очікувань.

Слід зазначити, що властивістю людської пам'яті є прагнення до узгодження та цілісності. Тому, якщо індивід має справу з двома протилежними соціальними рамками (наприклад, радянський та національний дискурси), то виникає внутрішній конфлікт, що може призвести або до повного заперечення однієї з інтерпретаційних моделей, або до амбівалентності в пам'ятанні, що виражається в співіснуванні ідеологічно протилежних героїв та сюжетів у пам'яті.

Теоретичний доробок Моріса Гальбвакса значно вплинув на розвиток соціальних наук у XX ст., але він викликав більше запитань, ніж дав відповідей. У своїй теорії французький вчений розглядав процес пам'ятання/пригадування винятково в рамках певної соціальної групи – сім'ї, соціального класу, релігійної спільноти, а тому не визначив загальних механізмів формування колективної пам'яті. Як слушно вказує американський соціолог Джефрі Олік, Моріс Гальбвас досліджував передусім соціальні рамки пам'яті, він не розглядав колективну пам'ять як таку [346, с. 335]. У результаті остання стала загальною концепцією, яка, означаючи все, не означає нічого [297, с. 40].

Основну критику Моріса Гальбвакса було спрямовано на його антиіндивідуалізм. Хоча насправді вчений ніколи не заперечував існування

індивідуальної пам'яті, а лише доводив неможливість її існування поза колективною. Тому в рамках теорії Моріса Гальббакса питання про межі активності індивіда та його здатність оскаржити панівний наратив залишається відкритим. Історик Вульф Канштайнер вказував на те, що колективна пам'ять проявляється лише через індивідуальну, і оскільки вона є колективним феноменом, то її не можна досліджувати методами аналізу індивідуальної пам'яті [314, с. 180-185]. Лише індивіди можуть думати й пам'ятати історично, і, як стверджує Джефрі Олік, індивідуальна пам'ять не існує без соціального досвіду, так само як колективна пам'ять неможлива без участі осіб у суспільному житті. Цей процес настільки взаємопов'язаний, що розглядати окремо ці явища просто неможливо [346, с. 346].

Використовуючи поняття колективної пам'яті, ми припускаємо існування певної спільноти зі спільною, впорядкованою та зрозумілою пам'яттю. Насправді ж, колективна пам'ять не гарантує уніфікації пам'яті членів спільноти [382, с. 230]. Тому будь-яка апеляція до колективної пам'яті можлива лише як частина узагальнення. Зважаючи на це, варто використовувати поняття колективної пам'яті лише в метафоричному значенні, як певну властивість спільноти, а не як пояснювальний інструмент. Націю чи суспільство слід розглядати не як окремі «організми» з власною пам'яттю, а лише як систему зв'язків між членами групи для підтримання спільних міфів, традицій, вірувань. Аналогічно й колективна пам'ять є узагальненим поняттям на позначення формування й підтримання членами певної групи спільного образу минулого або окремих його фрагментів [297, с. 42-43].

Дослідниця пам'яті Алла Киридон, слідом за американськими науковцями Говардом Шуманом і Жаклін Скот, вказує на два значення, які може мати колективна пам'ять: перше, це пропущені через особистий досвід колективні спогади, друге, це масовий образ певних значущих для спільноти подій минулого [216, с. 282]. Останній функціонує як загальне уявлення про певну історичну подію чи особу, а отже безпосередньо впливає на поведінку спільноти в теперішньому.

Теорія Моріса Гальббакса отримала новий розвиток у дослідженні історика стародавніх культур Яна Ассмана, який запропонував розділити дві форми

пам'ятання, означені як культурна й комунікативна пам'ять, останню ще можна означити як пам'ять поколінь. Перша – це записана пам'ять (наприклад, в підручниках), вона артикульована й стабільна, друга – це «жива» пам'ять, нестабільна й неорганізована, що містить різні, часом протилежні, інтерпретації та оцінки. Культурна пам'ять, яка частково співвідноситься з поняттям історичної пам'яті у Моріса Гальбвакса, формує уявлення про спільне минуле групи через образи, традиції, ретельно добрані, закодовані та комеморативно підтримувані. Ян Ассман спеціально використовує термін «пам'ять», а не «знання» про минуле, підкреслюючи особливу природу культурної пам'яті, що конструюється відповідно до певної моделі уявлення про минуле, а тому включає й забування [273, с. 20]. Поняттям комунікаційна пам'ять Ян Ассман пропонує замінити поняття колективна пам'ять, підкреслюючи спосіб підтримки цієї пам'яті – через щоденне спілкування членів групи [273, с. 18]. Крім того, Ян Ассман розширює запропоноване Морісом Гальбваксом поняття соціальних рамок, стверджуючи, що людська пам'ять вбудована як у соціальні, так і в культурні рамки пам'яті. Остання включає, серед іншого, ландшафт, у якому виросла людина, тексти, які вона прочитала, свята, які відзначала [273, с. 17].

Зважаючи на свою природу, комунікаційна пам'ять не може простягатися далі трьох поколінь (80-100 років). Що далі події відходять у минуле, то більше вони стають сакральними, туманними та нечіткими [273, с. 17-18] і, як наслідок, частиною культурної пам'яті. Обидві форми пам'ятання (культурна та комунікативна) не існують поза життям людини, відповідно комунікація важлива в обох випадках. Але якщо для комунікативної пам'яті вона є неодмінною умовою існування, то для культурної лише способом актуалізації. Так, репрезентації минулого, сховані в архівах, бібліотеках, музеях, «оживають» лише тоді, коли стають предметом соціальної комунікації [272, с. 128].

Німецька дослідниця, фахівець в культурній антропології Аляйда Ассман для розкриття процесу пам'ятання і того, як сучасність створює інтерпретаційні рамки, в яких означається минуле, впровадила поняття накопичувальної і функціональної пам'яті. Перша націлена на конструювання смислу, тому їй притаманна вибірковість

та упорядкованість, натомість накопичувальна пам'ять є сукупністю непов'язаних фактів, вона неструктурована і є лише резервуаром для пам'яті функціональної, яка залежно від обставин актуалізує ті чи інші її складові [133, с. 147-150].

Але наскільки (не)змінною є колективна пам'ять? Словом, чи можливо змінити уже сформовані колективні уявлення про минуле? Алла Киридон вказує на два етапи формування пам'яті: статичний, коли формується щось на зразок схеми-матриці, та етап, коли відбувається актуалізація певних уявлень про минуле відповідно до потреб сучасності. Важливо, що схема-матриця визначає те, як сприймаються та інтерпретуються нові знання, інакше кажучи «відфільтровує» інформацію. Основними фільтрами пам'яті є контекст епохи, особливості певного соціуму, а також того наскільки заданою і сформованою є матриця пам'яті [216, с. 379].

Окремим аспектом у сфері пам'яті є питання про зовнішні відносно індивіда об'єкти, що беруть участь у підтриманні та ретрансляції пам'яті певної спільноти чи групи. Йдеться про маркери, символи, які підтримують нашу пам'ять і допомагають в пригадуванні, адже пам'ять не існує сама по собі, індивіди не пам'ятають безвідносно до чогось. Тому для того, щоб зберегти й передати знання про певні події чи героїв, пам'ять має бути матеріалізована. Це не означає, що вона існує в певних об'єктах, як у капсулі. Саме індивід, проектуючи свої знання та пам'ять на певні об'єкти, «оживляє» їх. Тому, щоб об'єкти зберегли своє значення, потрібна постійна діяльність з актуалізації сенсів, що найчастіше відбувається під час комеморативних подій.

Вищезгадані об'єкти (чи локації) П'єр Нора означив як «місця пам'яті». За визначенням вченого, після зникнення «природної» пам'яті, яку передавали за допомогою усних розповідей у традиційному суспільстві, в результаті індустріальної та соціальної модернізації в XIX ст. спільноти почали створювати місця пам'яті, які б допомагали зберігати й передавати наступним поколінням їхню історію-пам'ять [225, с. 28-29]. У подальшому в результаті глобалізації, якій притаманне прискорення історії, поглиблення міжнародних зв'язків та залежностей, та розвитку засобів масової інформації ці процеси лише посилюються. Тому функція

місць пам'яті, як і традицій, полягає у встановленні зв'язку з минулими подіями, створенні ілюзії стабільності [258, с. 42].

Але, крім власне пам'яті про певну подію чи особу, наступним поколінням передавалося також аксіологічне судження, визначена інтерпретація події чи особи, пам'ять про які втілювалася в місцях пам'яті. Таким чином, місця пам'яті – це сконструйована пам'ять з виразним ідеологічним чи політичним сенсом, трансльована в суспільну свідомість через систему освіти, літературу, мистецтво, пресу. Концепт місць пам'яті П'єра Нори став теоретичною основою в дослідженні різних форм колективної пам'яті: матеріальних (пам'ятники, монументи), функціональних (зображення на банкнотах, надання імен історичних діячів чи визначних подій вулицям, установам, формування змісту підручників) та символічних (образи, символи нації).

Не всі пам'ятники є місцями пам'яті, а тільки ті з них, призначення яких полягає в збереженні пам'яті про певну особу чи подію. Раніше пам'ятники не мали якогось особливого ідеологічного значення, а були лише об'єктами мистецтва. Тому створення чи руйнування пам'ятника було приватною справою власника монумента. Все змінилося в XIX ст., коли з розвитком націоналізму з'явилися пам'ятники-повідомлення, які стали публічним уособленням значущих для спільноти цінностей та ідеалів. Більше того, вони стали частиною культурної спадщини спільноти, через яку ретранслюється спільна пам'ять, а отже і її ідентичність. Таким чином, пам'ятники й пам'ять, яку вони уособлювали, стали пов'язаними, й зміна одного призводила до зміни іншого.

Досліджуючи місця пам'яті, варто пам'ятати, що історія місць пам'яті – це «мистецтво виконання», в основі якого лежать зв'язки, що виникають між об'єктом і глядачем [225, с. 48-49], тобто саме по собі місце нічого не означає, воно набуває сенсу лише в зв'язку з пам'яттю особи. Відповідно, якщо намір пам'ятати відсутній, то місце пам'яті стає «місцем історії». П'єр Нора вважав, що створення та усвідомлення індивідами місць пам'яті є головним чинником формування групової ідентичності. Саме у взаємодії з ними індивід може відчувати себе частиною колективу (найчастіше це відбувається під час комеморативних дійств). Тому,

аналізуючи зміну цих місць, можна зрозуміти трансформацію історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи [217]. Коли ж відсутній намір пам'ятати «місце пам'яті» перетворюється в «місце історії», яке не викликає жодних емоцій і не провокує пам'ять особи.

Роботу з упорядкування пам'яті про минулі події, надання їм сенсу та значень називають політикою пам'яті або ж історичною політикою. Хоча вплив держави часто є визначальним, зважаючи на значний фінансовий та адміністративний ресурс, але навіть за цілеспрямованої діяльності держави, не кожна інтерпретація минулого утверджується в суспільній свідомості, а навіть, якщо так, то часто в трансформованому вигляді. Тому не слід вважати колективну пам'ять результатом діяльності лише владних інституцій та інтелектуальної еліти.

Природа політики пам'яті є інструментальною з акцентом на практичності та дидактичності, а також селективною, оскільки з усього масиву інформації вона обирає лише окремі події та особи, а з ними й місця пам'яті. Немає раз і назавжди сформованої та усталеної пам'яті, ревізія спогадів відбувається щоразу, як ми пригадуємо минуле [327, с. 205-207]. Це робить пам'ять чудовим об'єктом маніпуляцій влади, яка може згладжувати (або не-пригадувати) складні події в минулому з метою конструювання деформованого, але політично корисного, досвіду [228, с. 238]. Визначення минулого впливає на уявлення про майбутнє, а також на формування ідентичності [339, с. 10]. Тому політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який використовують еліти та інші зацікавлені групи для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності та загалом формування соціально-політичних оцінок та позицій.

До механізмів політики пам'яті належать комеморативні стратегії (наприклад, встановлення пам'ятників, відкриття музеїв, відзначення на державному рівні певних історичних дат), топонімічні зміни, організація історичної освіти, а також діяльність недержавних організацій та окремих осіб (від виробництва фільмів до написання книг). При цьому каркас історичної пам'яті, включно зі створенням соціальних рамок пам'яті, формує наратив, представлений в підручнику з історії. Саме в підручнику, за словами американського історика Патріка Хаттона,

конструкція минулого редукується до певного обсягу й змісту, що дозволяє їй виконувати пізнавальну, виховну та ідентифікаційну функції [258, с. 141].

Таким чином, колективна пам'ять є складним феноменом, ми не можемо охопити її у всьому різноманітті, а лише виокремити історичні оцінки в певний момент часу і для визначеної групи осіб. Разом з тим, необхідно визнати стійкість до змін історичних уявлень після того, як вони уже сформувалися. Це пояснює той факт, що не завжди дії влади у сфері пам'яті отримують бажаний ефект в суспільстві. Вслід за дослідником пам'яті Алоном Конфіно, ми розглядаємо пам'ять не ізольовано, а у зв'язку із суспільством [283, с. 1390–1391], що означає не тільки аналіз стратегій офіційної політики пам'яті, але і те, як відбувається споживання продукованих образів членами суспільства.

В дослідженні застосовано підхід за якого питання сприйняття населенням пам'ятників Леніну розглядається в комплексі – на рівні центральної і місцевої влади та громадської думки, що дозволяє прослідкувати не лише як приймалися рішення в сфері пам'яті, але і як вони впроваджувалися на місцевому рівні та інтеризувалися громадянами. Також корисним, на наш погляд, є підхід, за яким пам'ять розглядають як подорож у минуле. Він дозволяє виокремити мотиваційну складову діяльності з активізації роботи пам'яті. До пам'яті звертаються, щоб надати сенс сучасним подіям, тому маршрут подорожі залежить від того, які питання ставляться до минулого [216, с. 319].

Колективна пам'ять постає як результат взаємодії різних акторів (офіційних та неофіційних), які кожен у свій спосіб беруть участь у створенні певного образу минулого з метою задоволення власних потреб та інтересів. Важливо розглянути як ініціативи окремих політичних сил чи індивідів у сфері політики пам'яті, так і контекст, соціальний та культурний, у якому формується пам'ять. Адже на формування історичних орієнтацій впливають історичний досвід, регіональна (локальна) пам'ять, а також особливості міського ландшафту. В роботі ми будемо користуватися поняттям колективна пам'ять, яке, по суті, зводиться до поняття комунікативної пам'яті Яна Ассамана, а також поняттям політика пам'яті як діяльності різних офіційних і неофіційних агентів з метою впровадження певної візії

минулого. При цьому більш утилітарне використання історії у внутрішній політиці, ідеологічних дебатах, юридичних і законодавчих актах позначатимемо поняттям історична політика.

Таким чином, застосовані у цій роботі методи та підходи обрані згідно із станом наукової розробки досліджуваної проблеми, особливості її джерельної бази, поставлену мету та завдання, і дозволяють всебічно розкрити обрану тему. Вже наявні роботи з теми висвітлюють окремі аспекти політики пам'яті в Україні доби незалежності, але бракує робіт, присвячених регіону Центральної України та проблемі радянського спадку в монументальному мистецтві.

РОЗДІЛ 2. Формування та інституалізація пам'яті про тоталітарний період

2.1. Особливості політики пам'яті в Західній та Центрально-Східній Європі. Європейські держави суттєво відрізняються в сфері пам'яті; йдеться не лише про відмінність інтерпретаційних схем та історичних сюжетів, але й різні підходи в сфері пам'яті та меморіальної політики. Частково це є наслідком неоднакового досвіду Другої світової війни й наступних після неї десятиліть в країнах Західної і Центрально-Східної Європи, що були розділені «залізною завісою» під час Холодної війни (1945-1991 рр.), але також і різними процесами в національному будівництві.

Країни соціалістичного блоку після Другої світової війни опинилися в схожій політичній і культурній ситуації: вони були націями, яким було відмовлено в праві вирішувати власну долю. Зважаючи на це, їхня історія – це історія боротьби за незалежність. Відмінність країн цього регіону від радянських республік, зокрема і України, в тому, що після 1945 р. їх було відірвано від культури й традицій, які вони вважали своїми – від «європейської цивілізації» [319, с. 33-38], а тому боротьба з комуністичним режимом була складовою процесу збереження своєї ідентичності та культури.

З розпадом комуністичної системи й початком євроінтеграції країни Варшавського договору та окремі радянські республіки, з одного боку, намагалися вписати свою історію в загальноєвропейську, а з іншого – прагнули виокремити свій досвід взаємодії з радянською/комуністичною владою. Важливо те, що у всіх європейських державах пам'ять про події ХХ ст., особливо пов'язана з Другою світовою війною, залишалася неоднозначною, з великою кількістю конфліктних тем. Але якщо в Західній Європі історична дискусія розпочалася через десятиліття після закінчення війни, то в країнах Центрально-Східної Європи – лише після краху комуністичної системи.

Необхідність примирення між колишніми ворогами та подолання травматичного досвіду воєнного часу з метою побудови політично та економічно стабільної Європи спонукала західні держави до використання прагматичного

підходу у відносинах між собою. Оскільки пам'ять держав про минулі події відрізнялася, вони зосередилися на, як вважалося, спільному майбутньому. В політичному вимірі став значимим вислів Роберта Шумена «якщо ви не можете перемогти свого суперника, то об'єднайтеся з ним». Ішлося про франко-німецьке примирення й союз, який став основою європейської інтеграції. Перспективне мислення було доповнене спільним для всіх бажанням не обговорювати минуле та витіснити його з публічної до приватної сфери [247, с. 127-128]. Тому 1950-ті рр. в Європі традиційно називають «великою тишею». Іншим фактором, що вплинув на реконфігурацію спогадів про війну, став початок Холодної війни; відтепер пріоритети зовнішньої політики визначали інтерпретацію минулих воєнних подій [247, с. 128].

Спонукою до початку критичного переосмислення минулого в Федеративній Республіці Німеччині (далі – ФРН) стала необхідність інтеграції до співдружності західних держав. До цього пам'ять німецького населення зосереджувалася майже винятково на власних стражданнях та втратах [138, с. 36], проте західні союзники спонукали ФРН до визнання відповідальності за злочини націонал-соціалізму, зокрема й за Голокост. В юридичній сфері це передбачало покарання винних і виплату компенсацій жертвам [264, с. 476-478], а в історичній – дослідження націонал-соціалізму. Оскільки цей процес був значною мірою нав'язаний населенню ФРН, він мав поверхневий характер та не спричинив до суттєвих змін у колективній пам'яті про війну, а найпоширенішою стратегією стало витіснення неприємних спогадів. І тільки у 1960-х рр. з появою нового покоління німців відбулося усвідомленіше осмислення минулого, проявом чого стали публічні дебати 1960-1970х рр. На розвиток цих процесів свій вплив мали судові процеси над нацистськими злочинцями (судовий процес у Франкфурті в 1963-1965 рр. і процес над Адольфом Айхманом в Єрусалимі 1961 р.), а також «східна політика» президента ФРН Віллі Бранта, зорієнтована на визнання відповідальності за злочини нацизму і в перспективі налагодження відносин зі східними сусідами [264, с. 480]. В публічному дискурсі з'являється концепт проробки минулого, виникнення якого пов'язане зі статтею філософа Теодора Адорно в 1959 р. Проробка минулого в

його представленні зводиться до процесу критичного осмислення та аналізу минулого. Теодор Адорно вказує, що минуле буде подолане лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого, в іншому випадку воно продовжуватиме визначати сучасність [129, с 36-45].

І хоча політика зближення і примирення отримала значний резонанс в німецькому суспільстві, повністю подолати ревізіонізм та заперечення серед частини населення не вдалося. Кінець 1980-х рр. означився так званою «битвою істориків» в Західній Німеччині щодо питання інтерпретації нацистського режиму та його злочинів в німецькій історії, а також (не)можливість їх співставлення зі сталінськими репресіями [134, с. 192]. Намагання визначити, який з режимів був гіршим, порівняння злочинів, умовно кажучи, Гітлера і Сталіна, а також заяви, на кшталт, того, що Голокост був захисною реакцією на більшовицькі злочини (загрозу), було оцінене частиною учасників дискусії як спроба применшити злочини нацизму, зокрема і Голокост. Цей спір істориків та політиків привернув значну увагу медіа, і саме тоді вперше в Німеччині з'явився термін «історична політика» на позначення негативної практики використання історії політиками. В контексті цієї дискусії також обговорювалося питання про те, чи повинні німців нести виключну і повну відповідальність за злочини нацизму. В результаті німецький канцлер Гельмут Коль, який прийшов до влади в 1982 р., оголошує пріоритетним патріотичне виховання і розвиток позитивної національної свідомості в німців. Основним завданням у політиці пам'яті став відхід від представлення націонал-соціалізму як наріжного каменя німецької історії [138, с. 43] та зосередження на інших позитивних темах німецької історії. Водночас відкриття в 2015 р. музею націонал-соціалізму в Мюнхені є наочним свідченням досягнень німецького суспільства в сфері осмислення минулого та вироблення критичного способу «говоріння» про нього. Німеччині вдалося вийти за вузькі рамки етнонаціоналізму та переосмислити свій досвід як нацизму, так і комунізму.

Якщо в Німеччині історичні дискусії відбувалися навколо питання визнання злочинів націонал-соціалізму, то в сусідній Франції головним було питання колаборації з нацистським режимом. За Шарля де Голля історична політика

зосереджувалася на темі Руху Опору, яку було використано як основу для об'єднання французького суспільства [264, с. 492-494]. Для того, щоб різні групи населення могли долучитися до дискурсу Руху Опору, його центром зробили французьку націю в цілому, а поняття опору поширили не лише на озброєну боротьбу, але й на внутрішній пасивний супротив нацистському режиму. Таке представлення виконувало терапевтичну функцію й сприяло розвитку патріотизму в Франції, а відповідальність за злочини періоду війни й колаборацію з нацистським режимом було покладено на відносно невелику групу людей, що належали до режиму Віші [264, с. 493]. На думку історика Ютти Шеррер, інструменталізація історії для досягнення політичних цілей у Франції Шарля де Голля і Франсуа Міттерана була навіть більшою, ніж у сусідній ФРН [264, с. 494-495].

Осмилення минулого у Франції, як процес самоаналізу й рефлексування над пам'яттю, розпочалося в 1970-х рр. й охоплювало деконструкцію наративу руху Опору й введення теми примусової депортації єврейського населення з території країни [264, с. 496]. В цьому напрямку вдалося досягти значних успіхів, хоча коливання між критичним осмиленням минулого досвіду й намаганням зробити його комфортним та неконфліктним продовжилися.

У 1990 р. у Франції було прийнято закон Гайсо, що передбачав покарання за заперечення злочинів проти людяності, зокрема й геноциду щодо євреїв. А через десятиліття, в 2001 р., на законодавчому рівні Франція визнала геноцид вірмен в 1915 р. Такі дії влади викликали критику в частини науковців, які, об'єднавшись під гаслом «за свободу історії», виступили проти політизації науки й встановлення історичної правди шляхом прийняття законів чи винесення судових рішень [264, с. 497-499]. Цей рух активізувався в 2008 р. у зв'язку з можливістю прийняття законів про заперечення геноциду на загальноєвропейському рівні. П'єр Нора в своєму «зверненні з Блуа» зазначав, що держава не може обмежувати свободу істориків і визначати історичну правду, а історія не є релігією чи мораллю [207, с. 68]. Цей документ, підписаний багатьма видатними істориками, мав значний резонанс у Європі й продемонстрував можливість істориків впливати на політичні процеси. Закони про покарання за заперечення геноциду так і не були прийняті. В

опрацюванні свого минулого Франції вдалося досягти кращих результатів, ніж Німеччині, хоча й тут історія та пам'ять, як складова ідентичності, дотепер залишаються у фокусі публічних дискусій.

До 1989-1991 рр. у країнах Центрально-Східної Європи візію минулого визначала комуністична ідеологія та геополітичні стратегії радянського керівництва. Тому щодо цих держав в період після Другої світової війни можна говорити лише про політику щодо минулого, а не про історичну політику, котра передбачає, як вказує російський історик Олексій Міллер, існування хоча б обмеженої демократії й плюралістичного суспільства, коли політика в сфері пам'яті постає як результат взаємодії різних акторів [203, с. 9]. Цей погляд підтримує і Ютта Шеррер, яка зазначає, що у демократичних суспільствах у процес формування суспільно значущих історичних образів, поряд з політиками та публіцистами, залучені також представники різних сфер суспільства [264, с. 473-474]. В країнах з комуністичним режимом до 1989 р. офіційна інтерпретація минулого вибудовувалася навколо теми комуністичного спротиву нацистському режимові, а тему Голокосту оминали.

Автори збірника «Историческая политика в XXI в.» схильні виокремлювати регіон Центрально-Східної Європи в контексті формування та функціонування історичної політики. Адже, як зазначає Олексій Міллер, хоча методи та форми інституалізації пам'яті в цих країнах не були унікальними, а держави відрізнялися рівнем демократичного й економічного розвитку та попереднім історичним досвідом, у кінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. їх об'єднує як інтенсивність дій в сфері пам'яті, так і виняткове поєднання форм і методів історичної політики. Центрально-й східноєвропейські держави синхронно формували історичну політику, використовуючи схожі форми й методи, що було зумовлено як схожістю досвіду ХХ ст., а отже й подібністю викликів у сфері пам'яті, так і загальним спрямуванням до європейської інтеграції. Йдеться про наслідування як в інституційних формах (створення комісій з розслідування злочинів тоталітарних режимів, інститутів національної пам'яті з метою утвердження певної версії минулого, музеїв під патронатом певних політичних сил), так і в методах історичної політики (закріплення певного бачення минулого на законодавчому рівні, втручання в

діяльність мас-медіа, обмеження доступу до архівів, вплив на процес написання підручників з історії й укладання навчальних програм) [203, с. 19].

У 1990-х рр. внутрішню політику центрально- й східноєвропейських держав визначали європейські інтеграційні орієнтації і потреба досягнення економічної стабільності, відповідно політичні еліти уникали конфліктних історичних питань. Історичні дискусії було сконцентровано в основному на міжвоєнному періоді й комуністичному минулому окремих представників політичної еліти. Однак, як вказує Олександр Астров, після вступу одних держав до ЄС й усвідомлення безперспективності отримання європейського членства іншими виникла необхідність формування нового об'єднавчого наративу [134, с. 189]. Політизація минулого стала важливим елементом легітимації нових еліт, а історичну політику використовували як інструмент у внутрішній і зовнішній політиці.

В 2000-х рр. у риторичі політичних акторів держав Центрально-Східної Європи все частіше з'являються поняття «тоталітаризм» і «геноцид», а історична політика країн зосереджується на власних стражданнях та втратах від тоталітарних режимів. Тему Голокосту, якщо й використовували, то лише з метою підсилення значення власних страждань. Тенденцію в історичній політиці в цей період часто задавали малі держави, передусім країни Балтії [134, с. 184], для яких це був спосіб утвердження власної суб'єктності в спільноті європейських держав.

Історик Євгеній Финкель метафорично характеризує регіон Центрально-Східної Європи та частково колишнього СРСР як територію, де постійно ведеться «пошук втраченого геноциду» [252, с. 293]. Йдеться про ситуацію, коли країни намагаються представити власні втрати від тоталітарної влади в термінології геноциду, зважаючи на ту величезну нормативну й емоційну роль, яку він має в суспільному дискурсі. Така інтерпретація також може використовуватися для того, щоб представити власні злочини як відповідь на несправедливість до себе, а отже частково виправдати їх.

Найбільш яскраво ці тенденції проявилися в Польщі. З метою патріотичного виховання й підтримки національної свідомості, події, що презентували поляків у негативному світлі, були витіснені з публічного героїчного дискурсу [247, с. 68]. Дискусія про винищення поляками єврейського населення в Єдвабному в 1941 р.

частково сколихнула суспільний історичний дискурс в 1999-2000 рр., але змінити його не змогла. Протягом 2004-2007 рр. у Польщі сформувалась «нова історична політика», ціль якої полягала в підвищенні рівня патріотизму шляхом відродження традицій та пам'ятних місць польської нації. Польська правниця проголосила історичну політику важливою складовою діяльності. За підтримки Президента Леха Качинського в 2004 р. було відкрито Музей Варшавського повстання, а також активізував свою діяльність Інститут національної пам'яті, створений у 1999 р. на основі Головної комісії з розслідування злочинів проти польського народу. Таким чином, Польща представляє тенденцію країн Центрально-Східної Європи в небажанні критично осмислювати минуле, що втілюється в прагненні підвести ризик під минулими подіями і не обговорювати їх з метою збереження національної єдності.

Крім проблем в державотворенні, розвиток історичних дискусій про власне минуле в державах Центрально-Східної Європи був ускладнений відсутністю, з одного боку, інституційних форм для такої дискусії, а з іншого – комунікаційного поля, в якому такі дискусії могли б відбуватися. Рівень розвитку публічної сфери в країнах регіону був значно нижчий, ніж у Франції чи Німеччині; окрім того, вагомим фактором залишався досвід комуністичного режиму в контексті осмислення й написання історії. В цій ситуації перевагу в артикулюванні історичної дискусії часто отримували радикальні сили, спрямовані на протиставлення позицій і нівелювання опонента. В Естонії це призвело до того, що в історичній тематиці з 2005 р. домінувала полеміка між двома маргінальними антагоністичними таборами – правими силами і проросійськими активістами [134, с. 196].

Політика пам'яті, про яку заговорили з другої половини ХХ ст., не є ані новим, ані унікальним явищем. У тій чи іншій мірі її можна знайти в усі історичні періоди. Однак, з кінця 1980-х рр. у європейських країнах процеси, пов'язані з конструюванням політики пам'яті, стали інтенсивнішими. Йдеться про намагання політичних сил на інституційному та законодавчому рівні закріпити певні інтерпретації історичних подій та сформувати їхню ієрархію в уявленні суспільства [205, с. 9]. Для пояснення посилення своєї активності в історичній сфері

влада наводила аргумент важливості громадянського та патріотичного виховання населення. Насправді суспільні інтереси – лише прикриття, адже, як стверджує Олексій Міллер, пропонується версія історії незмінно є вигідною певній політичній силі [205, с. 13]. Термін «історична політика» вказує на політичний характер цього феномену, а тому, на думку вченого, краще, ніж термін «політика пам'яті», відображає ті процеси з використання пам'яті, які відбулися в державах Європи в останній чверті ХХ ст., та особливо в Центрально-Східній її частині після краху комунізму [205, с. 10]. Історична політика не може бути повністю зведена до поняття «політика пам'яті», адже передбачає вищий рівень інструменталізації історії, використання певної інтерпретації минулого у політиці, юридичних і законодавчих практиках, дипломатичних і військових конфліктах.

В країнах Центрально-Східної Європи пам'ять, особливо щодо недавнього минулого, продовжує мати надзвичайно важливе значення, та бути складовою внутрішньої та зовнішньої політики держав. Після розпаду комуністичної системи країни вибудовували свою історичну політику на основі націоналізації минулого, де «національна держава» виступала як контртеза до комуністичного минулого. Але посилення націоналістичних орієнтацій неминуче вело до реальних (уявних) конфліктів з сусідніми країнами, які також націоналізували своє минуле. Одночасно на політику щодо минулого країн Центрально-Східної Європи впливали їхні зовнішньополітичні стратегії. Європейська інтеграція включала не тільки економічну та політичну інтеграцію, але і входження до європейського пам'яттєвого простору, де центральне місце посідала тема Голокосту. Водночас посткомуністичні країни мали власні, відмінні історичні сюжети, головним з яких була тема власних страждань як від нацистського, так і комуністичного режимів. В наступному підрозділі ми розглянемо особливості збереження та інституалізації пам'яті про комуністичний період в країнах Центрально-Східної Європи.

2.2. Меморалізація спадщини комуністичного періоду. У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. усі держави соціалістичного блоку та колишні республіки СРСР зіштовхнулися зі схожими проблемами у сфері пам'яті та спадку: йдеться про вирішення долі комуністичного спадку й візуалізація національного історичного

нарративу. Для політичних еліт нових держав природним і зрозумілим було використання національного гранд-нарративу за зразками, створеними ще у ХІХ ст., коли історію уявляли як лінійний рух, кінцева мета якого – створення національної держави [179, с. 4-19]. Пам'ять про державність у минулому покликана була легітимізувати новий політичний режим. Національна схема, зазвичай, ставала соціальною рамкою пам'яті про минуле країни. Як вказує П'єр Нора, в умовах втрати традиційної живої пам'яті національна історія стала пам'яттю суспільства [218, с. 16-17].

Конструювання нового нарративу потребувало переосмислення минулого, що передбачало необхідність вироблення політики щодо комуністичної спадщини. На думку британського дослідника Девіда Ловенталя, прагнення до збереження об'єктів з минулого випливає з припущення, що минуле відрізняється від теперішнього, а його залишки необхідні для підтримки ідентичності [327, с. 389]. Відповідно до уявлення про цю «нову» ідентичність в країнах Центрально-Східної Європи формувалася політика щодо комуністичної спадщини. В своїй праці Девід Ловенталь виокремлює два типи перетворення об'єктів спадщини: прямий вплив на них (збереження, знищення, реставрація, переміщення) та зміну інтерпретації й оцінки об'єктів (йдеться про пояснювальну рамку, що накладається на минуле відповідно до сучасних потреб та пріоритетів) [327, с. 264]. Щодо пам'ятника, то, крім ідеологічного значення, він може виступати також витвором мистецтва та мати художню цінність [216, с. 265], що також визначає шляхи поводження з ним після зміни режиму.

Рецепції комуністичного минулого в державах Центрально-Східної Європи можна звести до таких основних стратегій взаємодії з минулим: інтеграція, забуття та протиставлення. Так, як держави наслідували як методи історичної політики, так і певні форми інституціалізації пам'яті про комуністичне минуле. Аналіз досвіду країн, котрі також зіштовхнулися з проблемою означення свого комуністичного минулого, дозволить краще зрозуміти процеси в сфері політики пам'яті в Україні.

Міський простір. Революція закріплює свої результати зміною міського символічного простору, а в більш віддаленій перспективі – зміною пам'яті.

Знищення пам'ятників колишнім політичним лідерам у країнах Центрально-Східної Європи й Балтії мало значення символічного акту поривання з комуністичним минулим.

Аналізуючи випадки знищення символів попереднього режиму, німецька дослідниця Агата Лісяк приходять до висновку, що, за винятком кількох дійсно спонтанних акцій у перші місяці революційних змін, більшість випадків демонтажу пам'ятників та інших символів було ініційовано і проведено органами державної чи місцевої влади інколи навіть всупереч волі населення [326, с. 123-124]. До акцій революційного іконоборства, які через своє символічне значення отримали безпрецедентну увагу засобів масової інформації, належать демонтаж статуї Фелікса Дзержинського 17 листопада 1989 р. у Варшаві та 22 серпня 1991 р. в Москві, штурм будинку органів державної безпеки в Берліні в січні 1990 р., а також славнозвісне падіння Берлінської стіни 9 листопада 1989 р.

Попри приклад держав Центрально-Східної Європи, радянські республіки продовжували триматися разом. Поштовхом до змін став путч ДКНС 21 серпня 1991 р., тоді ж почався демонтаж радянських пам'ятників. В 1991 р. місцевою владою було демонтовано пам'ятники Леніну в Єревані, Тбілісі, Вільнюсі, Кишинів, Таллінні, Ризі та Києві. В той же час серед радянських республік лише в країнах Балтії пам'ятники Леніну демонтували повністю й досить швидко. Останній пам'ятник на території колишніх балтійських республік у місті Нарва було демонтовано в грудні 1993 р. Довге протистояння між прикордонною Нарвою і столицею Естонії – Таллінном можна пояснити перевагою російськомовного населення в місті. Міський голова Райво Мурд, розуміючи складність ситуації, наказав робітникам не вдягати петлю на шию статуї під час демонтажу [286], щоб не провокувати частину населення міста, яка виступала проти знесення пам'ятника. Після демонтажу статую Леніна перенесли на територію нарвської фортеці. Як центральна, так і місцева влада проводили політику планомірного знищення об'єктів та споруд соціалістичного періоду. Часто саме нові політичні еліти, ігноруючи думку населення, вирішували, що залишити, а що ні, які з вулиць перейменувати, а які ні.

Інколи пам'ятники передавали в музеї; наприклад, демонтований на території ризького військового госпіталю в 1995 р. пам'ятник Леніну комісія з охорони пам'ятників передала в Музей окупації. Та все ж випадки, коли пам'ятник не знищували під час демонтажу, а зберігали й передавали до музею або ж виносили на околицю міст, доволі рідкісні. Пояснити це можна, з одного боку, розмірами статуї, а з іншого – прагненням позбутися будь-яких нагадувань про колишній режим. При цьому були й доволі несподівані рішення. Таким є приклад дев'ятнадцятиметрового пам'ятника Леніну, який розташовувався на головній площі Берліна. В 1989 р. пам'ятник, демонтований владою міста, було розбито на 129 частин і скинуто в кар'єр на околиці, де його засипали землею. Місце поховання статуї свідомо не позначили, щоб уникнути спроб встановлення меморіалу прихильниками комуністичної ідеології. Свого часу з огляду на ті ж причини німецька влада відмовилася позначити місце, де Адольф Гітлер покінчив життя самогубством. Варто зазначити, що не все населення Берліна вважало демонтаж пам'ятника Леніну необхідним. У місті навіть відбулося кілька акцій протесту, але їхнім результатом стало лише відкладення демонтажу на декілька днів. Аргументи на захист статуї не були ідеологічними, а полягали в апеляції до культурної цінності монумента та також того факту, що він є частиною єдиного архітектурного комплексу площі [326, с. 131]. Своєю чергою керівники партії берлінських християнських-демократів заявили, що пам'ятник «втілює культ особи Леніна, який несе персональну відповідальність за терор ЧК» [51, с. 4].

За спостереженням Агати Лісяк, крім, власне, ідеологічних аргументів в усуненні решток минулого режиму, можна говорити ще й про сором за комуністичні символи (червоні зірки, комуністичні меморіали й статуї радянських революціонерів), які заповнили міський простір, а також про низьку мистецьку вартість цих символів, їхню «похмурість» та стандартизованість зображення [326, с. 123-124]. Неможливо визначити, що більше вплинуло на вирішення долі решток комуністичного минулого – мистецький смак чи зміна політичних поглядів. Хоча не підлягає сумніву, що нова муніципальна й державна влада використовували естетичні аргументи для обґрунтування демонтажу радянських символів. Держави

колишнього соціалістичного блоку та Балтії намагалися максимально «зачистити» простір від залишків комуністичного минулого, зробити його, як і історичну пам'ять, простим та звільнити місце для нового, національного бачення минулого.

Внаслідок впровадження цієї політики наприкінці 1990-х рр. залишків колишнього режиму залишилося надзвичайно мало, і людям ставало щоразу складніше пригадати минулі події. З виникненням небезпеки повної втрати пам'яті набула поширення практика музеїфікації (зібрання, категоризування, збереження й представлення історичних артефактів) та консервації залишків минулого режиму. Головним мотивом такої зміни стало усвідомлення необхідності збереження минулого з метою недопущення його повторення. Іншим вагомим аргументом було прагнення зберегти сліди придушення індивідуальної та колективної пам'яті національної спільноти в часи комуністичного правління.

Цей поворот у сфері пам'яті відображено в дискусії щодо доцільності подальшого збереження пам'ятника Леніна в місті Шверін. Це був останній у східній Німеччині пам'ятник Леніну, до того ж розташований не в центрі міста, а на периферії (в одному з житлових районів). Частина мешканців міста виступала за його демонтаж, згадуючи повстання робітників у 1953 р., яке було жорстоко придушено радянськими танками, інші ж наголошували на важливості збереження монумента, адже він – це частина історії. Так, мер міста Анжеліка Гламков, яка належала до партії лівих сил, зазначила, що неправильно знищувати всі нагадування про НДР: «Ми, німці, як правило, робимо все для того, щоб стерти сліди минулого в кінці кожного історичного періоду. Ми вважаємо, що це наш обов'язок... і забуваємо, що за їхньої відсутності громадське обговорення минулого вже неможливе» [344].

У Росії на початку 1990-х рр. було демонтовано лише кілька центральних пам'ятників Леніну та Дзержинському в Москві, решта залишилися. Така ж ситуація була й у Білорусі, на 2013 р. під охороною міністерства культури цієї республіки перебувало дев'ять пам'ятників Леніну, визнаних об'єктами історико-культурної спадщини країни. Доля решти монументів, що не представляють культурної

цінності, належить до компетенції місцевої влади й адміністрацій підприємств, де вони розташовані.

Одночасно з демонтажем пам'ятників Леніну постало питання збереження присвячених йому музеїв. Тут російська влада продемонструвала рішучість. Після серпневих подій 1991 р. на основі Центрального музею Леніна було створено нову структуру – Історико-культурний центр. Музей Леніна було переведено на госпрозрахунок і виселено зі свого приміщення, котре міська влада 29 серпня 1991 р. передала історичному музеєві. Вже через два роки, у 1993 р., президент Росії Борис Єльцин прийняв остаточне рішення про закриття музею Леніна, того ж року було закрито його київську філію. Процес ліквідації музею Леніна в Москві та боротьбу колективу за його збереження детально описав у своїх нотатках, які потім було видано окремою книгою [202], тодішній директор музею Володимир Мельниченко.

Вирішення долі комуністичних пам'ятників на початку 1990-х рр. у країнах колишнього соціалістичного блоку й республіках СРСР було не тільки політичним, але й світоглядним питанням. Адже політика пам'яті є відображення як певної візії минулого, так і інтенцій щодо майбутнього. Відповідно, в країнах з сильною національною пам'яттю та ідентичністю та/або сильним прагненням до європейської інтеграції поривання з минулим відбувалося достатньо швидко. Радянські республіки також позбувалися комуністичних пам'ятників, але від держав колишнього соціалістичного табору та Балтії їх відрізняла менша інтенсивність та повільність цього процесу.

Одночасно з вирішенням долі символів колишнього режиму в міському просторі розпочалася робота з інтерпретації комуністичного досвіду, що набула завершення в музейних експозиціях.

Музеї як форма інституалізації пам'яті про комуністичний період. Руйнування символів минулого режиму на початку 1990-х рр. часто супроводжувалося музеєфікацією його репресивної системи. Така селективність політики пам'яті, де основний акцент робився на жертвах, а не на винуватцях, властива майже всім державам як колишнього соціалістичного блоку, так і пострадянського простору. В

1990 р. у Берліні в колишній будівлі міністерства державної безпеки було створено Музей Штазі, а в 1994 р. музеєм стала колишня в'язниця органів безпеки столиці НДР. Ці об'єкти, що чудово зберегли інтер'єри німецької секретної поліції, тепер використовують для освітніх цілей та як спосіб увічнення пам'яті про репресованих. Іншим містом, в якому було музеєфіковано репресивну складову колишнього режиму, став Вільнюс. Тут в 1992 р. за розпорядженням Міністерства культури і освіти в будівлі, де колись розташовувався КДБ (а в роки війни – гестапо), було створено Музей жертв геноциду.

За словами української дослідниці Валентини Хархун, музей, присвячений радянському/соціалістичному періоду історії, крім документування, консервації, ідентифікації та просвіти виконує також функцію сучасної рецепції комунізму [256, с. 235-236]. Музейні експозиції стають способом інституалізації пам'яті про минулий режим. Про зміст цієї пам'яті можна судити вже з назв новостворених музеїв: «окупації», «геноциду», «терору» і «насильства» [128]. В цих музеях досвід минулого вибудовується за певними зразками, в основі яких – намагання привернути увагу до певної проблеми, донести певну оцінку подій чи осіб. Дидактична або ж афірмативна історія, представлена в музейних експозиціях, комунізму має досить спрощений погляд, в якому часто немає місця на саморефлексію. Як вказує Девід Ловенталь, часто використовується стратегія зменшення різноманітності досвіду через конструювання оповіді в межах кількох тем або узагальненої однорідності [327, с. 349]; це, звісно, полегшує розуміння минулого, але обмежує можливість його інтерпретації.

Умовно музеї, присвячені комуністичному періоду, можна поділити на дві групи, що презентують різну спадщину колишнього режиму: перша – це музеї окупації/репресій, другу представлено музеями повсякденності. До першої належать Музеї окупації в Талліні (створений у 2003 р.), Ризі (1993 р.), Тбілісі (2006 р.), Дім терору в Будапешті (2002 р.), Музей жертв комуністичного режиму в Бухаресті (1994 р.), Музей жертв геноциду в Вільнюсі (1992 р.), Музей депортацій і жертв тоталітарного режиму в Кишиневі (2010 р.), Музей історії політичних репресій і тоталітаризму «Перм-36» (1996 р.).

Крім російського, усі вищезгадані музеї – це інституційні проекти, створені за фінансової та організаційної підтримки держави, а тому вони репрезентують офіційну політику пам'яті держави. Частина з них було створено ще на початку 1990-х рр., решту – в період поживавлення в сфері пам'яті в 2000-х рр., відповідно з того моменту вони стали вагомою складовою політики в своїй країні. Музей у Тбілісі, відвідування якого було обов'язковим для усіх іноземних делегацій, відкрито за активної підтримки тодішнього президента країни Міхеїла Саакашвілі. Музей в Будапешті – з ініціативи прем'єр-міністра Віктора Орбана, в Кишиневі – за підтримки мера столиці Дорін Кіртоакє та президента Міхая Гімпу. В цих музеях історичний наратив про минулий режим представлено різко негативно, навіть агресивно, тут немає місця ностальгії. В центрі експозицій – мартирологічний наратив, а з огляду на те, що деякі з музеїв (наприклад, у Вільнюсі, Будапешті, Бухаресті) розташовано в колишніх приміщеннях органів державної безпеки, створюється враження, що навіть стіни «промовляють» до відвідувачів.

В музеях країн Балтії (які репрезентують радше історію боротьби за незалежність, ніж особливості комуністичного режиму) та в Будапешті виразно проступає сюжет двох окупацій з прирівнюванням досвіду німецької та комуністичної влади. Візуально й метафорично це втілено у просторовому зіставленні портретів Сталіна й Гітлера та символів обох режимів (свастики з серпом і молотом). Водночас в Будапешті фашистський та комуністичний режими презентовано нерівномірно. Як вказує російський історик Катерина Болтунова, із тридцяти трьох залів лише чотири опосередковано стосуються фашистського режиму в Угорщині, при цьому вони розроблені менш детально порівняно з «комуністичними», в яких наратив про репресії та терор в країні після 1945 р. є емоційним та персоніфікованим [139, с. 32-37]. Зважаючи на це, а також на цілковите уникнення згадок про співпрацю угорської влади з Гітлером, комунізм у презентації музею постає гіршим від фашизму, а угорців представлено лише як жертв радянського комунізму [256, с. 240].

Таким чином, музеї дають упереджену інтерпретацію минулих подій, часто суперечливі епізоди та особи історії піддаються замовчанню. Це є наслідком

домінуванням сучасності в конструюванні уявлення про минуле. Музеї є відображенням сучасної для країн політики як у сфері пам'яті, так і в сфері державотворення та зовнішньополітичної діяльності. В такому представленні комуністичний період є радше відхиленням, анахронізмом, а не інтегративною частиною історичного розвитку держав. Зважаючи на це, важливою є апеляція держав до міжвоєнного часу – періоду боротьби за незалежність та встановлення історичної тяглості між державними утвореннями міжвоєнного періоду й державами, що виникли в результаті розпаду комуністичної системи.

З погляду дидактичного впливу на глядача значення музеїв важко переоцінити. Вони передають інформацію компактно й емоційно за допомогою знайомих образів та особливого поєднання кольорів, освітлення, музичного супроводу, створюючи ефект театралізованого дійства. Але з цієї ж причини експозиції музеїв можуть мати протилежний від задекларованого вплив на глядача. Намагання розкрити всю жахливість радянського минулого може призвести до мимовільного захоплення ним. Як вказує Роман Абрамов, часто відвідини цих музеїв можуть викликати відчуття іронії й навіть естетичного задоволення від бездоганної роботи авторів експозицій [128]. Чудовим прикладом є Дім терору в Будапешті, в якому образ «комуністичного» може стати естетично привабливим для відвідувачів завдяки чудовій роботі дизайнерів та художників.

Іншу групу музеїв складають так звані музеї повсякденності, що мають дещо ностальгічний погляд на комуністичний період. Це – Музей комунізму в Празі (відкрито в 2001 р.), Музей НДР у Берліні (2006 р.), Музей соціалістичного побуту в Казані (2011 р.), Музей історії Польської Народної Республіки в Кракові (2008 р.), музей СРСР в Новосибірську (Росія, 2009 р.), Музей індустріальної культури в Москві (2010 р.), Центр зі збереження культурно-історичної спадщини радянської епохи у Воронежі (2010 р.), Музей Леніна в Ризі (2006 р.), Музей СРСР у Москві (2012 р.) та «Арткомуналка» в Коломні (2011 р.). І хоча в цих музеях також можна натрапити на згадки про репресивну складову режиму, проте вона не є центральним елементом експозиції, котра сконцентрована на побуті та культурі періоду комунізму. Шість з десяти цих музеїв розташовані в Росії; сім з них є приватними

ініціативами. Серед держав колишнього соціалістичного блоку лише Музей історії Польської Народної Республіки в Кракові перебував у державній, а з 2013 р. – в муніципальній власності.

Уперше присвячений комуністичному повсякденню музей було відкрито в Празі в 2001 р. за ініціативи американського підприємця Глена Спідера. Будучи одним з найпопулярніших у місті, музей розкриває особливості життя за комуністичного режиму за схемою «комунізм – мрія, реальність і кошмар». Для представлення минулого в музеї використано стратегію іронізування, особливо це помітно на прикладі візуальних образів, таких як матрьошка з пащекою чи олімпійський ведмедик з автоматом. Чехія доволі швидко й легко позбулася комунізму, і як наслідок, за словами Валентини Хархун, музей презентує комунізм як те, що вже в минулому [256, с. 244].

Музей Леніна в Ризі також є приватним проектом. Вхід до відновленого радянського музею Леніна (на вулиці Цесуб, 17, де, за легендою, у 1900 р. під час відвідин місцевих соціал-демократів зупинявся Ленін), безкоштовний. У 2003 р. мешканець Риги Андріс Швагліс за власні кошти придбав будинок музею, який був у аварійному стані. В подальшому йому довелося не лише повністю реконструювати споруду, але й вкласти значні кошти у відтворення інтер'єрів 1920-х рр. [78]. Утримання музею відбувається за рахунок прибутку від розміщених в будинку готельних номерів, а також магазину та офісних приміщень. Головним мотивом створення експозиції, за словами власника, стала важливість збереження пам'яті про минуле («не допустити, щоб населення забуло про те, що в нашій історії були й такі події, які ні до чого доброго не призвели»), адже в школі, на переконання Швагліса, надзвичайно мало розповідають про радянське минуле [78]. Музей у своїй колекції має як численні зображення Леніна, так і побутові речі та предмети умеблювання 1920-х рр. Музей значною мірою аполітичний; він не представляє сконструйованого наративу про минуле, а лише створює антураж минулої епохи, за словами власника – це «музей музею Леніна».

Комуністичне повсякдення стало найбільш комерційно привабливим після двох десятиліть з моменту краху комуністичної ідеології. Цього короткого проміжку часу

вистачило, щоб забути минуле, а також для того, щоб значна частина матеріальних решток минулого зникла з повсякдення мешканців держав Центрально-Східної Європи та країн Балтії. Відповідно, процес пригадування/пізнання став можливим лише в музеї. При цьому варто зазначити, що значна частина відвідувачів музеїв в країнах колишнього соціалістичного блоку — це іноземці, для яких комуністичне, як щось інше та таємниче, особливо цікаве. Думки мешканців країн, де було відкрито такі музеї, розділилися: одні підтримують їхнє створення, інші вказують, що в європейській країні поява таких музеїв є неприпустимою. Але те, що більшість обговорюваних музеїв є приватною ініціативою та існують на гроші приватних осіб, узаконює їхнє існування в розумінні більшості громадян.

Музей комунізму в Празі чи музей Леніна в Ризі є прикладами т.зв. «народного музею», тобто непрофесійного збирання матеріальних слідів минулого. Однак, найпопулярнішим цей вид музеєфікації став у Росії, де зафіксовано найсильніші ностальгічні настрої серед населення. Недоліком «народного» типу музеїв є їхня речова надмірність, коли збереженню підлягають всі матеріальні рештки. Це, на думку Романа Абрамова, свідчить про невідрефлексованість досвіду комуністичного минулого [128]. Окрім того, така комерціалізація спадщини призводить до перетворення експозиції на товар, коли попит визначатиме, що і як потрібно зберігати [374, с. 152]. Як наслідок, історичний об'єкт може зазнавати суттєвих трансформацій з метою підвищення його туристичної привабливості. Серед інших проблем у цій сфері – неможливість відрізнити автентичне від кітчу, представлення предметів поза історичним контекстом, нагромадження артефактів з різних епох, що призводить до фрагментації минулого [260, с. 177-178], стандартизація досвіду та спадщини для їх масового використання, однозначність інтерпретацій [260, с. 188].

Ностальгію, що часто є передумовою появи музеїв комунізму/комуністичного повсякдення, слід розуміти достатньо широко, не тільки як прагнення повернути минуле. Малкольм Чез і Крістофер Шау в своїй роботі «Вимірювання ностальгії» зазначають, що ностальгія є звичним станом, особливо для суспільств, які зазнали радикальних і швидких трансформацій. Серед головних умов появи ностальгії дослідники називають сприйняття часу як лінійного і незворотного, незадоволеність

сьогоденням, існування матеріальних решток минулого, які постійно про нього нагадують. При цьому ностальгія проявляється в різних формах та набирає різної інтенсивності [279, с. 1-18]. Своєю чергою, словенський вчений Мітя Веліконя вказує на те, що ностальгію може викликати переконання, що минуле є цікавішим і змістовнішим від теперішнього. Ностальгія може проявлятися як бажання дізнатися про невідоме, але близьке, минуле, або ж як механізм компенсації, коли належність до знайомих місць дозволяє вистояти перед соціальними змінами; іноді ностальгія є проявом опору чи стратегією збереження історії та ідентичності групи. Таким чином, ностальгія є різною, адже цілковито залежить від сьогодення [372, с. 538-547]. На думку української дослідниці Ганни Чікішевої, ностальгію потрібно розуміти у широкому сенсі як екзистенціальний стан, пов'язаний з відчуттям втрати минулого. На її погляд, в студіях з пам'яті ностальгія може бути розглянута як особлива меморіальна практика, де емоційна компонента домінує над когнітивною [216, с. 249].

В країнах колишнього соціалістичного блоку та країнах Балтії ностальгія була зумовлена стрімким зникненням нещодавнього минулого з простору міст у результаті швидкої інтеграції цих держав до європейських політичних структур. У 2000-х рр. залишки комуністичної епохи стали анахронізмами в європейських країнах, а тому дозволяли повніше відчувати дистанцію між сьогоденням і минулим. Тому, наприклад, у Німеччині на хвилі зростання ностальгії виникла ініціатива зі збирання предметів повсякденної культури доби соціалізму. Історичний музей у західній частині Німеччини й Музей німецької історії в східній частині країни закликали німців приносити до них речі, які варто зберегти для наступних поколінь [260, с. 259-260]. Це була спроба законсервувати минуле, яке швидко зникало, адже тепер лише в музеї німці можуть пригадати своє життя за соціалізму. Ностальгія за минулим у східній Німеччині навіть отримала окрему назву – «остальгія» [274, с. 192-211].

У Росії ностальгія за радянським минулим стала наслідком невдоволення економічними реформами й падінням рівня життя, і по-справжньому вона проявилася лише через десятиліття після розпаду СРСР [128]. Російські музеї мають

сильний ностальгичний наратив, до того ж їх вирізняє меланхолійність в оприявленні радянського минулого, що можна пояснити фактом присутності радянського минулого в російській дійсності: радянські пам'ятники та архітектура продовжують заповнювати міський простір, як і радянські назви вулиць, не кажучи про збереження радянських практик та орієнтацій. Помітно також, що експозиції російських музеїв, державних і приватних, націлені на створення певного емоційного поля з позитивною інтонацією. В державних музеях репрезентація комуністичного минулого часто представлена в категоріях величі та могутності. Так, на сайті музею СРСР у Москві вказано: «Запрошуємо вас поринути в епоху величного минулого нашої країни». Таким чином, російські музеї акцентують і репрезентують наявну в суспільстві ностальгію за минулим, і в російському випадку це минуле набирає рис «золотого віку», а комуністичний спадок стає брендом [257, с. 187-188]. У Росії, як і в країнах соціалістичного блоку, виникло досить багато музеїв присвячених комуністичному минулому, але якщо там такі музеї – це ніби капсули часу, які тільки підкреслюють відстороненість суспільства цих країн від комуністичного минулого, то в Росії радянське продовжує бути ідентифікаційним кодом, в якому зручно почуватися як політична еліта, так і населення.

З кожним роком ми все частіше маємо справу з т. зв. «опосередкованою ностальгією», яка властива людям, котрі не мали особистого досвіду життя в Радянському Союзі чи країнах соціалістичного блоку. Відповідно, вони пригадують не своє минуле, а минуле своїх батьків чи дідусів і бабусь – час, який є досить далеким, щоб бути іншою країною, але досить близьким, щоб викликати емоції [327, с. 50]. При цьому нове покоління абсолютно впевнене, що минуле (колишній політичний режим) повернутись не може. Як наслідок, ця ностальгія має сатиричне, грайливе, еклектичне, блюзнірське забарвлення без амбіцій відродити минуле [372, с. 541].

Комуністичний період залишається частиною комунікаційної пам'яті спільноти, відповідно, в демократичних суспільствах продовжують співіснувати різні інтерпретації цього періоду. Музеї, створені відповідно до історичної політики держави, представляють лише одну, хоча, можливо, й панівну, інтерпретацію. В

сучасному динамічному суспільстві туга за минулим і намагання його втримати є цілком зрозумілим бажанням. Звідси й з'являються тенденції до музеєфікації побуту та культури попередньої епохи. Однак, як демонструють «народні музеї» в державах колишнього соціалістичного блоку та країнах Балтії, туга за минулим, бажання його пізнати не обов'язково супроводжується прагненням його повернути. В цьому полягає принципова відмінність між ними та їхніми російськими аналогами. Представляючи схожі або навіть однакові речі/практики повсякденності, музеї відрізняються ретрансльованими повідомленнями. В цьому контексті важливо, що всі музеї в державах Центрально-Східної Європи, за винятком польського, є приватними ініціативами та досить успішними комерційними проектами, натомість у Росії більшість таких музеїв мають сильну державну (зокрема муніципальну) підтримку, відповідно презентують схожий ностальгійний наратив, який в цілому відтворює офіційну історичну політику держави щодо радянського періоду.

Тематичні парки як форма інституалізації пам'яті про комуністичний період. Важливе значення в сфері опрацювання комуністичної спадщини мало створення тематичних парків, метою яких є зібрання й експонування саме мистецько-монументальної складової колишнього режиму. Це пов'язано зі значенням монументальної пропаганди в комуністичній ідеології, і, як наслідок, тією величезною кількістю пам'ятників комуністичній владі, що залишилися на території колишніх радянських республік і країн соціалістичного блоку. Хоча відомі численні приклади створення парків скульптур і до 1990-х рр., та лише в країнах колишнього соціалістичного блоку та республіках СРСР парки пам'ятників отримали виразно ідеологічне оформлення, ставши формою рецепції комунізму й стратегією взаємодії з його спадщиною.

Однією з перших країн, де почали обговорювати ідею зібрання пам'ятників в окремому місці, доступному для публіки, стала Угорщина. Журналіст Лашло Шорені на сторінках видання «Hitel» 5 липня 1989 р. запропонував створити парк, де було б зібрано всі пам'ятники Леніну в країні [356, с. 344]. 17 вересня 1991 р. у російській газеті «Известия» було опубліковано статтю Миколи Андрєєва [3, с. 3], в якій автор заявив про безповоротність процесу усунення пам'ятників та портретів

Леніна, а також імені з назв вулиць і заводів республік СРСР. При цьому Андреев наголошував на необхідності вироблення усвідомленого й зваженого підходу до «деленізації» міського простору й свідомості населення. Можливим виходом, на думку автора, могло б стати створення парку «скульптур епохи тоталітаризму»[36, с. 3]. Одразу після серпневого путчу, коли було демонтовано пам'ятники Феліксу Дзержинському та Якову Свердлову в Москві, Александр Алексєєв у своїй публікації вказав, що зібрання пам'ятників в окремому місці є найкращим способом вирішення долі демонтованих пам'ятників [2, с. 1]. Також під час демонтажу центрального пам'ятника Леніну в Берліні в листопаді 1991 р. член Християнсько-демократичного союзу Герд Ханнеман висловив пропозицію перевезти пам'ятник Леніну на околицю міста і встановити його в парку разом з аналогічними пам'ятками [52, с. 4]. Таким чином, в першій половині 1990-х рр. було створено два парки пам'ятників – у Москві («Музеон», 1992 р.) й Будапешті («Мemento», 1993 р.).

Відповідно до постанови міської влади Москви від 24 січня 1992 р. усі демонтовані комуністичні пам'ятники звели в двір Будинку художників. Спочатку пам'ятники були просто безсистемно скидані в дворі. На них були помітні сліди акцій вандалізму: вони були або фізично пошкоджені, або розмальовані. [294, с. 536]. У 1996 р. уряд Москви зробив спробу упорядкувати парк, зробивши його частиною Музеону. Серед інших, до нього потрапив і пам'ятник Феліксу Дзержинському скульптора Євгенія Вучетича, а в 1993 р. – пам'ятник Сталіну авторства Сергія Меркурова, а також численні соцреалістичні пам'ятники з різних державних установ.

Політика «Музеону» стала відображенням російської тенденції до офіційної (на державному рівні) інтерпретації радянського періоду, яка остаточно оформилася в 2000-х рр. Історик культури Ілля Калінін вказує на те, що радянський період, з його героями й подіями, представлений лише як частину спільного минулого російської державності й ширше, російської культури, а не як окремий ідеологічний, політичний і соціальний досвід [176]. Відповідно, комуністичні пам'ятники в

«Музеоні» презентовано в контексті загальної російської культурної спадщини, як окремий мистецький напрям.

На противагу «Музеону», будапештський «Мементо» став майже хрестоматійним прикладом тематичного парку комуністичного періоду, й відповідно моделлю для наслідування під час створення в 2001 р. парку «Грутас» у Литві. Попри значний проміжок часу між створенням цих двох парків і значні експозиційні відмінності (литовський парк більший за розмірами та представленою колекцією) їм властиві схожі недоліки, що значною мірою є наслідком обмеженості рецепції та осмислення комунізму в тематичних парках.

Ініціатива зі створення парку в Будапешті належала політичній еліті, при цьому важливим було встановлення принципу самоокупності й залучення приватних інвесторів до його фінансування. 5 грудня 1991 р. Національна Асамблея Угорщини видала декрет, згідно з яким влада округу отримала право самостійно вирішувати долю статуй, розташованих на її території. Паралельно було оголошено конкурс проектів парку для розміщення демонтованих монументів. Перемогла пропозиція відомого угорського архітектора Акоса Елеода. За словами автора, парк «Мементо» (з лат. «Пам'ятай») розповідає як про диктатуру, так і про демократію, що дозволила створити такий парк [301, с. 2].

Вхід в парк облаштовано у формі фасаду античного храму з червоного каменю, з боків розміщено арки з пам'ятниками Володимиру Леніну і Карлу Марксу з Фрідріхом Енгельсом. Таким чином, парк представлено як «храм комунізму», в якому центральне місце відведено його творцям. У 2006 р. Акос Елеод поставив у парку копію залишків пам'ятника Сталіну, який було знищено під час угорської революції в 1956 р. Тоді протестувальники скинули статую з п'єдесталу, залишивши на постаменті лише чоботи. Цей «відсутній пам'ятник» («absent heritage» у термінології фахівця з культурної спадщини Родні Гаррісона [304, с. 169-175]) став уособленням пам'яті про угорську революцію 1956 р.

Парк «Грутас» – це проект приватного підприємця Вілюмаса Малінаускаса, котрий здобув перемогу в 1998 р. на конкурсі Міністерства культури Литви [320, с. 114]. Так, як парк існує за рахунок продажу вхідних квитків та сувенірної продукції,

комерційна складова в його діяльності досить суттєва. З іншого боку, відсутність державних коштів дозволила трактувати комуністичне минуле вільніше й на додаток до дидактичної складової представити також ностальгічну й розважальну (останню втілено вже в написі, який зустрічає відвідувачів: «Ласкаво просимо на територію вічного соцреалізму»). В парку пропонують не лише побачити символи минулої влади, а й пережити радянський досвід, беручи участь у певних практиках того часу, наприклад, відвідати радянський магазин або кафе, де гостей обслуговують переодягнені в піонерів та комсомольців офіціанти, а в меню представлено страви з радянських часів. Парк значною мірою орієнтовано на сімейний відпочинок, і тому в його діяльності рівень комерціалізації минулого досить високий. Зважаючи на це, «Грутас» навіть називають «StalinWorld» (пародія на «DisneyWorld») [377, с. 140], підкреслюючи те, що в обох випадках ми маємо справу з відособленою й значною мірою самодостатньою реальністю, де символи, характеристики й структури представлені окремо від реального життя.

Серед переваг парку пам'ятників найсуттєвішою є те, що, представляючи статуї в окремому місці, доступному для публіки, парк задовольняє потреби туристів, які цікавляться комуністичним минулим, тих громадян країни, які хочуть зберегти пам'ять про минулий режим, і тих, хто хоче його забути [324, с. 169]. Але парк має також і ряд недоліків. Дослідниця політичних і культурних процесів Емілія Палонен вважає недоліком парку те, що представлення в ньому має ефект умовного поділу на «нас» (відвідувачів) і «них» (представників соціалістичного минулого), до того ж останні мають нешкідливий та іноді комічний, але все ж вельми далекий від «нас», образ [350, с. 219]. Статуї в парку як географічно (часто вони розташовані на периферії), так і психологічно далекі від повсякденного життя його відвідувачів.

Комуністичні пам'ятники були складовою міського простору і отримували своє значення у взаємодії з ним, оскільки простір також було організовано відповідно до ідеологічних орієнтирів країни. Тому релокація пам'ятників неминуче призводить до зміни їхнього сприйняття. Позбавлені свого попереднього оточення статуї втрачають частину свого значення, набуваючи нового, подекуди комічного, що лише посилюється з огляду на що масове їхнє розміщення на невеликій території

парку [377, с. 141]. Так, пам'ятник радянському воїну в «Грутасі», розташований серед дерев і без постаменту, сприймається абсолютно інакше, ніж коли він був частиною величезного радянського меморіалу. Тому Родні Гаррісон вказує на невідповідність між задекларованою метою парку (розповісти туристам та відвідувачам про падіння комунізму) та її реалізацією. Репрезентація комунізму в парку коливається між іронією й бажанням принизити, зганьбити режим, а суворість та тріумфальність статуй у значної частини туристів викликає сміх [304, с. 194].

Попри те, що вплив парку на відвідувачів значною мірою залежить від їхнього попереднього досвіду, віку, політичної приналежності та інших факторів, потрібно враховувати також і те, що представлення минулого в тематичних парках не є нейтральним, натомість воно вписане в чіткі наративні рамки, націлені на конструювання певної рецепції комунізму [275]. Як стверджує фахівець у галузі туризму Крег Уайт, парки представляють бажане сприйняття й інтерпретацію минулого, вони надають йому сенс для обґрунтування сьогодення [377, с. 141]. Більшість країн обирають наративну рамку, у якій минуле інтерпретовано як унікальний і водночас найбільш травматичний досвід, що призводить до його уніфікації та гомогенізації. Як і у випадку з будапештським парком, відвідування «Грутаса» в Литві є «комфортним» для жителів країни, адже парк не суперечить офіційній політиці пам'яті про радянський період, не ставить незручних запитань і не критикує.

Слід зазначити, що угорське суспільство на початку 1990-х рр. неповністю поділяло ідею про необхідність демонтажу пам'ятників періоду соціалізму. Як зазначає Мая Надкарні, опитування показували, що більшість жителів Будапешта восени 1992 р. виступили проти фінансування створення тематичного парку й підтримували ідею збереження статуй у міському просторі [342, с. 199]. Тому одним із завдань політичної та інтелектуальної еліти стало переконати населення в необхідності очищення міського простору від залишків минулого режиму. Й справа тут не лише у звільненні місця для встановлення пам'ятників новим національним символам, але й у намаганні еліти гомогенізувати та уніфікувати пам'ять про колишній режим, представити його ворожим і, відповідно, легітимізувати нову

владу. Слід також зазначити, що не всі пам'ятники функціонували як ідеологічні, значна їх частина була включена до культурних практик населення. Тож, як вказує Мая Надкарні, основна загроза монументів колишнього режиму під час політичної трансформації полягала не в тому, що вони мали ідеологічне значення, а в тому, що ці значення могли бути проігноровані або забуті частиною населення [342, с. 201]. Створення парку пам'ятників дозволяло символічно перемістити попередній період у минуле, а зібрання скульптур на закритій ізольованій території позбавляло їх культурного контексту, в який вони були включені раніше [342, с. 198-199], а отже й позитивного прочитання. Єдиним критерієм для перенесення статуй до парку був факт їхньої належності до соціалістичного минулого.

За відсутності інших форм організації комуністичного спадку, держави, попри вказані недоліки, продовжують підтримувати ідею створення парків комуністичних монументів. І навіть більше – утвердилася думка, що вони є найкращою альтернативою знищенню пам'ятників. Свідченням цього є тривале обговорення створення подібного парку в Україні, а також початок роботи в цьому напрямку історичного музею Талліна, який вже кілька років збирає скульптури та меморіальні дошки, створені в період з 1945 р. по 1990 р.

Основною проблемою як тематичних парків, так музеїв присвячених комуністичному періоду залишається вироблення прийняттого співвідношення розважального/комерційного та освітнього компонентів, адже посилення розважальної складової призводить до збільшення кількості відвідувачів, проте веде до профанації історії. В жодній з держав колишнього соціалістичного блоку та колишніх радянських республіках не було вироблено осмисленого підходу до минулого режиму. Наративні рамки представлення залишаються ідеологічними та політично умотивованими, та й сам факт створення окремого музею для презентації комуністичного періоду, і тим самим виокремлення цього періоду з історії країни, свідчить про конфліктність цього минулого.

РОЗДІЛ 3. Стратегії поводження з пам'ятниками Леніну в незалежній Україні (1991-2013 рр.)

3.1. Офіційна політика пам'яті щодо радянської спадщини.

Здобуття незалежності в Україні збіглося з аналогічними процесами в інших республіках колишнього СРСР, а подекуди і випереджало їх, при цьому основна відмінність в порівнянні з країнами соціалістичного блоку була в тому, що радянські республіки, за винятком країн Балтії, незалежність отримали, а не вибороли. Легкість з якою Україна отримала незалежність навіть втілювалася у метафорі «подарунка». Особливості виходу України зі складу Радянського Союзу суттєво вплинули на розвиток держави та політику щодо радянського спадку в 1990-х рр.

Український національно-демократичний рух в своїй боротьбі з комуністичним режимом намагався наслідувати національні фронти країн Балтії. Але якщо в Естонії, Латвії та Литві відбулася потужна мобілізація населення, то в Україні лише населення західних областей продемонструвало цілеспрямований курс на декомунізацію як простору, так і органів влади з наступним утвердженням національної ідеології. На решті території України головним мотивом виходу із СРСР було досягнення економічної (чи точніше виробничої) самостійності. Комуністична партія стрімко втрачала популярність по всій території республіки, більшість населення саме її вважало відповідальною за погіршення соціального та економічного стану, але зважаючи на несформовану національну ідентичність, незалежність не означала прийняття національної ідеології. В утворенні суспільного консенсусу зіграли свою роль і основні політичні гравці початку 1990-х рр., які зуміли переконати абсолютну більшість населення, що тільки незалежність є умовою добробуту та розвитку республіки.

Як вказує спеціаліст з політичної та економічної ситуації в колишніх республіках СРСР Андреас Аслунд, усі головні політичні групи в республіці, а саме націоналісти, організовані у Народний Рух, націонал-комуністи, очолювані Леонідом Кравчуком, та прагматичні керівники державних підприємств, підтримали курс на «національне звільнення та державотворення» [132, с. 11], що було їм

політично і економічно вигідно, при цьому союз з націонал-демократами забезпечив та частково легітимізував владу партійно-радянської номенклатури в умовах незалежності.

Результатом такого широкого альянсу політичних сил, а також їх агітаційної роботи стала переважаюча підтримка населенням незалежності України на референдумі 1 грудня 1991 р.: 90,32% всіх, хто взяв участь у голосуванні, а це 84,18% населення, висловилися за незалежність України. Хоча ті ж самі виборці (70,2%) ще кілька місяців тому на всесоюзному референдумі, 17 березня 1991 р., проголосували за збереження «Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік».

У березні 1990 р. відбулися парламентські вибори в УРСР. Перемогу здобули т.зв. націонал-комуністи, які апелювали до національних інтересів та потреб народу. В Раді вони утворили найчисельнішу групу (239 депутатів) «За єдину радянську суверенну Україну», яку очолив Олександр Мороз. До групи націонал-комуністів входив також і обраний в 1991 р. Президентом Леонідом Кравчук. В основному це були представники партійно-радянської номенклатури, голови та заступники обласних, міських і місцевих рад, керівники підприємств, їх заступники, голови колгоспів і радгоспів, співробітники державного апарату [180, с. 16]. Також до парламенту пройшли ортодоксальні комуністи та ті, які підтримували певні політичні зміни в Союзі, зокрема і встановлення федеративного устрою. Націонал-демократи, в основному представники Народного Руху, об'єднані в «Демократичний блок» отримали більше як 100 місць в парламенті (це 30%) і сформували групу «Народна Рада». «Демократичний блок» отримав перемогу у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській областях, при цьому у Львівській області вони отримали усі 24 мандати. Це, в свою чергу, дозволило народним депутатам на сесії Львівської обласної ради виступити із заявою, в якій засуджувався факт подвійної окупації України Червоною армією у 1919 р. та 1939 р. [180, с. 17]. І хоча підтримка Народного Руху зростала, але в основному вона обмежувалася територією Західної України.

Потрібно відзначити, що в жодній з політичних сил, які пройшли до парламенту, влітку 1990 р. не було одностайності в питанні відділення від Союзу, навіть серед націонал-демократів обговорювався варіант як автономії, так і незалежності. В умовах посилення протестного руху в Україні та інших республіках, український парламент 16 липня 1990 р. 355-ма голосами прийняв Декларацію про державний суверенітет. Але документ був більше декларацією, способом тиску в умовах перерозподілу владних повноважень в межах союзного договору, ніж реальним кроком до відокремлення. Як вказує Георгій Касьянов, неоднозначність формулювання питань про збереження СРСР на Всесоюзному референдумі (17 березня 1990 р.) свідчило про те, що компроміс між комуністичною елітою центру і республіки був ще можливий [180, с. 27]. Лише в трьох областях (Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській) за ініціативою націонал-демократів було внесено окреме питання «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики?», на яке ствердно відповіли 88,3% виборців цих областей. Націонал-демократи також мали вагому підтримку в столиці України, про що свідчить той факт, що 24 липня 1990 р. після дебатів у Київській міській раді, що супроводжувалися 30-ти тисячним мітингом, було ухвалено рішення підняти над радою синьо-жовтий прапор [180, с. 20].

Першим містом не тільки в УРСР, але й в усьому Союзі, де демонтували пам'ятник Леніну, став Червоноград на Львівщині. Ініціатива позбутися пам'ятника була озвучена на акції протесту, яка відбулася в місті 11 липня 1990 р. та в якій взяли участь гірники місцевого об'єднання шахт «Укрзахідвугілля». В умовах посилення страйкового руху серед гірників в УРСР влада не наважилася піти на відкритий конфлікт в Червонограді [106]. Крім того, як на місцевому, так і на обласному рівні перевагу мав Народний Рух. Через тиждень після мітингу в Червонограді, 18 липня 1990 р., Тернопільська міська рада прийняла рішення про демонтаж пам'ятника Леніну, а з ним також і пам'ятників Карлу Марксу та Володимиру Затонському в місті [22, с. 2]. Демонтаж пам'ятника Леніну в Червонограді відбувся 1 серпня 1990 р. [103, с. 3], а в Тернополі – 8 серпня того ж

року. Протягом наступних кількох тижнів пам'ятники Леніну були знесені в низці населених пунктів Львівської та Івано-Франківської областей: Коломиї, Бориславі, Дрогобичі, Радехові та Миколаєві [47, с. 2]. Республіканська влада перебувала в досить непевному політичному становищі, а тому не мала ні сил, ні бажання прямо втручатися в справу демонтажу пам'ятників.

Натомість, Президія Верховної Ради УРСР під головуванням Леоніда Кравчука прийняла Постанову «Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» [99, с. 536], відповідно до якої рішення місцевих рад про демонтаж пам'ятників Леніну визнавалися незаконними. Водночас на Раді Міністрів УРСР покладался обов'язок провести опис всіх історичних та культурних монументів на території республіки з метою визначення їхньої історичної, архітектурної та культурної цінності.

Зазначимо, що Голова ВР УРСР Леонід Кравчук зайняв у цьому питанні неоднозначну позицію: з одного боку, він не схвалював випадки самовільного демонтажу пам'ятників, а з іншого – не бажав вступати у конфлікт з місцевими радами. У результаті Леонід Кравчук обмежився лише кількома публічними заявами з цього приводу. Так, на прес-конференції 12 вересня 1990 р. він зазначив, що хоча люди мають різні погляди на особу Володимира Леніна, але «ми, як народ, втратимо повагу цивілізованого світу, якщо будемо так поводитися з монументами» [79, с. 3]. Але це не справило жодного впливу на місцеву владу західноукраїнських областей, де демонтаж пам'ятників набув символічного значення поривання з комуністичним режимом. Вже через два дні після згаданої прес-конференції міська рада Львова постановила демонтувати пам'ятник Леніну в центрі міста, що і було зроблено одразу після завершення засідання. Голосування за демонтаж пам'ятника відбувалося поіменно, «за» проголосувало 116 депутатів, один – утримався [26, с. 1]. До цього у Львові проходили багатотисячні мітинги, на яких вимагали демонтувати пам'ятник Леніну з центру міста.

Комуністичні сили спробували організувати мітинги на захист пам'ятників Леніну, як наприклад, київський міський комітет КПУ 13 вересня в столиці, але участь населення в них була вкрай низькою та відзначалася пасивністю [180, с. 24].

А через місяць увага влади республіки була прикута вже до студентського страйку, який розпочався 2 жовтня 1990 р. і тривав два тижні, до 17 жовтня.

Серед іншого студенти Київських вузів вимагали відмовитися від підписання союзного договору та відправити у відставку главу уряду Віталія Масола. З метою задоволення своїх вимог студенти розпочали голодування, що привернуло на їхній бік громадськість. Як наслідок, республіканське керівництво та безпосередньо голова Верховної Ради Леонід Кравчук, який зустрічався зі студентами, пішов на поступки: Віталій Масол був звільнений з посади очільника уряду. Акція протесту в Києві, а саме її успішність, свідчить, що на початку 1990-х рр. суспільні настрої ще мали вплив на політику та дії влади [180, с. 399].

Повертаючись до пам'ятників Леніну в західному регіоні країни, зазначимо, що одночасно з їхнім демонтажем місцева влада за підтримки громад в Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях почала встановлювати пам'ятники одному з лідерів ОУН Степану Бандері, який репрезентував різко антирадянський наратив колективної пам'яті. Таким чином, на території західних областей розпочалася боротьба, умовно кажучи, двох наративів – національного і радянського, де перемогу здобув перший. В січні 1991 р. в селі Старий Угринів (Івано-Франківської області), місці народження Степана Бандери, громадськістю за участі представників Народного Руху та Союзу незалежної української молоді було прийняте рішення про встановлення нового пам'ятника Степану Бандері на місці знищеного 30 грудня 1990 р. Всього за даними Оксани Мишловської та Андре Лібіча на 2014 р. в західних областях було встановлено 46 пам'ятників (з них в 1991 р. – 2 пам'ятника і в 1992 р. – 4) і 14 меморіальних дощок Степану Бандері [323, с. 751-752].

Також місцева влада та громадські активісти Львівської та Івано-Франківської областей розгорнули наступ на місцеві осередки Комуністичної партії. Про випадки заборони діяльності компартії виконавчими комітетами в Яворівському, Радехівському та Сколівському районах повідомляв секретаріат Компартії в газеті «Сільські вісті» за 23 серпня 1991 р. [36, с. 1]. Більше того, в своїй заяві секретаріат

вказував на те, що був розв'язаний «справжній терор» проти комуністів в Львівській та Івано-Франківській областях.

Спроба державного перевороту ДКНС з метою збереження СРСР в Москві стала поворотним моментом в боротьбі республіканських еліт за незалежність: вже за кілька днів після завершення путчу, 24 серпня 1991 р., Верховна Рада УРСР приймає «Акт проголошення незалежності України». Того ж дня до сесійної зали Верховної Ради був урочисто внесений жовто-синій прапор. В свою чергу, Компартія України рішуче заперечувала будь-який зв'язок з подіями в Москві. Вона презентувала себе як окрему партійну організацію радянської України, що дотримується законів УРСР [36, с. 1]. Але шкода вже була завдана, крім того в суспільстві переважали негативні настрої проти Компартії, пов'язані з погіршенням економічної ситуації. Відповідно частина партійної номенклатури з метою збереження своєї влади обрала стратегію відмежування від дискредитованої політичної сили. 25 серпня 1991 р. Президія ВРУ ухвалила рішення про конфіскацію майна КПРС та КПУ на території України, а 30 серпня діяльність КПУ була заборонена рішенням Президії Верховної Ради [86].

Київська влада діяла достатньо обережно як щодо встановлення державної символіки України, так і демонтажу радянської. 4 вересня 1991 р. близько шостої години вечора на будівлі Верховної Ради було замінено червоно-синій прапор УРСР на жовто-блакитний прапор незалежної України. Хоча спершу на будівлі хотіли встановити обидва прапори: червоно-синій і жовто-блакитний, але через протести киян, які зібралися біля Парламенту, було прийнято рішення залишити лише жовто-блакитний прапор [119, с. 1].

Потрібно відзначити, що після провалу путчу стала очевидна поразка союзної влади, відповідно перед республіканськими політичними елітами постало питання утримати незалежність не від союзного центру, а вже від Росії, де владу здобув Борис Єльцин. Владні еліти УРСР поступово від ідеї суверенності республіки і розширення своїх прав в межах Союзу перейшли до ідеї незалежності. А в період між проголошенням Акту про незалежність до всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. їм вдалося закріпити цю ідею на рівні суспільної думки. Частиною

цього процесу стало усунення символів радянської влади з простору столиці України.

Восени 1991 р. київська влада демонтувала грандіозний монумент Жовтневій революції в центрі Києва, в якому лише одна скульптура Леніна, виконана з червоного граніту, сягала 8,9 метра. Споруджений до шістдесятої річниці революції 1917 р., монумент та трибуна, з якої лідери УРСР приймали паради і виголошували промови, був головним місцем репрезентації комуністичної влади в республіці. Через два дні після проголошення незалежності, 26 серпня 1991 р., Київська рада прийняла рішення про перейменування площі Жовтневої революції на Майдан Незалежності [97, с. 2], а також розглянула питання демонтажу монумента. Того ж дня прихильники незалежності України провели акцію на Майдані і пошкодили пам'ятник. Вони відбили літери на постаменті та обмалювала монумент написами «кат» та зображенням свастики. Кілька тижнів по тому, 12 вересня 1991 р., розпочалися роботи з демонтажу монумента. Цей обов'язок поклали на ту саму бригаду монтажників, яка в 1977 р. його встановлювала, під керівництвом архітектора Валентина Знобе. Після завершення робіт 84 гранітних блоків, з яких складався монумент, перевезли на подвір'я Музею історії Києва, згодом – до «Укреставрації», науково-реставраційного та будівельно-виробничого підприємства.

Демонтаж монумента Жовтневої революції в центрі Києві пройшов спокійно. Хоча на Майдані біля монумента зібралася досить велика кількість киян, але, як зазначив у своїй статті Володимир Сачко, журналіст газети «Голос України», демонтаж пройшов спокійно: «Люди спостерігали роботу – хто з тихою радістю, хто байдуже, а хто з нерозумінням і прихованим обуренням. Але – без ексцесів» [104, с. 4]. Така реакція на процес демонтажу одного з головних символів радянської влади в Україні була результатом відсутності значної уваги до цієї події серед громадськості, а також мас-медіа. Та й влада в Києві спеціально не хотіла привертати увагу до демонтажу та уникала будь-яких публічних акцій, на противагу до місцевої влади в західних областей. Інтерпретації демонтажу пам'ятника Леніну на території Західної і Центральної України були кардинально різними, в першому

випадку, демонтаж був частиною антиколоніальної боротьби, в другому – наочним свідченням руйнування радянської системи та дискредитації комуністичної ідеї.

Більшість газет в Києві обмежилися лише короткими повідомленням про демонтаж пам'ятника Жовтневій революції та фотографією монумента. А центральна газета «Голос України» розмістила повідомлення про знесення монумента лише на четвертій сторінці поряд з іншими подіями в столиці [104, с. 4]. В газетних публікаціях наголошувалася владна складова, вказувалося на те, що демонтаж пам'ятника є ініціативою місцевої влади. В такій популярній в 1990-х рр. газеті як «Сільські вісті» повідомлення про знесення монумента в Києві також мало суто інформативних характер. Під фотографією демонтованого пам'ятника Леніну на першій шпальті, досить невеликого формату, був розмішений текст з стислим описом події [120, с. 1]. В той же час в популярних на той час загальносоюзних виданнях таких, як «Комсомольська правда» та «Известия», з'являлися статті та короткі замітки, в яких засуджувався процес демонтажу пам'ятників. В статті від 5 жовтня 1991 р. Андрій Крамкін зазначає: «Найбільше країну лихоманить від порожніх постаментів», адже, на його погляд знесення статуй веде до небезпеки встановлення пам'ятників особам, які того не варті [49, с. 2].

Одночасно в газетах з'являються публікації з критикою особи Володимира Леніна. З метою дискредитації і десакралізації його особу намагалися прив'язати (урівняти) до негативного спадку Сталіна, який мав сформований негативний потенціал. Критики Леніна вказували, що «ленінізм» був предтечею «сталінізму», тим з чого виріс останній. І хоча з'являлися окремі публікації, де спадок Леніна представлявся в позитивному світлі [24, с. 4; 59, с. 3], але більшість вже визнала факт залучення Леніна до репресій. Відповідаючи на критику про співвіднесення спадку Леніна і Сталіна, журналіст Георгій Мелікянц вказує, що «терор, який Ленін допускав як засіб встановлення правопорядку, у Сталіна став способом взаємодії з народом» [59, с. 3].

Обговорення особи Леніна продовжувалося у всесоюзних газетних виданнях особливо після того, як був відкритий в кінці 1991 р. «секретний фонд» колишнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму, в якому

зберігалися неопубліковані доти рукописи Володимира Леніна та інші матеріали. Політичний оглядач «Демократической газеты» в Москві Анатолій Латишев опублікував статтю «Морали в политике нет», яка була передрукована в Україні [53, с. 2]. Назва статті відсилає до знаменитої фрази Леніна «Морали в политике нет, а есть только целесообразность» і відображає тематику статті. Автор, пориваючи з радянською історичною традицією, заявляє про «патологічну жорстокість» Леніна, який на початку 1918 р. почав розробляти «науково обґрунтовану схему превентивного терору проти населення». На підтвердження своєї тези Анатолій Латишев наводить телеграму Леніна до місцевих осередків партії і ЧК з закликом безпощадно придушувати будь-який прояв непокори населення більшовицькій владі. Згодом, як зазначає автор, у всіх невдачах та надмірностях Ленін звинуватить місцевих радянських працівників.

Обговорення особи Леніна вело також до питання необхідності збереження йому пам'ятників. В Києві це питання, а також необхідність вироблення нової меморіальної політики обговорювалася на рівні міської ради та управління культури. До новоствореної громадської комісії з питання «ліквідації пам'яток тоталітарного режиму», яка працювала протягом 1993 р., увійшли представники державних інституцій, наукових установ та громадських організацій. Результатом її діяльності стало рішення рекомендувати київській владі демонтувати комуністичні пам'ятники, в тому числі пам'ятник Леніну на Бессарабській площі, та перенести їх до музею тоталітарного режиму. Як зазначив один з членів комісії, письменник Юрій Хорунжий, міська влада «взяла до відома» рішення комісії, але конкретних дій не вжила, пояснюючи це відсутністю коштів [259, с. 49].

Протягом перших років незалежності як на рівні офіційної влади, так і загалом громадськості питання долі пам'ятників Леніну поступово втратило свою актуальність. Історична тематика української преси на початку 1990-х рр. зводилася до висвітлення подій, які замовчувалися або свідомо перекручувалися в радянський період, перш за все, йдеться про тему голоду 1932-1933 рр., а також репресій. Згадувалися також видатні українці, внесок яких в розвиток науки чи культури був недооцінений чи забутий у радянський період. Таким чином, образ радянської

минушини, що сформувався в період «перебудови», доповнювався колоніальними концепціями, як вказує Володимир Кравченко, коли Україну представляли як жертву минулого режиму [191, с. 467]. При цьому не обговорювалися особливості радянської системи, які дозволили їй так довго утримувати владу, чи вплив комуністичної ідеології на свідомість. Радянський досвід, як і спадщина, залишалися невідрефлексованими на рівні свідомості населення, складалося враження, що про них просто забули.

В 1994 р. відбулися перші парламентські вибори в незалежній Україні, але результат їх був суперечливий. Зважаючи на те, що проводилися вони за мажоритарною системою¹, існували значні труднощі в організації і проведенні виборів. Крім того, в цей час загострилися відносини з Росією, а всередині країни вибухнула соціально-економічна криза (в червні розпочався страйк шахтарів на Донбасі, який спонукав до рішення призначити дострокові парламентські і президентські вибори) [180, с. 51]. Як наслідок, перевагу здобула місцева партійно-радянська номенклатура та «червоні директори», які мали адміністративні та фінансові ресурси для мобілізації свого електорату [180, с. 51].

В 1993р. під керівництвом колишнього секретаря Донецького обкому КПУ Петра Симоненко партія КПУ відновила свою діяльність. Правовою підставою став висновок Конституційного Суду, відповідно до якого КПУ як громадське об'єднання була зареєстрована 22 липня 1991 р., а тому не є правонаступницею КПРС і КПУ як частини КПРС, а отже не має законних підстав для заборони її діяльності на території України [172, с. 36]. На виборах 1994 р. КПУ отримала найбільшу кількість – 85 і разом з іншими лівими партіями зуміла сформулювати більшість. В свою чергу, Народний Рух отримав лише 20 місць в парламенті [144]. Іншою проблемою виборів 1994 р. була відсутність ідеологій, партії були не чисельні та орієнтувалися здебільшого на певний регіон чи електоральну групу. Народний Рух так і не зміг здобути всеукраїнську підтримку та стати альтернативою до Комуністичної партії для більшості населення. В свою чергу, КПУ хоча і

¹ Кожен з кандидатів мав набрати понад 50 % голосів виборців з числа тих, що взяли участь у голосуванні, за умови, що візьмуть участь у голосуванні не менше 50 % виборців, внесених у списки.

втратила значну кількість своїх прихильників, але в ситуації розпорошеності партій, отримала найбільшу підтримку. Таким чином, на середину 1990-х рр. не відбулося якісної зміни політичної еліти. На виборах в парламент потрапили різноманітні регіональні групи та «червоні директори», які не мали виразної ідеологічної позиції, ліві партії і не чисельні націонал-демократи.

На виборах 1998 р. до Верховної Ради, які відбувалися вже за пропорційно-мажоритарною системою² ситуація радикально не змінилася, найбільше голосів виборців здобули ліві сили: Комуністична партія – 24,65%, Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України – 8,55%, Прогресивна соціалістична партія України – 4,04% та Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 4,01% [145]. В той же час правоцентристська партія національно-демократичного спрямування «Народний Рух України», яка серед іншого виступала за усунення залишків радянського минулого, отримала лише 9,4% голосів виборців, а пропрезидентські партії ледве подолали прохідний бар'єр в 4%.

Схожа до загальноукраїнської була ситуація в областях Центральної України, тут КПУ підтримали від 18,94% в Полтавській до 24,19% у Вінницькій області. Разом з голосами відданими за Виборчий блок Соціалістичної партії та Селянської партії підтримка лівих сил в Центральній Україні склала трохи менше половини виборців, які взяли участь у голосуванні. Натомість Народний Рух України підтримали лише 4,61% виборців у Вінницькій області, 7,3% у Черкаській та Полтавській областях і найбільше 10,35% – в Житомирській області. В одномандатних виборчих округах представники НРУ перемогли лише на території Західної України, в решті регіонів перемогу здобули представники КПУ або Виборчого блоку Соціалістична партія та Селянська партія України [145]. Особливо сильні позиції партії соціалістичної та комуністичної ідеології мали у сільській місцевості. З огляду на це, не дивно, що вирішення долі радянського спадку в Україні та питання «декомунізації» загалом були усунені з порядку денного українського парламенту в дев'яностих роках.

² 225 депутатів обиралися на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі, іншу половину було обрано у одномандатних округах. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 4%.

У 2002 р. вперше інша політична партія ніж КПУ отримала найбільшу кількість голосів виборців. За Блок «Наша Україна» проголосувало 23,5% виборців, в той же час за КПУ проголосувало 19,9% [16]. Загалом, з 1998 р. до 2007 р. рівень електоральної довіри до КПУ знизився на 19%, хоча партія продовжувала входити до парламенту [172, с. 35].

Потрібно відзначити, що Парламент в 1990-х рр. не був зацікавлений у порушенні питання про долю об'єктів радянського монументального мистецтва. Йдеться не лише про ліві сили, які домінували у вищому законодавчому органі країни, але і решту політичних партій, які, не маючи виразної ідеологічної позиції, орієнтувалися на потреби свого виборця в регіонах. Не тільки парламент, але й перший Президент України, обраний в 1991 р., Леонід Кравчук, в минулому завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ та член Політбюро ЦК КПУ, залишався осторонь від вирішення долі радянського спадку. Загалом, політика влади в історичній сфері була досить обережною та компромісною, акцент робився на національному наративі, а конфліктні та неоднозначні в оцінках періоди (до останніх відносився і радянський період) та постаті замовчувалися.

В 1994 р. в результаті дострокових президентських виборів Президентом став Леонід Кучма. У своїй президентській кампанії він використав невдоволення населення, особливо на Сході та Півдні країни, соціально-економічною та націоналізаторською політикою центральної влади, та обіцяв вихід з економічної кризи, поліпшення соціального життя та надання російській мові статусу державної. Однак, зайнявши найвищий державний пост, Леонід Кучма відмовився від політики поляризації історичної пам'яті та рішення про надання російській мові державного статусу, і вдався до практикованої амбівалентності, за якої національна та радянська парадигми поєднувалися, а ті фігури та події, які несли у собі загрозу політичних антагонізмів, замовчувалися [190, с. 116-117]. Головною метою Президента було утримання влади, що обмежувало його дії у реформуванні системи влади та конструюванні історичної політики. За Леоніда Кучми відбувається посилення виконавчої вертикалі влади, та особливо президентської – Адміністрація Глави держави стає окремим політичним гравцем. Президент та його оточення значною

мірою визначали політику держави, що спершу обґрунтовувалося необхідністю рішучих дій в ситуації економічної кризи.

Для кращого розуміння політики, зокрема і щодо радянської спадщини, другого Президента України скористаємося його книгою «Україна – не Росія» [195]. В її основі твердження про «повну політичну рівноцінність українців та білорусів з росіянами» [195, с. 16]. В своєму націоналізмі Леонід Кучма поєднує етносимволізм з радянсько-ностальгічними поглядами. Здобуття Україною незалежності презентується як абсолютна цінність, в той же час до культурного та наукового спадку України включаються герої і досягнення радянського періоду. Цей момент особливо важливий для Леоніда Кучми, що пояснюється особливостями його біографії. До 1994 р. він перебував в Комуністичній партії України, і саме в складі цієї політичної сили обирався до першого скликання українського парламенту. Але більш важливим є те, що свого часу він очолював «Південний машинобудівний завод», один з найбільших заводів військової та ракетно-космічної техніки в СРСР, про що він неодноразово згадує у книзі. До речі, саме цей факт біографії дозволив йому здобути президентство в 1994 р.: образ «господарника» на противагу до ідеолога, яким презентувався Леонід Кравчук, став затребуваним в умовах економічної кризи.

Відзначимо, що утвердження рівності між колишніми радянськими республіками з визнанням права України розділити частину союзних досягнень у науковій та виробничій сфері слугувало геополітичним цілям українського керівництва в 1990-х рр. В такому представленні заяви про колоніальний статус чи привнесену радянську владу були неприпустимими, адже підважували статус України в складі СРСР. Але і тут проявився технократичний підхід до історії другого президента, як вказує Володимир Кравченко, Кучма продемонстрував ідеологічну гнучкість, що «межувала з відсутністю ідеології взагалі», щоб досягти стабільності, яка презентувалася як найвища цінність, і компромісу з регіональними елітами, які отримали свободу в історичній сфері [191, с. 469]. Таким чином, президент не пропонував суспільству ідеології, а лише відтворював і консервував уже існуючі стереотипи уявлення про минуле.

Важливою віхою для активізації діяльності влади у напрямку визначення політики щодо символів радянської влади, зокрема пам'ятників, стало гостре політичне протистояння у 2000 р. між лівими партіями і президентськими силами. Останні охрестили ті події як «оксамитова революція», підкреслюючи ідеологічну складову своєї боротьби з «лівими» партіями, і насамперед з Комуністичною партією, за домінування у Верховній Раді. У результаті згаданих парламентських виборів 1998 р. перевагу в парламенті отримали представники «лівих» сил, але разом з тим ні вони, ні прибічники тодішнього Президента Леоніда Кучми не могли сформувати стабільну більшість [180, с. 235-236]. Після численних переговорів пропрезидентські сили переманили на свій бік частину депутатів з різних фракцій, але їхні опоненти, заблокувавши роботу парламенту, завадили їм усунути з посади спікера соціаліста Олександра Ткаченка. За цих умов у січні 2000 р. пропрезидентська більшість у складі 237 депутатів (представників 11 фракцій, зокрема СДПУ(о), Партії Зелених, Народного Руху та НДП) прийняла рішення провести паралельне засідання Верховної Ради України у культурно-виставковому центрі «Український дім». 1 лютого 2000 р. вони проголосували за усунення спікера Олександра Ткаченка та призначення Івана Плюща. Народні депутати у будинку ВРУ, які залишилися у меншості, не могли прийняти жодного рішення, і змушені були відступити [180, с. 247-248]. Тоді ж в «Українському домі» було ухвалене рішення про встановлення української державної символіки на фасадах і в приміщенні Верховної Ради України [82, с. 60]. Відповідно лише у 2000 р. чотири декоративні серпи й молоти на фасаді головного законодавчого органу країни були замінені на зображення тризубу. При цьому серп і молот на шпилі Верховної Ради залишилися, їх зняли лише у 2014 р.

Президент Леонід Кучма та його оточення активно використовували гасло боротьби з комуністичною загрозою для зміцнення своєї влади. Саме на хвилі боротьби з КПУ, а конкретніше з її лідером Петром Симоненком, Леонід Кучма здобув своє друге президентство в 1999 р. Свідченням штучності цього конфлікту є те, що після виборів жодних конкретних кроків у боротьбі з комуністичною ідеологією та її символами не розпочалося. Президентські вибори 1999 р., фактично,

були розіграні за російським сценарієм, розробленим у 1996 р., коли «демократу» Борису Єльцину протистояв комуніст Геннадій Зюганов. У другому турі за Леоніда Кучму віддали свої голоси 56,25% виборців, при цьому слід відзначити, що більшість мешканців центральних регіонів країни підтримали лідера КПУ: в Полтавській області за Петра Симоненка проголосували 57,66% виборців, у Черкаській – 52,28%, у Вінницькій – 59, 20% та у Житомирській – 45,89%. Важливо те, що Кучма дистанціювався не лише від комуністичних, але і націоналістичних сил, представляючи раціональний прагматичний вибір між цими двома таборами [191, с. 468].

Отже, гостре політичне протистояння к. 1990-х – поч. 2000-х рр. між президентськими та лівими силами не переросло у загальнодержавну політику з усунення символів комуністичного режиму. Указ Президента «Питання щодо використання державних символів України», який з'явився в лютому 2001 р., був радше популістським кроком, ніж планом дій, адже він не зобов'язував місцеву владу до обов'язкової ліквідації символів радянського режиму. У 4 статті Указу зазначено «Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям... забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури» [73]. Подібна рекомендація залишала місцевій владі простір для маневру і компромісу з лівими силами у регіоні.

Українські громадяни вкладали різний сенс в здобуття Україною незалежності, часто під цим розумілася економічна та виробнича самостійність, а не національна окремішність. Відповідно, навіть поміркована політика з впровадження національного проекту першого Президента України нашоухнулася на значний опір частини населення, особливо серед російськомовного населення півдня і сходу України.

В той же час в першій половині 1990-х рр. був створений стандарт написання національної історії в підручниках, який зайняв місце радянського. Йдеться про

комплекс історичних уявлень, фактографічних схем та інтерпретацій минулого, які доводять справедливість прагнень української нації на побудову власної держави [221, с. 8]. За модель розвитку була обрана національна держава, як зазначає історик Володимир Кравченко: українська етнолінгвістична спільність з її непереривною історією боротьби за незалежність стала основою об'єднання українського суспільства довкола єдиного проекту під назвою «держава Україна» [190, с. 338].

Як і в інших державах Центрально-Східної Європи, влада в Україні зосередила свою увагу на періоді між двома світовими війнами як на альтернативному державотворчому досвіді країни на протигагу до комуністичного [191, с. 467]. При цьому йшлося не про переосмислення минулого, а про суто технічне заміщення одних сюжетів іншими. Проблема полягала в тому, що українська нація була несформована на початку 1990х рр., а нова українська влада, як вказує Володимир Кравченко, виявилася не готовою до реалізації національного проекту [191, с. 468].

На практиці, як вказує Георгій Касьянов, держава створена в 1990-х рр. була державою бюрократії і зрощеною з нею олігархії, які використовували національну риторику та символи для легітимації своєї влади [180, с. 401]. Політичній еліті було вигідно називати події 1991 р. в Україні революцією на зразок тих, які відбулися в державах Центрально-Східної Європи, адже це легітимізувало їхню владу. В той же час характерні для революції зміни в системі суспільних відносин, в економіці та політичних інститутах не відбулися. Незалежна українська держава постала в кордонах УРСР, ставши її правонаступницею не лише в територіальному, але й інституційному плані. Влада залишилася в руках партійно-радянської номенклатури, відповідно боротьба з попереднім режимом мала поверхневий характер, і часто обмежувалася зміною державних символів. Як наслідок, національна ідеологія була лише інструментом, ціллю діяльності політичних еліт був розподіл ресурсів.

Активне руйнування пам'ятників комуністичним діячам, за прикладом держав Центрально-Східної Європи, а також Балтії, в перші роки незалежності України відбулося, в основному, лише в західних областях. Тут пам'ятники не просто

демонтували, а публічного руйнували на знак остаточного розриву з комуністичним минулим. Часто подібні акції відбувалися за участі депутатів місцевих рад, більшість в яких належала націоналістичним силам з Народного Руху. В інших регіонах демонтаж пам'ятників мав вибіркового характер, наприклад як в Києві, коли був демонтований пам'ятник Жовтневій революції, але пам'ятник Леніну на бульварі Тараса Шевченка залишився. Протягом першого десятиліття незалежності Комуністична партія залишалася однією з найпопулярніших політичних сил в країні, а населення продовжувало підтримувати ліві партії та поділяти ліву ідеологію. Незалежна Україна в суспільній свідомості не завжди означала антирадянську, і як наслідок – збереження радянського спадку в монументальному мистецтві.

Активізація політики пам'яті в 2000-х рр. В Україні, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, зацікавлення «своєю» історією помітно зросло у 2000-х рр. До цього, як вказує історик Георгій Касьянов, звернення до історичних сюжетів політичної верхівки було ситуативним та кон'юнктурним. До історії апелювали, коли необхідно було легітимізувати свою владу, представити її як протилежну комуністичній, або ж коли потрібно було дискредитувати політичних суперників, якими, зазвичай, були комуністи [177, с. 223-224]. Водночас у 1990-х рр. на рівні шкільної та університетської освіти впроваджувався національний наратив з метою патріотичного та громадянського виховання.

Прихід до влади у 2004 р., в результаті масштабних акцій протесту, висування так званого «продемократичного табору» Віктора Ющенка ознаменував різку активізацію історичних дискусій в Україні. Використання історії стало більш інструментальним, звернення до тих чи інших історичних сюжетів та героїв більш усвідомленим та цілеспрямованим, що дає підстави говорити саме про історичну політику в цей період. Відмінним, порівняно з 1990-ми рр., стало і те, що після «Помаранчевої революції» 2004 р. коло ідеологічних опонентів політичного режиму розширилося, у різку опозицію до Президента Віктора Ющенка, крім комуністів і радянської ностальгуючої частини населення, стали політичні сили, які представляли інтереси Сходу і Півдня країни [177, с. 226], перш за все Партія

регіонів, лідер якої Віктор Янукович змушений був поступитися президентством у результаті масових акцій протесту взимку 2004 р.

Зростанню уваги до питань, пов'язаних з історичною освітою та національною пам'яттю, у 2000-х рр. також сприяла соціально-економічна стабілізація в цей період. Розглядаючи минуле як надзвичайно важливий елемент державотворення, Президент Віктор Ющенко зробив інтерпретацію українського минулого центральним елементом державної політики, що призвело до більш виразної політизації історичних питань. На відміну від попередніх президентів, публічні промови Віктора Ющенко пронизані референціями до історії, особливо до досвіду боротьби за українську державність у ХХ ст. При цьому українську націю Президент визначав за етнічними і мовними характеристиками. Як-от, у промові на з'їзді партії «Наша Україна» у квітні 2011 р. В.Ющенко зазначив: «Споруда Української держави побудована з брил єдиної культури, скріплена цементом єдиної мови, замішаним на крові тисяч борців за волю України» [124].

Історична сфера стала одним з основних напрямів діяльності Віктора Ющенко на посту Президента, а історична політика – інструментом у його боротьбі з політичними противниками, опозиційною ВРУ й урядом Віктора Януковича. Однак, перш за все, Президент та його оточення, яке складалося як з української діаспори, так і радикально налаштованих представників національно-демократичної інтелігенції, вважали, що національно орієнтована гуманітарна політика була запорукою об'єднання українського суспільства, у тому числі і політичного [177, с. 225-226]. У своїй історичній політиці Президент зосередився на двох темах: голоді 1932-1933 рр., як акті геноциду проти української нації/народу, і героїчній діяльності ОУН і УПА, що втілювали виключність історичного шляху української нації [177, с. 226].

Спроба Президента та його прибічників переглянути наратив про Другу світову війну з метою введення героїчного дискурсу ОУН і УПА та представлення України як жертви двох тоталітарних режимів отримала різку опозицію в особі комуністів та представників Партії регіонів. У цій ситуації, як вказує Георгій Касьянов, дискусії

про історичні питання безпосередньо пов'язувалися з боротьбою за владу [177, с. 227].

Найбільш резонансною подією стало присвоєння Президентом звання Героя України головнокомандувачеві Української повстанської армії Роману Шухевичу (2007 р.) та голові Проводу ОУН-Б Степану Бандері (2010 р.) – двом лідерам, що символізують український войовничий націоналізм [155, с. 242]. Крім того, Віктор Ющенко доклав чималих зусиль до того, щоб ветерани УПА отримали статус учасників бойових дій, рівний бійцям Червоної армії. Президент підписав Указ про визнання воїнів ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України 28 січня 2010 р. [83].

Навесні 2010 р. було відкрито два судових провадження з оскарження згаданих указів. 2 квітня 2010 р. Донецький окружний адміністративний суд визнав незаконним Указ Президента про присвоєння звання Героя України Степану Бандері. Підставою такого рішення стало те, що на момент смерті Степан Бандера не був громадянином України. Згодом Вищий адміністративний суд підтвердив це рішення суду нижчої інстанції. На тій ж підставі Донецьким апеляційним адміністративним судом 21 квітня 2010 р. був позбавлений звання Героя України за позовом професора Донецького університету Анатолія Соловйова і Роман Шухевич.

Натомість, судова тяганина щодо скасування Указу Президента про визнання воїнів ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України, ініційована лідером радикальних соціалістів Наталією Вітренко, тривала майже три роки і закінчилася перемогою Президента. Позов соціалістки був відхилений окружним адміністративним судом Києва, потім Київським апеляційним судом, а в лютому 2013 р. ще й Вищим адміністративним судом [15]. Таким чином, з вулиць та площ протистояння між, умовно кажучи, націоналістичними силами і прорадянськими було перенесено до судових зал.

Згадані дії Президента з героїзації УПА та ОУН мали суперечливі наслідки і суттєво радикалізували історичні дискусії в Україні, адже ця тема, без перебільшень, є й досі найбільш контроверсійною в українському суспільстві. Згідно з опитуванням 2013 р. лише 32,4% респондентів з усієї України тією чи

іншою мірою підтримували визнання ОУН і УПА борцями за українську незалежність, 47,4% виступали проти і 20,3% не змогли визначитися. Більше того, політика Президента щодо цього питання спричинила хвилю незадоволення також і за кордоном, зокрема в Польщі, де ОУН та УПА представляються як терористичні організації, відповідальні за Волинську трагедію 1943 р. На думку Володимира Кравченка, некомпетентна політика Віктора Ющенка не лише поглибила політичне протистояння в суспільстві, а й продовжила девальвацію й дискредитацію «українського проекту» [190, с. 144].

Іншою темою політики пам'яті Президента стала тема голодомору, який він намагався представити як одну з найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. і водночас як центральний мобілізуючий символ української історії. Найбільш очевидним стало маніпулювання кількістю жертв голоду в бік їх збільшення. Відповідно до проведеного у 2008 р. Інститутом демографії НАН дослідження, прямі втрати від голоду 1932-1933 рр. становили 3,4 млн. жертв, натомість, Президент у своїх публічних виступах неодноразово називав цифру в 7-10 млн. жертв, таким чином, додавши до прямих втрат так званий кумулятивний ефект від голоду (кількість ненароджених) [177, с. 229].

У 2006 р. український парламент схвалив закон, який кваліфікував голод 1932-1933 рр. як геноцид, водночас питання про кримінальну відповідальність за заперечення голоду як акту геноциду не було законодавчо вирішене, а внесення Віктором Ющенком цього питання в усі пакети законопроектів, які були предметом торгу з політичними опонентами під час політичної кризи 2006 р. [177, с. 252], лише сприяло політизації теми голодомору.

Складовою кампанії з визнання голодомору 1932-1933 рр. як на міжнародному рівні, так і всередині держави стали комеморативні та меморалізаційні заходи із вшанування жертв. 23 жовтня 2007 р. у День пам'яті жертв голодомору у Харкові на засіданні Координаційної ради за участю всіх голів обласних державних адміністрацій Віктор Ющенко оголосив не лише про необхідність створення меморіалів пам'яті жертв голодомору, а і у зміні презентації цих трагічних подій, що на практиці зводилося до представлення їх як акту геноциду. «Святою справою має

бути гідне увічнення голоду. Це обов'язок влади, незалежно від того, розуміє це громада чи ні», – заявив Віктор Ющенко в інтерв'ю харківським тележурналістам [242, с. 48-49]. Під патронатом Президента зводилися меморіали, які мали увіковічити пам'ять про жертв, засновувалися музеї та створювалися тематичні виставки по всій країні. На місцевому рівні це проявилось у встановленні меморіального знаку, найчастіше у вигляді хреста, жертвам голодомору. У селах та містечках Центральної України такі знаки часто встановлювали поруч з меморіалом воїнам, загиблим у Другій світовій війні. Таким чином, події, які увічнювали ці два меморіали, представлялися як найголовніші трагедії в історії українського народу. Хоча зважаючи на те, що меморіал загиблим у війні завжди був більшим за формою, меморіальний знак жертвам голодомору (інколи ще – терору і репресій) опинявся у підлеглий позиції.

Діяльність Президента щодо визнання голодомору актом геноциду можна оцінити як успішну, особливо у сфері освіти. Відповідно до проведеного у 2013 р. опитування серед студентів історичних факультетів центральноукраїнських університетів, шкільні роки яких припадали на президентство Віктора Ющенка, абсолютна більшість з них визнає голодомор в Україні актом геноциду (від 88% до 98% опитаних). У 2008 р., коли відзначали 75-ті роковини голодомору, студенти п'ятого та четвертого курсів саме навчалися в 11 та 10 класах, а отже, були безпосередньо залучені до системи державних заходів з «донесення правди про геноцид Українського народу» та вшанування пам'яті жертв голоду [95]. На загальнонаціональному рівні відсоток був менший: 70,5% респондентів з усієї України визнали голод 1932-1933 рр. геноцидом і тільки 14,1% – ні, решта опитаних (15,5%) не змогла визначитися. У нашому контексті важливо те, що розроблення теми голоду супроводжувалося «демонізацією» радянського періоду, коли на союзне керівництво (або ж безпосередньо Сталіна) покладалася основна відповідальність за голод, а українців позиціонували виключно як жертв.

На інституційному рівні українська влада копіювала створені в сусідніх державах форми і методи історичної політики. За прикладом Польщі 31 травня 2006 р. в Україні створюється Інститут національної пам'яті. Проте, на відміну від

свого європейського колеги, УІНП так і не став провідною установою у формуванні освітньої візії історії та пам'яттєвої політики, а вже за наступного Президента, Віктора Януковича, повноваження Інституту були суттєво звужені – згідно з Указом Президента від 2010 р. Інститут було реорганізовано в науково-дослідну установу при Кабінеті Міністрів України [76, с. 34].

Щодо музею, присвяченого саме радянському періоду в історії України, то ще у 2001 р. науковий відділ Київської міської організації товариства «Меморіал» імені Василя Стуса ініціював створення виставки «Забуттю не підлягає. Хроніка комуністичної інквізиції в Україні 1917–1991 рр.». На виставці було репрезентовано здебільшого інформаційні плакати та стенди, які характеризувалися вибірковістю та одновимірністю у представленні, а саме пропагуванням незаперечної правоти «свого» на протигагу чужому, та віктимізацією минулого.

Після відвідин музею окупації у Тбілісі у березні 2007 р. Президент України Ющенко висловився за створення подібного музею в Україні. Відчуваючи підтримку на рівні офіційної влади, голова Київської міської організації товариства «Меморіал» Роман Круцик ініціював розширення згаданої виставки і перетворення її на повноцінний музей. Варто зазначити, що Роман Круцик входив до націоналістичних правих партій, у 1992 р. він був одним із засновників Конгресу українських націоналістів (КУН) та очолив Івано-Франківську обласну організацію КУН. У 2006 р. балотувався до ВРУ за списком партії ВО «Свобода», але не пройшов, натомість обійняв посаду заступника голови Інституту національної пам'яті. У 2007 р. саме за його активної участі в Києві створюється Музей «совєтської» окупації, директором якого і став Роман Круцик.

Але створити повноцінний музей так і не вдалося. Фінансова та адміністративна підтримка Музею «совєтської» окупації (у назві підкреслювався привнесений ззовні характер влади – «совєтская») була набагато меншою, ніж у сусідніх країнах, а опір опозиційних та прорадянських сил – сильнішим. Крім того, за рік до того, 7 вересня 2006 р., Головою Державного комітету архівів України (з 2010 р. – Державна архівна служба України) було призначено члена КПУ Ольгу Гінзбург. Відповідно до Положення про Державний комітет архівів України Голову призначає Президент за

поданням прем'єр-міністра України. Але після перемоги на дострокових виборах до парламенту у 2006 р. «помаранчеві сили» (БЮТ, Наша Україна, СПУ) через внутрішні протиріччя не змогли сформувати коаліцію. Водночас Соціалістична партія приймає рішення про входження до так званої «антикризової коаліції» з Партією регіонів і КПУ, за що лідер соціалістів Олександр Мороз здобув крісло спікера в Парламенті. Після переговорів з новоутвореною парламентською коаліцією, 3 серпня 2006 р. Віктор Ющенко підписує «Універсал національної єдності» і призначає Віктора Януковича прем'єр-міністром України. Частиною угоди стало призначення Головою Державного комітету архівів України комуністку Ольгу Гінзбург, яка за освітою була інженером-механіком. Президент, своєю чергою, отримав можливість продовжити свою діяльність з ушанування жертв голодомору та політичних репресій: розпочалася масштабна кампанія під гаслом «Україна пам'ятає, світ визнає» [80], яка досягла кульмінації в листопаді 2008 р. у 75-ту річницю голоду 1932-1933 рр.

Таким чином, призначення Ольги Гінзбург було одним із наслідків гострої політичної кризи 2006 р. і компромісу Президента з опозиційними йому силами – Партією регіонів і КПУ. Зменшення суспільної підтримки політики Віктора Ющенка, що призвело до поразки президентських сил на парламентських виборах 2006 р., змусило Президента рахуватися з позицією інших політичних гравців у сфері історичної політики.

Через рік після свого призначення Ольга Гінзбург, коментуючи створення Музею «советської» окупації, заявила: «Такого музею не повинно бути у нас в країні взагалі, тому архіви не давали матеріалів для цього музею. Кому це треба? Моєму поколінню це не треба. Якому поколінню треба розказувати про комуністичну окупацію?» [48]. Крім браку архівних документів, зважаючи на позицію головного архівіста, Музей «советської» окупації мав труднощі і з офіційною реєстрацією, яку було отримано лише у 2013 р.

Більш успішною діяльністю зі створення музеїв, які репрезентують «окупаційний» наратив, відзначаються західні області. За активної підтримки місцевої влади у 2009 р. було створено Національний музей-меморіал жертв

окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові, а в 2005 р. – у Кременці Тернопільської області – Музей жертв тоталітарних режимів. За прикладом музеїв у країнах Центральної і Східної Європи, а також Балтії, ці музеї розміщені у приміщеннях колишніх радянських в'язниць, а львівський музей ще й у в'язниці, яка використовувалася німецькою владою під час війни.

Але примітно, що жоден з цих музеїв не здобув такого впливу, який мають подібні інституції у країнах Центрально-Східної Європи чи Балтії. Позаяк їх підтримка з боку держави була незначна. Музеї на території західних областей, як і Музей «совєтської» окупації, залишилися локальними проектами, які зорієнтовані переважно на відвідувачів з України, перш за все, на студентську і шкільну молодь.

Загалом, потрібно відзначити, що проблеми інтерпретації радянського минулого і його спадщини, не були предметом окремої рефлексії на рівні як політичних, так і інтелектуальних еліт. Центральним елементом політики пам'яті Президента Віктора Ющенка залишалася тема голодомору, про що свідчить детально розроблений і профінансований план заходів на 2009-2010 рр. із вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. [74], відповідно радянська влада інтерпретувалася через комеморативні заходи, присвячені темі голоду. У цьому контексті варто згадати виставу «Ленін Love. Сталін Love», яка була поставлена українським режисером Андрієм Жолдаком у 2008 р. за підтримки Міністерства культури та Українського інституту національної пам'яті. На її прем'єрі в Києві були присутні перші особи держави, у тому числі Президент, а саму виставу транслювали у прямому ефірі національного телебачення.

В основу вистави – твір Василя Барки «Жовтий князь» про голод 1932-1933 рр., хоча вистава є радше рефлексією Андрія Жолдака на цей твір, ніж відтворенням літературного сюжету. Зважаючи на те, що вистава була, по суті, виконана на держзамовлення, вона втілювала офіційний наратив голодомору як геноциду українського народу. На причетність Сталіна і Леніна до організації голоду вказували їхні величезні портрети на сцені, на фоні яких відбувається основна дія. Понад те, портрети були в центрі уваги і в заключній частині вистави: у фіналі хлопчик, який за сюжетом втратив батьків під час голоду, мститься радянським

лідерам і вчиняє наругу над портретами. Таким чином, режисер підкреслив відповідальність обох радянських лідерів як організаторів голоду, а використання червоного і чорного кольорів тільки посилює ефект [142].

В умовах політичної кризи 2006 р. Віктор Ющенко не наважився задовольнити прохання Української народної партії і підписати указ про знищення символів радянського режиму по всій території України [117]. Натомість у 2007 р., у переддень чергової річниці голодомору 1932-1933 рр., він підписав указ [93] відповідно до якого на місцеву владу покладалося завдання «вжити в установленому порядку заходи щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення голодомору 1932-1933 рр. в Україні та політичних репресій» [93].

Тема ліквідації символів комуністичного режиму прозвучала у риторичі Віктора Ющенка під час церемонії вшанування пам'яті жертв тоталітарного режиму на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» у травні 2008 р. Президент заявив: «Україна має нарешті і остаточно очиститись від символів режиму, який знищив мільйони безневинних людей. Виправдання бути не може. Це – не частина нашої історії, як дехто цинічно хоче сказати. Це – частина комуністичної системи. Це – символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими» [125]. За приблизними підрахунками протягом 2007-2008 рр. на території України було демонтовано близько 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму, організаторам голодомору та політичних репресій 1937-1941 рр. Досить невелика кількість, враховуючи той факт, що у державному реєстрі залишалося ще близько 2800 пам'ятників радянським діячам [38]. Зіткнувшись з відвертим саботажем виконання Указу 2007 р. на рівні місцевої влади, Віктор Ющенко у червні 2009 р. повторно його видає [85].

В Указі не було чітко прописано, пам'ятники яким саме діячам необхідно демонтувати, тому представники місцевої влади різних регіонів трактували його по-своєму. В одних регіонах він слугував підставою для демонтажу пам'ятника Леніну [84], водночас в інших, з прорадянськими та опозиційними до Президента Віктора Ющенка орієнтаціями як на рівні еліт, так і громадськості, місцева влада

відверто ігнорувала його. Після Помаранчевої революції у 2004 р. досить чітко окреслився поділ України на Захід і Схід. Відповідно Віктор Ющенко сприймався населенням сходу як «їхній» (західний) Президент на противагу до «нашого» – Віктора Януковича. Ігнорування ж Указу Ющенко було можливим, зважаючи на відсутність механізмів контролю за його виконанням.

Також ні в Указі Президента, ні в інших законодавчих актах не вказувалося, що робити з демонтованими пам'ятників. На рівні владних еліт та ЗМІ двічі активно обговорювали ідею створення парку пам'ятників. Перший раз – на початку 1990-х рр., а другий – восени 2008 р, коли київська міська рада, виконуючи Указ Президента 2007 р. про демонтаж пам'ятників, присвяченим особам, причетним до організації голоду і репресій, оголосила про намір демонтувати пам'ятники радянським діячам, які залишилися в місті.

У вересні 2008 р Київська міська державна адміністрація заявила про намір демонтувати 27 пам'ятників радянським діячам, серед яких: 17 пам'ятників Володимиру Леніну, 2 – Надії Крупській, 2 – Феліксу Дзержинському, по 1 – Станіславу Косіору, Григорію Петровському та Михайлу Калініну [113, с. 4]. У жовтні 2009 р. міська влада на чолі з Олександром Поповим виступила з ініціативою створення «Парку радянського періоду» на території Гідропарку, де й планувалося розмістити демонтовані статуї. У створенні парку переважали практичні мотиви, вказувалося на те, що подібні тематичні зони в Литві та Угорщині є комерційно успішними. Крім того, на рівні громадськості усталилося думка, що парк є найкращим способом вирішення проблеми радянського спадку без його повного знищення. Але ініціатива щодо створення парку в Києві залишилася нереалізованою, частково причина у зволіканні міської влади з демонтажем радянських пам'ятників. Восени 2009 р. було демонтовано тільки пам'ятники особам, які були безпосередньо причетні до організації голоду та займали високі державні пости в СРСР у 1932-1933 рр., а саме пам'ятники Генеральному секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору, голові Ради Народних Комісарів УРСР Власові Чубарю і голові ВУЦВК Григорію Петровському [113, с. 4]. Переважна більшість

інших пам'яток зі складеного у Київській міській державній адміністрації списку, включаючи пам'ятники Леніну, залишилися на своїх місцях.

Загалом, можливість застосування згаданого Указу Президента щодо пам'ятників Леніну викликала деякі сумніви. Адже Ленін помер задовго до початку масштабних репресій і голодомору в Україні. Це підтвердив і Апеляційний суд міста Києва, який у 2010 р. у рішенні «у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 рр.» серед організаторів голоду вказав лише Сталіна (Джугашвілі), В'ячеслава Молотова (Скрябіна), Лазаря Кагановича, Павла Постишева, Станіслава Косіора, Власа Чубаря та Менделя Хатаєвича [77]. Відповідно, саме цей аргумент використовувала міська влада у відмові демонтувати пам'ятник Леніну.

З того, що таки вдалося зробити, важливим є рішення уряду Юлії Тимошенко у вересні 2009 р. щодо перегляду списку об'єктів культурної спадщини, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [87]. Уряд скасовував постанову Ради міністрів УРСР від 1965 р., за якою центральні пам'ятники Леніну в Києві, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Ужгороді, Миколаєві, Харкові, Севастополі визнавалися пам'ятниками мистецтва республіканського значення. Як наслідок, ці та інші пам'ятники радянським партійними і державним діячам, загальною кількістю близько 2800, були виключені з Державного реєстру нерухомих пам'яток [38], з огляду на те, що вони не відповідають критеріям об'єкта культурної спадщини [81].

Зняття пам'ятників з обліку означало, що держава відмовилася від обов'язку опікуватися ними та передала право вирішувати їхню долю місцевим радам, на території яких перебував той чи інший пам'ятник. Таким чином, порівняно з Указом Ющенка від 2007 р., ситуація змінилася: центральна влада самоусувалася і передавала пам'ятники радянським діячам у повне віддання місцевої влади, яка тепер могла самостійно приймати рішення щодо їхнього демонтажу.

Президентські вибори 2010 р., у яких взяли участь 18 кандидатів, були досить передбачувані. Кандидати зосередилися на економічних та соціальних питаннях, крім того, в електоральних стратегіях виразно домінувала орієнтація на особисті

якості того чи іншого кандидата. Натомість, питання історичної політики практично не згадувалися та й, загалом, відчувався брак ідеологічної складової в програмах. Кандидат від Партії регіонів, Віктор Янукович, який у результаті здобув перемогу на виборах, обмежився апеляцією до історичних цінностей східних регіонів України і критикою гуманітарної політики Віктора Ющенка. Він пообіцяв регіонам право здійснювати власну гуманітарну політику, у тому числі самостійно вирішувати, до якого пам'ятника покладати квіти, що стало відповіддю на героїзацію ОУН і УПА, а також спроби усунення пам'ятників Леніну за президентства Віктора Ющенка.

За керманування Віктора Ющенка було порушено баланс у політиці пам'яті України, посилення національної візії на рівні державної політики призвело до активізації прихильників, умовно кажучи, прорадянської моделі пам'яті. Хоча Віктор Янукович дотримувався стратегії амбівалентності в політиці пам'яті, яку було розроблено ще за часів Президента Леоніда Кучми, й уникав однозначних оцінок, але діяльність його оточення, зокрема Дмитра Табачника на посаді міністра освіти, переконливо свідчить про спробу подолання і дискредитації спадку Віктора Ющенка у сфері пам'яті з посиленням прорадянського наративу [177, с. 240-242], так обсяг матеріалу у підручниках про ОУН і УПА був суттєво скорочений. Віктор Янукович відмовлявся представляти голодомор як геноцид, але зважаючи на попередню масштабну діяльність Віктора Ющенка, яка ввела тему голодомору до публічного дискурсу, продовжував підтримувати комеморативні практики, пов'язані з ним [177, с. 236-239].

Партія регіонів ніколи не мала виразної ідеологічної платформи, як зазначає Георгій Касьянов, її основними темами був захист російської мови та боротьба з націоналізмом в Україні [177, с. 235], тому в період президентства Віктора Януковича не можна говорити про сформовану історичну політику. Для Президента, як і для Партії регіонів, що мала більшість у Парламенті, основними були економічні питання. В той же час, зважаючи на активізацію історичної політики у перше десятиліття 2000-х рр., вони змушені були також час від часу звертатися до історичних питань.

За жодного з українських президентів не була сформульована чітка політика щодо радянського періоду та його спадку. На думку історика Володимира Кулика, усі українські президенти поєднували як радянські, так і націоналістичні елементи в політиці пам'яті, відрізняючись лише ступенем підтримки тих чи інших. Так, Леонід Кравчук і Віктор Ющенко надавали перевагу націоналістичним елементам, а Леонід Кучма й Віктор Янукович – радянським [193, с. 450]. При цьому лише щодо Віктора Ющенка можна говорити про більш-менш сформовану політику пам'яті, адже загалом політична еліта уникала однозначних оцінок та рішень з питань, які розділяли суспільство, особливо, коли це могло зменшити їхню електоральну підтримку. Як стверджує Лариса Нагорна, певним чином змодельоване минуле є цінним символічним та мобілізаційним ресурсом, його інтерпретації у поляризованому соціумі набирають силу ідеологічної зброї [214, с. 21].

В ідеалі державна політика в сфері пам'яті має являти собою діалектичний зв'язок між політичними/державними елітами і соціумом, в такому випадку вона буде успішною і сприятиме формуванню національної єдності [216, с. 329]. В українському випадку цього не вдалося досягти за жодного з президентів. Часто президенти були змушені миритися з плюралізмом комеморативних практик на місцевому рівні, перешкодити яким вони не могли, або ж свідомо використовували регіональні відмінності в політичних цілях. Леонід Кучма успішно використовував історичні питання як інструмент боротьби з політичними опонентами. В 2000-х рр. політика пам'яті набула регіонального виміру, де націоналістичний «Захід» протистоїть радянському/проросійському «Сходу». Особливо – це стало помітно після «помаранчевої революції» та пов'язаної з нею політичної мобілізації спершу однієї, а потім й іншої частин країни.

Основна проблема українського символічного простору полягає не так у його різноманітті, як у тому, що у різних регіонах розміщувалися антагоністичні за своїм значенням об'єкти меморіальної політики. Найбільш активними в конструюванні власної візії політики пам'яті стали західні області України, де сильні позиції утримували націоналістичні сили, фактично, вони піднесли на офіційний рівень те, що раніше перебувало в колективній регіональній пам'яті. Натомість, у решті

регіонів інтерес до історії був меншим, більш важливими були соціально-економічні питання, на тлі загострення економічної кризи населення прагнуло, перш за все, до покращання власного добробуту. Передача права вирішувати подальшу долю пам'ятників радянським діячам місцевій владі у 2009 р. лише ускладнила ситуацію і посилила регіональні розбіжності.

Політика у 2000-х рр. стала більш динамічною, зокрема у сфері пам'яті. До цього свої основні зусилля політики сконцентровували навколо питань утримання влади та ресурсів, при цьому економічні реформи не проводилися, що, як вказує Андерс Аслунд, призвело до ситуації недореформованості країни [132, с. 12]. Брак у політичній еліті усвідомлення необхідності реформ і націленість на стабільність мало своїм результатом обережне впровадження національного нарративу в освіту та публічний простір. Натомість, у період президентства Віктора Ющенка створюються окремі інституції, завдання яких прямо впливати на конструювання політики пам'яті за прикладом країн Центрально-Східної Європи. Таким чином, у 2000-х рр. Україна, принаймні декларативно, намагалася відмежуватися від свого комуністичного минулого, чим наближалася до стратегій у політиці пам'яті центральноєвропейських країн.

Отже, у країнах Центрально-Східної Європи політику в галузі історії, з одного боку, було спрямовано на формування національної спільності (ідентичності), а з іншого – на подолання комуністичного спадку. Хоча в кожній з держав історична політика варіювалась, схожі проблеми з подолання комуністичного спадку й формування нової ідентичності підштовхували їх до використання апробованих у сусідніх країнах форм і методів історичної політики. Політика пам'яті держав Центрально-Східного регіону після краху комунізму була визначена двома, по суті, протилежними факторами, з одного боку, глобалізацією, а з іншого, націоналізмом в його етнічному вимірі. Також з 1990-х рр. визначальний вплив на сферу пам'яті та загалом історії мав розвиток засобів масової інформації, а з 2000-х рр. соціальних мереж, що кардинально розширили коло агентів пам'яті, що на практиці призвело до хаотизації пам'яті та посилення маніпуляцій з історією. Держава втратила виключне право на формулювання і презентацію минулого досвіду, з'являються

приватні ініціативи зі створення музеїв, характеристикою яких є звернення до повсякденного досвіду населення.

Приклад України в сфері історичної політики особливий, зважаючи на значний рівень інтеграції радянського досвіду та значні регіональні відмінності у сфері пам'яті. Як зазначає історик Георгій Касьянов, на початок 2000-х рр. в Україні сформувалося принаймні три типи колективної пам'яті: націоналістична, радянська та, яка поєднує окремі елементи попередніх двох моделей пам'яті [315, с. 150-151]. При цьому відмінності у візії минулого, мали наслідком різницю в сприйнятті теперішнього, а отже і майбутнього. Таким чином, якщо у випадку Росії конфлікт виникав між нею та сусідніми державами, передусім державами Балтії, які презентували ідеологічно протилежний наратив щодо подій радянської історії, то в українському випадку йдеться про внутрішній конфлікт між, умовно кажучи, західною частиною країни, що представляє різко антирадянський і антикомуністичний наратив, і південно-східною, яка продовжує поділяти багато з радянських ідеологем.

3.2. Пам'ятники Леніну в Україні: кількість, розташування в просторі та церемоніальна роль. У Радянському Союзі встановлення пам'ятників здійснювалося виключно шляхом прийняття офіційних рішень і було результатом або політики центральної влади, або ж ініціативи влади на місцях як наслідок їхнього уявлення про бажання центральної влади. Уперше комуністичні пам'ятники були встановлені в Україні відразу після утворення радянської влади. У 1918 р. Володимир Ленін підписав декрет про демонтаж пам'ятників, встановлених «на честь царів та їхніх слуг», і підготовку проектів нових пам'ятників [135, с. 196] з метою пропаганди ідей комунізму. Аналогічний декрет, який з'явився в Україні роком пізніше, передбачав масове встановлення пам'ятників революціонерам і прогресивним діячам культури, загалом 69 осіб. У 1918 р. на Софійській площі в Києві стояли пам'ятники Володимирі Леніну та Льву Троцькому. Через екстреність завдань і брак коштів пам'ятники виготовляли з гіпсу чи бетону, а тому вони швидко руйнувалися, особливо в час, коли радянська влада ще не закріпилася повністю в Україні. Так, у Києві погруддя Фрідріха Енгельса, Володимира Леніна,

Карла Лібкнехта, Рози Люксембург, Якова Свердлова, Льва Троцького були зруйновані денікінцями ще восени 1919 р. [135, с. 196].

Вже в 1920 р., коли радянська влада знову закріпилася в Україні, повернулися до питання встановлення пам'ятників комуністичним лідерам. 27 січня 1924 р. президія губвиконкому Києва ухвалила рішення спорудити пам'ятник Леніну в місті [46]. Наступного року погруддя Леніна з'явилося у Києві (скульптор Анастасія Писаренко) та Харкові (скульптор Іван Кавалерідзе). Головний пам'ятник творцеві радянської держави в Україні було встановлено на Бессарабській площі вже після війни – у 1946 р. Виготовлений він був з того самого матеріалу, що і зведений у Москві мавзолей, – карельського кварциту. Московський митець Сергій Меркуров створив проект цього пам'ятника для павільйону СРСР на Світовій виставці у Нью-Йорку 1938 р. [135, с. 196]. Згодом, у 1940 р., за цим проектом було створено пам'ятник Леніну в Єревані, а після війни вже і в Києві. У 1965 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову про занесення пам'ятника Леніну в Києві до списку пам'ятників мистецтва, історії та археології республіканського значення [92].

Встановлюючи пам'ятники, держава маркувала і привласнювала простір, відокремлюючи «своє» від «чужого/іншого». Водночас пам'ятники створювали це «своє». Тут проявляється схожість між комуністичною і націоналістичною ідеологією, вони обоє моноперспективні: у їхній основі – мета-наратив з єдиним пантеоном героїв, що проектується на територією держави [249, с. 80]. Тому не обов'язково, щоб особа, яку увічнено у пам'ятнику, мала зв'язок із місцевістю, де він встановлений, головне, щоб вона була включена в єдиний історичний наратив. Пам'ятники ж регіональним героям/подіям, які б могли сприяти зміцненню регіональної ідентичності або ж встановлювалися на периферії, або ж взагалі усувалися з простору. При цьому для укорінення ідеї держави (чи нації) як вищої цінності значення мала не лише оповідь, але і вигляд пам'ятника: висота і масивність привносили відчуття вічності, а глядач опинявся в підлеглій позиції [318, с. 220].

В СРСР історичний наратив використовувався як ресурс для легітимації влади Комуністичної партії. Історія була політикою, а позаяк її здійснювали великі люди,

сформувався культ лідера. Перші пам'ятники творцеві радянської держави – Володимиру Леніну, з'являються з другої половини 1920-х рр. За роки радянської влади вони заповнили територію держави, а особа Леніна перетворилася на об'єкт загальнодержавного культу. Радянська влада швидко взяла під контроль виготовлення зображень Леніна, зокрема було створено спеціальну комісію з увіковічення пам'яті Леніна. Рекомендовані до тиражування комісією скульптури встановлювалися на території Союзу, а п'єдестал часто вже робили місцеві майстри [255, с. 80-86]. Монументальне втілення Леніна мало свої канони зображення, визначені традицією, що призводило до універсальності та стандартизованості пам'ятників по всій території держави. При цьому встановлення їх тривало аж до 1991 р., за окремими даними останній пам'ятник Леніну був встановлений в кінці січня 1991 р. в селі Янаул (Уфа) [37, с. 4].

Як вказує філософ Тетяна Пруднікова, в образі пам'ятника Леніну ідеалізувалося як минуле, так і соціалістичне майбутнє радянського суспільства [226, с. 53-54]. Тому досить важливо було, щоб образ Леніна втратив риси звичайної реальної людини та перетворився на символ, у якому головним є лише змістове ідеологічне наповнення. Пам'ятник Леніну виконував у Радянському Союзі важливу функцію, з одного боку, об'єднання територій з різним етнічним складом населення та традиціями в єдину державу, що включало також уніфікацію публічного простору, а з іншого – утвердження вищості та беззаперечності радянської влади, що пояснює його масовість та однотипність. Постать Леніна повинна була супроводжувати жителів радянської держави протягом усього їхнього життя: від дитячого садочка, школи до місця роботи [255, с. 80-86]. Тиражованість пам'ятника Леніну розглядалася як перевага, адже давала змогу швидко його ідентифікувати, і водночас, заощадити кошти.

Після війни в Україні за кількістю споруджених пам'ятників лідирували пам'ятники Володимиру Леніну, далі Тарасу Шевченку (або ж Івану Франку – у західних регіонах), а з 1960-х рр. – із відродженням культу Перемоги, також і військові монументи. Загалом, за роки радянської влади пам'ятники Леніну з'явилися в усіх обласних, районних центрах і навіть у великих селах української

республіки. Відповідно до збірника Інституту історії Академії наук УРСР «Пам'ятки історії та культури Української РСР» [68], виданого у 1987 р., на території республіки нараховувалося понад 4 тис. пам'ятників Леніну. За даними, які наводить в своїй статті Віктор Акуленко, на 1991 р. в Україні було 5015 пам'ятників творцеві радянської держави, що складало абсолютну більшість пам'ятників зі загальної кількості пам'яток монументального мистецтва – 8248 [1, с. 53]. Серед інших радянських республік лише Росія мала більшу кількість пам'ятників Леніну – не менше 7000, включно з бюстами. У сусідній Білорусі в кінці 1980-х рр. нараховувалося близько 600 пам'ятників Леніну [69].

Відповідно до каталогу-довідника «Пам'ятники історії і культури Української РСР», складеного в 1987 р. під керівництвом академіка АН УРСР Петра Тронька, перші пам'ятники Леніну в центральних областях датуються 1924 р., але загалом ж за період до 1939 р. збереглося лише декілька пам'ятників (в Черкаській області – 2, у Житомирській – 14, Вінницькій – 4, у Полтавській – 3) [68]. Тому абсолютна більшість пам'ятників Леніну відносяться вже до періоду після Другої світової війни.

За даними на 1987 р. у Вінницькій області було 252 пам'ятників Леніну, у Житомирській – 231, у Полтавській – 227 та найменше у Черкаській – 199 [68, с. 43-584]. Якщо проаналізувати час встановлення пам'ятників Леніну в радянській Україні, то помітно, що було дві основні хвилі зведення монументів: кінець 1950-х рр. та друга половина 1960-х рр. Останній період відзначався найбільш масовим встановленням пам'ятників Леніну: з 1965 р. по 1970 р. в Житомирській області було встановлено 96 пам'ятників (найбільше в 1970 р. – 36), у Черкаській – 90 (найбільше у 1967 р. – 29 пам'ятників), у Вінницькій – 114 (з них 32 пам'ятника у 1967 р.) та найбільше у Полтавській – 146 пам'ятників (у 1967 р. – 92 пам'ятника Леніну). Таким чином, зведення пам'ятників було обумовлено святкуванням в 1967 р. 50-річчя Жовтневої революції, а у 1970 р. в СРСР відзначали 100-річчя від дня народження Володимира Леніна. В період між цими ювілейними датами було встановлено найбільше пам'ятників Леніну у вказаних областях. І хоча в інші роки

кількість встановлених пам'ятників різко зменшується, але щороку хоча б один новий пам'ятник Леніну з'являвся в кожній з областей.

Зазначимо, що згаданий каталог подає досить детальну інформацію про об'єкти монументальної пропаганди на території України. Крім описів пам'ятників, інформації про те, коли і де вони були встановлені, в каталозі вміщені також фотографії найбільш визначних пам'ятників. Тому незважаючи на те, що виданий у 1987 р., він надає найповнішу інформацію про меморіальний простір України перед здобуттям незалежності.

За даними каталогу найбільше пам'ятників Леніну було у Бердичівському (21 пам'ятник), Житомирському (22), Коростенському (21), Новоград-Волинському (29) районах Житомирської області, Тальнівському районі (24) Черкаської області, Барському (20), Бершадському (21), Могилів-Подільському (20), Немирівському (22) районах Вінницької області та Глобинському районі (21) Полтавської області [68]. Можна допустити, що більш економічно розвинуті і, відповідно, багатші райони мали більшу кількість пам'ятників Леніну, які слугували маркером успішності області.

Після здобуття Україною незалежності органи центральної влади не вели загальнонаціонального обліку пам'ятників Леніну, та й взагалі, існувала проблема з Реєстром об'єктів культурної та історичної спадщини. У 1992 р. на підставі Постанови Кабінету Міністрів було створено Державний реєстр національного культурного надбання [89], але закон, який би регулював у повному обсязі «правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь», з'явився лише у 2000 р.[96].

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [96] об'єктом культурної спадщини є «визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети,... що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність». За потреби під це визначення можна підвести будь-який об'єкт чи

частину ландшафту. Але так як природа спадщини суб'єктивна, проблема з її визначенням існує не тільки в Україні, але і у світі загалом. Те, що для одних є цінністю, то для інших не обов'язково є таким, особливо це стосується пам'ятників-повідомлень Леніну. На відміну від пам'ятника-форми чи пам'ятника-сліду, цінність яких є, відповідно, мистецькою та історичною, пам'ятник-повідомлення цінується тільки за своєю здатністю уособлювати групову ідентичність. Іншими словами, цінність такого пам'ятника є, перш за все, символічною, тому не важливо з якого матеріалу він створений чи наскільки творчо попрацював митець, найважливіше – це значення, яке він уособлює [260, с. 42].

Що ж до порядку обліку об'єктів культурної спадщини, то тільки в березні 2013 р. Міністерство культури України видало наказ, яким встановлено нові правила обліку і скасовано чинну до того ще радянську інструкцію 1986 р. [91]. Пам'ятки у Державному реєстрі поділялися на дві категорії залежно від рівня прийняття рішення щодо них: пам'ятки національного та місцевого значення. Надання об'єктові статусу національної пам'ятки здійснює Кабінет Міністрів України, місцевого – Міністерство культури України за поданням відповідних місцевих рад. Відповідно, рішення про визнання пам'ятника Леніну об'єктом культурного та/чи історичного спадку залежало як від позиції місцевих політичних та інтелектуальних еліт, так і від позиції влади центральної.

В Україні ситуація у сфері спадщини стала відображенням проблем, які існували в колективній пам'яті: бракувало єдиного уявлення про минуле, а тому не було єдиного підходу до того, що варто зберігати. Відповідно регіони та окремі населені пункти включали до спадку різні, а інколи протилежні за змістом об'єкти (наприклад, пам'ятник Миколі Ватутіну і Михайлу Грушевському в Києві). З іншого боку, брак уявлення про свою спадщину призводив до таких крайнощів, коли зберігали всі потенційні свідчення колективної пам'яті, зокрема і пам'ятники Леніну.

За роки незалежності України Кабінет Міністрів двічі визначав Реєстр пам'яток національного значення: у 2001 р. – за прем'єрства Анатолія Кінаха [88], у 2009 р. – Юлії Тимошенко [87]. Таким чином, до Реєстру увійшов 891 об'єкт, цей перелік

офіційно оприлюднено. На противагу, Реєстр пам'яток місцевого значення є недоступним, лише деякі області оприлюднили детальний перелік пам'яток.

Після виключення пам'ятників Леніну із загальнонаціонального Реєстру у 2009 р., вирішення їх долі покладалося на органи місцевої влади. Зважаючи на те, що часто місцева влада відмовлялася брати їх на облік та надавати статус об'єкта монументального мистецтва місцевого значення, ці пам'ятники, по суті, ставали нічийними. Ситуацію із центральними пам'ятниками Леніну ще можна прослідкувати, проте доля численних монументів на околицях, закритій території різних підприємств та установ, у малих містечках та селах й досі є невідомою

Відповідно до переліку пам'ятників радянським діячам, які були виключені з Державного реєстру нерухомих пам'яток України у 2009 р., в Україні, крім західних областей, де пам'ятники Леніну були виключені з реєстру раніше, було близько 2 082 пам'ятників Леніну (або скульптурних груп з ним), серед них у Черкаській області на 2009 р. нараховувалося 233 пам'ятників радянським діячам, з них 211 – пам'ятники Леніну. У сусідній Полтавській області пам'ятників Леніну було 218, при цьому край має найвищий показник загальної кількості монументів радянським діячам – 367. Найменше пам'ятників радянським діячам зафіксовано у Житомирській області – 42 одиниці, з них Леніну – 36. У Вінницькій області 75 із 101 – це пам'ятники Леніну [38]. Таким чином, лише в цих чотирьох центральних українських областях загальна кількість пам'ятників Леніну становила 540.

Існує значна відмінність між даними довідника 1987 р. і реєстру, який був складений в 2009 р. це могло б бути наслідком зменшення кількості пам'ятників Леніну в результаті їхнього демонтажу протягом 1990-х рр., але, на наш погляд, основна причина в іншому. Реєстр 2009 р. не є цілковито надійним джерелом з кількості пам'ятників Леніну. Під час емпіричних дослідження в районних центрах у 2013 р. Вінницької і Житомирської областей були виявлені пам'ятники Леніну, не вказані в реєстрі. Крім того, в численних районних центрах України представлений лише перелік пам'ятників Леніну з зазначенням дати їх встановлення, але без вказівки населеного пункту, де ці пам'ятники знаходяться, тому не можна здійснити верифікацію даних по цих районах. Це також стосується Черкаської області, де на

2009 р. зафіксовано на 12 пам'ятників Леніну більше ніж в 1987 р. Помітно, що місцева влада районів областей по-різному поставилася до завдання зібрати дані про пам'ятники Леніну. Найповніша інформація з центральних областей була представлена владою Полтавської області, в порівнянні з даними 1987 р. кількість пам'ятників в області зменшилася лише на 9 одиниць. Натомість, місцева влада Вінницької і Житомирської області більш формально підійшла до виконання завдання. У Вінницькій та Житомирській області відсутні дані по Томашпільському, Піщанському, Ємільчанському, Козятинському, Калинівському та інших районах, або ж вказано, що в районі лише 1-2 пам'ятники Леніну, що не підтверджують емпіричні дані. Крім того, часто під час підрахунку не враховували пам'ятники, встановлені на закритих і напівзакритих заводах.

Якщо узагальнити і порівняти дані 1987 р. і 2009 р., то можна помітити, що за менш як 20 річний період після розпаду СРСР в центральних областях України була знесена досить невелика кількість пам'ятників Леніну. Станом на середину жовтня 2013 р. у 17 з 27 районних центрів Вінниччини продовжували стояти монументи Леніну на головній площі, у 19 з 23 районних центрів Житомирщини, у 16 з 20 районів Черкащини, а також у всіх 25 районних центрах Полтавщини.

Серед обласних центрів лише Вінницька міська влада вирішила позбутися пам'ятника Леніну у дев'яностих роках, а саме у 1992 р. У Черкасах пам'ятник було демонтовано у 2008 р., у Житомирі і Полтаві він залишався на центральній площі аж до 2013 р. Полтавський пам'ятник був особливо цінним: виготовлений у 1960 р. з бронзи, він у 1965 р. набув статус пам'ятника республіканського значення [92], а в незалежній Україні до 2009 р. – національного.

Пам'ятники творцеві радянської держави встановлювали на головних вулицях та площах перед будівлею місцевої ради або, якщо це було невелике містечко, навпроти «напівофіційних» місць таких, як: палац культури, школа тощо [321, с. 216]. Також пам'ятники Леніну можна було побачити на території заводів, фабрик, колгоспів, залізничних станцій, колишніх машино-тракторних станцій, у різних парках та скверах. Зважаючи на таке розмаїття у розташуванні, дописувач журналу «Вокруг света» Олексій Ханютин [255, с. 80-86] розділяє пам'ятники

Леніну на меморіальні, «кафедральні» та «місцевошановані». Перші увічнюють пам'ять про Леніна в місцях, які безпосередньо були пов'язані з його життям та діяльністю, «кафедральні» – це головні в місті пам'ятники, біля яких проводилися різні масові та урочисті заходи. За висловом Олексія Ханютина, «кафедральні» пам'ятники слугували філіалами сакрального центра радянської держави – Мавзолею в Москві, відповідно у їхнє спорудження вкладалися значні кошти. Крім того, існувала конкуренція серед місцевих еліт, адже часто саме пам'ятник Леніну, його монументальність чи оригінальність проекту, був маркером успішності того чи іншого регіону/міста, як, наприклад, у місті Бершаді Вінницької області (рис. 3.1), яке в радянський час було центром досить економічного розвиненого регіону з виробництва цукру. Так звані «місцевошановані» пам'ятники Леніну розташовувалися на території шкіл, будинків культури, різних підприємств.

Рис. 3.1. Бершадь (Вінницька обл.), жовтень 2013 р. Фото О. Гайдай.

Пам'ятники Леніну можна умовно розділити на встановлені до 1967 р. і після. Ці дві групи відрізняються як зовнішнім виглядом, так і матеріалом, з якого вони були виготовлені. Повоєнні пам'ятники були динамічними: Леніна часто зображували з піднесеною догори правицею, що символізувало заклик до революційної боротьби. Після 1967 р. пам'ятники, які активно почали встановлювати на всіх центральних майданах міст і містечок Центральної України, були виготовлені із залізобетону та мали досить високий постамент. Крім того, дещо змінився канон у зображенні Леніна: його почали все частіше зображати одягнутим у пальто, що спрощувало роботу скульпторів. Пам'ятник стає більш статичним та менш «революційним», в епоху Брежнєва він демонструє задоволеність сучасним: витягнута рука опущена долонею донизу символізує те, що соціалістичного добробуту вже досягнуто [156, с. 106-107]. Частково це справді було так, адже у сфері міського благоустрою та комфорту, принаймні у їх радянському розумінні, більшість із населення міст Центральної України відчували певні досягнення саме в цей час.

Не менше значення, ніж зовнішній вигляд пам'ятника, мала територія навколо нього. Пам'ятник є частиною міського простору, який взаємодіє з ним, а тому «прочитання» пам'ятника значною мірою залежить від сприйняття обширу, у який він включений, та який повинен був відображати досягнення соціалізму. Пам'ятники часто обсаджували ялинками, на зразок тих, що були в Москві на Червоній площі. Саме таким є пам'ятник у Звенигородці на Черкащині, споруджений поруч із райрадою та універмагом на центральній площі під час її загальної перебудови у 1970 р.

У повоєнний період обрис міст та містечок Центральної України кардинально змінюється, з новою забудовою і розплануванням вони стають цілком «радянськими». Основною характеристикою радянського стилю є типовість офіційних споруд, будинків культури, гастрономів, кінотеатрів, житлових кварталів та загалом міського планування. При цьому типовість не обов'язково означала брак виразних архітектурних деталей чи примітивність у плануванні, останнє часто було наслідком фінансової скрути. Типовість означала схожість чи навіть однаковість

проектів певних споруд для всієї території радянської держави [156, с. 184]. У цьому сенсі такі споруди, як Будинок культури чи міська рада маркували радянський простір не менше, ніж пам'ятники Леніну.

Нових міст, тобто заснованих уже в радянський час, у Центральній Україні було небагато. Як правило, радянська влада мала справу зі сформованим міським простором, тому їй доводилося миритися з уже існуючими спорудами, які підлаштовували і переробляли відповідно до нових потреб. Найбільш яскравим прикладом такого переозначення є доля церковних споруд, які ставали архівами, складами, музеями або навіть вокзалом, як, наприклад, у Звенигородці, де костел було перетворено на автовокзал. Звідси й еклектичність, а часом і конфліктність у сприйнятті міського простору, де дореволюційні і нові радянські об'єкти співіснували.

З-поміж міст, побудованих уже в радянський час, у центральному регіоні виділяється – Ватутіно, Черкаської області, яке ще називали «шахтарським» містом, тому що його заснування у 1947 р. було пов'язано з освоєнням Юрківського буровугільного родовища. Відповідно вся влада зосереджувалася у виробничому шахтарському центрі, для обслуговування якого і виникло місто. Ватутіно є типовим прикладом реалізації проекту «соціалістичного міста», концепцію якого розробили ще у 1920-х рр. архітектори Миколай Мілютін і Станіслав Струмилін [168, с. 219-233]. Зважаючи на те, що до Другої світової війни населеного пункту, а отже і міської забудови, не було на території Ватутіно, реалізовувати проект «нового» міста можна було достатньо вільно.

«Соціалістичне місто» задумувалося як принципово новий тип поселення, головна мета якого була в задоволенні потреб виробництва. З метою максимального вивільнення робітників, першою чергою жінок від хатньої праці, у «соцмісті» планувалося створити громадські їдальні, пральні та інші заклади, мета яких задовольнити культурні та побутові потреби мешканців міста.

Ватутіно спіткала доля багатьох радянських проектів такого типу: брак фінансування та утопічність окремих задумів суттєво обмежили втілення моделі «соцміста», вдалося зробити лише невелику частину запланованого. Проте

незважаючи на це, у розплануванні та архітектурі споруд простежується ідея «соціальної рівності»: усі будинки однотипні і мають однаковий, хоча і досить низький, рівень технічного забезпечення [156, с. 167-170]. Важливо те, що це місто регіону має тільки радянський спадок, як у сфері пам'яті, так і в забудові. Тому пам'ятник Леніну у Ватутіно сприймався цілком органічно, він ніби був продовженням простору навколо себе. Перший пам'ятник Леніну у місті був встановлений у 1963 р. навпроти Будинку культури, до цього там був пам'ятник Сталіну, а вже у 1970 р. його замінили на новий (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Ватутіно (Черкаська обл.), жовтень 2013 р. Фото О. Гайдай.

У 1960-1970-х рр. в УРСР провідною тенденцією стає створення так званих «урядових центрів» у містах, при цьому наголошувалося на їх цілісності із рештою міста, тобто формування центрів, де б адміністративні будівлі стояли поруч з такими суспільними закладами, як театр, університет, універмаг, бібліотека [156, с. 169]. Як наслідок, центр міст і містечок Центральної України, розбудова яких припала на цей період, має досить схоже планування, а зважаючи на типовість споруд, вони подібні і візуально. «Кафедральний» пам'ятник Леніну, використовуючи поняття Олексія Ханютина, неодмінно розташовувався у центрі цього архітектурного ансамблю, який утворював єдиний ідеологічний комплекс з увічнення досягнень радянської держави. Населені пункти доби СРСР характеризуються чітко окресленим центром

– площа, в осерді якої височів пам'ятник Леніну, а поруч розташовувалися всі важливі державні установи [238, с. 38-39].

Ідеологічна робота з міським ландшафтом включала також і зміну топоніміки. Головні владні установи разом із пам'ятниками Леніну розташовувалися на вулицях і площах, названих теж на честь творця радянської держави. Про поширеність цієї практики свідчать дослідження, яке було проведене Інтернет-ресурсом «texty.org.ua» у 2012 р. [126]. За результатами дослідження, навіть через двадцять років після розпаду СРСР найпопулярнішим в Україні, крім її західних областей, найменуванням центральної вулиці є на честь Леніна.

Варто відзначити, що пам'ятники Леніну виразно переважали в ідеологічному просторі всіх радянських міст, як в роки радянської влади, так і після, зважаючи на свою монументальність (високий постамент і така ж монументальна статуя, зазвичай, із залізобетону), центральність розміщення та кількість. Натомість, пам'ятники, споруджені після 1991 р., часто були невеликими за розмірами і встановлювалися на невеликому постаменті або ж взагалі без нього. Як наслідок, нові пам'ятники опинялися ніби в підлеглій позиції щодо пам'ятника Леніна, який сприймався як головний.

Разом з тим, пам'ятник Леніну у так званому «урядовому центрі» не завжди, а після розпаду СРСР і поготів, був осередком міського життя, адже «офіційний» і «неофіційний» центри рідко збігаються. «Неофіційний» центр у невеликих містах та селищах формується, зазвичай, навколо ринку та головних магазинів, через які пролягає основний маршрут як мешканців міста, так і жителів навколишніх сіл. Однак, на шляху до органів державної чи місцевої влади особа неодмінно стикалася з пам'ятником Леніну, який знаходився навпроти головних державних споруд.

Кількість пам'ятників іншим радянським діячам у Вінницькій, Черкаській, Житомирській та Полтавській областях, порівняно з пам'ятниками Леніну, досить незначна. За даними реєстру 2009 р., лише монумент Сергію Кірову є в усіх перерахованих областях Центральної України. Серед інших радянських і партійних діячів, архітектурні пам'ятки на честь яких найчастіше траплялися в центральному регіоні, варто назвати таких, як: Михайло Калінін, Василь Чапаєв, Михайло Фрунзе,

Георгій Петровський, Фелікс Дзержинський, Микола Щорс, Яків Свердлов, Фрідріх Енгельс, Валеріан Куйбишев, Георгій Димитров, Максим Горький, Григорій Котовський. Цікаво, що в усіх цих областях збереглися також пам'ятники німецькому філософові Карлу Марксу: 3 пам'ятники у Черкаській області, 5 – у Вінницькій, 1 – у Житомирській та аж 14 – у Полтавській [38]. Відзначимо, що найменш диверсифікованою в контексті пам'ятників радянським діячам є Житомирська область, тут лише 5 радянських діячів, окрім Леніна, удостоїлися власного пам'ятника. Натомість, абсолютним рекордсменом є Полтавська область, де аж 22 радянських діячі мають свої пам'ятники. Така ситуація з архітектурними пам'ятками на регіональному рівні відображає особливість радянської пам'яті, яку було здоміновано особою Леніна.

Окремої уваги заслуговують комеморативні практики, у які був включений пам'ятник, адже саме ритуали і церемонії допомагають «оживити» пам'ятник, а отже, ввести у пам'ять спільноти. За визначенням спеціаліста із соціальної антропології Пола Коннертона, ритуали й обряди – це формалізовані акти, які мають тенденцію до стилізації, стереотипності та повторюваності [188, с. 74], завдяки чому виникає ефект «зупинки часу», і встановлюється зв'язок із минулими подіями. За допомогою ритуального відтворення певного наративу подій певна інтерпретація утверджується у пам'яті спільноти.

У радянський час пам'ятник Леніну був центральним елементом усіх ритуалів, які були основою комеморативних дійств комуністичної влади. І хоча мотиви участі представників спільноти у них були різними: дехто щиро підтримував ці ритуали, водночас інші – за звичкою, але факт включеності у ритуальне дійство, як вказує Пол Коннертон, є важливим сам по собі, адже вводить інтерпретацію певної особи чи події до колективної пам'яті [188, с. 76]. Йдеться не лише про офіційні заходи, такі як мітинги, посвята в піонери чи прийняття до комсомолу, але і приватні практики – покладання квітів до пам'ятника молодятами та фотографування. Відповідно, представники старшого покоління мають величезну кількість спогадів, пов'язаних із пам'ятником Леніну, хоча, як вказує український історик Володимир Маслійчук, це радше є «спогад про неминучість «не зустрічі» з Леніним у часи свого

дитинства та молодості» [199], зважаючи на тотальність культу Леніна. Ритуали, офіційні чи приватні, щільно пов'язували життя індивіда з пам'ятником Леніну, і ширше – із радянською системою. Виникає ситуація, за якої для частини населення минуле мислиться лише в рамках цієї системи, як її частина, і як наслідок, посягання на пам'ятник інтерпретується як замах на особисте життя і пам'ять індивіда.

Але вищесказане не пояснює чому після розпаду СРСР і постанови незалежної України ритуали пов'язані з пам'ятником Леніну зникли так швидко і легко, зважаючи на тотальність і розповсюдженість культу, опір населення до змін мав би бути сильнішим. Для розуміння цього феномену скористаємося дослідженням американського антрополога Олексія Юрчака, який вказував, що уже в період пізнього соціалізму дискурс партії і держави набув функції створення ілюзії незмінності системи. Це здійснювалося через формалізацію та стандартизацію висловлювань, офіційних заходів та ритуалів, зокрема і тих, в які був включений пам'ятник Леніну, що зрештою вело до нівелювання їхніх ідеологічних сенсів [380, с. 498]. Часто учасники офіційних заходів не звертали уваги на буквальный смисл ритуалів та висловлювань, а лише механічно відтворювали їх. Ці дії сприймалися як обов'язкові до виконання, після яких особа отримувала можливість займатися іншими цікавішими і кориснішими справами. Така ситуація вела до зміни системи зсередини [267, с. 22-31], що стало помітно уже з другої половини 1980-х рр., коли при збереженні зовнішньої форми сенс був або втрачений, або дуже змінений. Тому активна участь осіб в офіційних ритуалах в радянський період не свідчила про їх цілковиту підтримку необхідності ритуалу, а також про те, що їхні уявлення про соціалізм зводилися до офіційного дискурсу влади [380, с. 497].

В той же час не всі офіційні ритуали були однаковими в сприйнятті населення, якщо ритуали біля пам'ятника Леніну трактувалися як формальність, яка втратила свій сенс після розпаду СРСР, то ритуали біля Меморіалу Слави виконувалися населенням щиро і сумлінно, а тому збереглися.

Після 1991 р. фактично лише прихильники КПУ відвідували пам'ятник Леніну і покладали до нього квіти. Позбавлений комеморативної складової, пам'ятник поступово цілковито втратив своє ідеологічне значення. Прикладом десакралізації

як пам'ятника, так і простору навколо нього є те, що площі з пам'ятником Леніну стали використовувати для різних розважальних заходів, наприклад, дітьми як футбольне поле (рис. 3.3), місце для катання на велосипедах і скейтах. А у Звенигородці поруч із пам'ятником міська влада навіть облаштувала невеликий майданчик для фотографування молодят із скульптурою німфи садово-паркового мистецтва. Останній є прикладом, можливо, неусвідомленого бажання, як вказує Олександр Гриценко, підважити символічну центральність пам'ятника Леніна в міському просторі [156, с. 107].

Рис. 3.3. Лисянка (Черкаська обл.), жовтень 2013 р. Фото О. Гайдай.

Також наслідком зникнення комеморативних практик, як і загалом радянської ідеології, частиною якої був пам'ятник, стало візуальне «зникнення» монумента для мешканців населеного пункту. Часто лише туристи чи гості міста звертали на нього увагу, як на щось цікаве та незвичне. Оточені високими деревами, ялинками в офіційних, але невелелюдних центрах вони ставали ще більш «невидимими» (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Умань (Черкаська обл.), жовтень 2013 р. Фото О. Гайдай.

Хоча потрібно відзначити, що тенденція до візуального зникнення в сучасному світі властива всім об'єктам монументального мистецтва. Як зазначив колись австрійський письменник та есеїст Роберт Музіль: «У світі немає нічого більш невидимого ніж пам'ятники» [328, с. 308]. І причин тут декілька. Одна з них загальна і властива всім об'єктам монументального мистецтва. Йдеться про те, що поступово зникає той тип культури, який створив традиційні, у нашому розумінні, пам'ятники. Сучасне суспільство надзвичайно динамічне та наповнене величезною кількістю образів, які постійно змінюються. Результатом цього візуального «перевантаження» у мешканців міст є зниження порогу чутливості до сприйняття образів. Традиційний непорушний пам'ятник вже не привертає увагу перехожого як раніше. Серед інших причин візуального «зникнення» монументів мистецтвознавець та історик Стівен Люттікен називає процес статоманії – інтенсивного заповнення сучасного міського простору пам'ятниками. Виникає парадоксальна ситуація: збільшення кількості монументів призводить до зменшення їхнього візуального впливу [328, с. 308]. Особливо – це справедливо щодо пам'ятників Леніну, які через свою однотипність та поширеність у певний момент втратили свою ексклюзивність та перетворилися на звичний атрибут міського простору.

У випадку з пам'ятниками Леніну також потрібно згадати і цілеспрямовану діяльність різних агентів у сфері історичної пам'яті з «непригадування» монумента після 1991 р. Пам'ятники Леніну зникають із фотографій-візитівок міста: якщо раніше він був неодмінним атрибутом подібних офіційних фото, то тепер міські краєвиди намагалися фотографувати так, щоб його не було помітно. Не згадують про пам'ятник Леніну і в путівниках чи краєзнавчих описах, як і всі об'єкти з радянського минулого, він не входить до «бажаної» спадщини. Перевага надається об'єктам з дореволюційного часу, а також «місцям пам'яті», які увічнюють події та героїв національного наративу.

Отже, пам'ятники Леніну були важливою характеристикою міського простору Центральної України як у радянський період, так і після проголошення незалежності. Утверджуючи комуністичну візію минулого в просторі, вони разом з комеморативними практиками сприяли її вкоріненню в колективну пам'ять населення. Після 1991 р. пам'ятники, як і територія навколо них, втратили своє сакральне значення, ставши лише візуальним втіленням одного з періодів в історії країни, а також маркерами «пострадянського» простору.

3.3. Позиція місцевої влади щодо пам'ятників Леніну. Стратегії місцевої влади з трансформації символічного простору міста формувалися під впливом двох факторів: офіційної політики пам'яті як сукупності заходів з утвердження певної візії минулого на рівні центральних органів влади та особливостей регіональної історичної пам'яті. Місцеві еліти Центральної України, з одного боку, поділяли практики та історичні оцінки, властиві їхньому регіону, і водночас, зважаючи на обмеженість ресурсів як фінансових, так й інтелектуальних, перебували під значним культурним впливом української столиці. Важливо є те, що політика місцевої влади щодо радянської спадщини, і конкретно пам'ятників Леніну, безпосередньо визначала те, як їх сприймало населення. Тому завданням цього розділу є проаналізувати діяльність місцевої влади (міських/селищних рад та їхніх голів) у формулюванні політичного та культурного дискурсу, у межах якого оцінювалися та інтерпретувалися пам'ятники Леніну.

У Полтавській, Житомирській, Черкаській та Вінницькій областях демонтаж пам'ятників радянським діячам на початку 1990-х рр. мав обмежений характер. Єдиним обласним центром, де на той час було демонтовано пам'ятник Леніну, стала Вінниця. Міська рада прийняла відповідне рішення ще у 1990 р., однак, тільки через два роки, 20 травня 1992 р., воно було виконане. Побоюючись можливих сутичок між прихильниками Комуністичної партії і Народного Руху, влада вирішила провести демонтаж вночі. Близької другої години біля пам'ятника з'явилася техніка для проведення демонтажу, а навколо було виставлено кордон міліції. Члени Народного Руху були обурені тим, що демонтаж провели таємно, вночі, а не відкрито за участі громадськості [54, с. 1]. Але представники місцевої влади боялися провокацій, тому, як згадував один із учасників тих подій, електрозварювальник, а також член НРУ, Валентин Ставнійчук, працівникам комунальних служб запропонували навіть одягти бронежилети для захисту. Попри це серед учасників демонтажу панував піднесений настрій, Валентин Ставнійчук навіть приніс із собою пляшку шампанського і після завершення робіт проголосив тост «За кінець тоталітаризму» [107]. Згодом, як і багато інших пам'ятників, демонтованих на початку 1990-х рр., вінницький Ленін опинився на території одного з комунальних підприємств міста.

Місцева преса не продемонструвала значного зацікавлення до факту знесення головного пам'ятника міста. Цілком можливо, це було результатом як індиферентності мешканців міста, так і політики влади, що воліла не привертати уваги до цієї події. Газета «Вінниччина» розмістила лише коротке повідомлення про демонтаж, ніби вказуючи на ординарність цієї події. Інша місцева газета «Подолія» представила цю подію цілком іронічно, розмістивши на першій шпальті фотографію демонтованого пам'ятника з написом «В останню путь? Володимир Ілліч відбули з Вінниці о 6-ій годині ранку...» [75, с. 1]. У населення ця подія також сильних емоцій не викликала: не було помітних акцій ні на підтримку демонтажу, ні проти.

Інших пам'ятників Леніну у Вінниці не було, натомість був монумент Жовтневій революції, але, захований поміж високих дерев на території технікуму, він залишився на своєму місці. Випадок у Вінниці був унікальним для Центральної

України, адже в інших обласних центрах – Житомирі, Полтаві та Черкасах, пам'ятники Леніну залишилися.

У 1991-1993 рр. у центральних регіонах існувала змога демонтувати пам'ятники Леніну без значних ускладнень. Населення було дезорієнтоване у своїх поглядах і більше переймалося соціально-економічними питаннями. Натомість уже з другої половини 1990-х рр., коли Комуністична партія зміцнила позиції на регіональному рівні, усунути пам'ятник, не викликавши опору, стало значно складніше. КПУ ставилася до пам'ятників Леніну як до своєрідного тесту на спроможність відстоювати комуністичні ідеали. Водночас центральна влада за Президента Леоніда Кучми вдалася до політики практикованої амбівалентності, що на практиці означало збереження пам'ятників Леніну, які до того ж були захищені і юридично: вони входили до Державного реєстру нерухомих пам'яток.

Переломним у політиці місцевої влади центральних областей щодо радянських пам'ятників став 2007 р., а саме видання Президентом Віктором Ющенком Указу про «демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та політичних репресій». Його виконання було дещо проблематичним, адже пам'ятники продовжували входити до реєстру нерухомих пам'яток України, і тільки після 2009 р., в результаті виключення їх з реєстру за рішенням уряду Юлії Тимошенко, місцева влада отримала цілковите право вирішувати долю цих пам'ятників.

Зважаючи на те, що в Указі 2007 р. не було чітко прописано, пам'ятники яким саме діячам треба демонтувати, прихильники різних ідеологічних поглядів могли трактувати його на власний розсуд. На відміну від східних і південних областей, у центральних регіонах розпочалася справжня «битва за пам'ятники»: прихильники націоналістичних сил вимагали демонтажу пам'ятників Леніну, а їхні опоненти з Компартії робили все для того, щоб зберегти радянський спадок. Доведено, що питання історичної пам'яті мають високий мобілізаційний потенціал, а тому часто використовуються для завоювання симпатій виборців. Пам'ятники Леніну, які були майже в кожному населеному пункті регіону, стали зручним інструментом політичної боротьби як для радикальних сил, так і для місцевої влади.

За результатами місцевих виборів 2006 р. пропрезидентська партія «Наша Україна» здобула досить сильні позиції в місцевих радах, хоча і поступалася ВО «Батьківщина». Разом вони формували більшість в усіх обласних радах Вінницької, Полтавської, Черкаської та Житомирської областей. Але навіть це не сприяло цілковитому виконанню Указу Президента 2007 р. У Вінницькій області лише окремі районні центри області наважилися на демонтаж пам'ятника Леніну. Так, у місті Бар місцева влада у липні 2007 р. на громадському слуханні прийняла рішення про перенесення пам'ятника з центральної площі на територію перед школою. Варто зазначити, що про знищення пам'ятника не йшлося, лише про перенесення. Приблизно у той самий час демонтували пам'ятник на центральній площі Чечельника.

Набагато пізніше, в 2013 р., демонтували пам'ятник Леніну в Томашполі та Ямполі, Вінницької області. В кінці жовтня 2013 р. Томашпільська селищна рада у зв'язку з реконструкцією головної площі ініціювала розгляд питання про перенесення звідти пам'ятника Леніну у Парк культури і відпочинку. Цікавим є формулювання підстави, відповідно до якої відбувся демонтаж: «Пам'ятник Леніну у селищі Томашпіль можна вважати пам'яткою монументального мистецтва, що не охороняється законом і що втратила значення пам'ятника» [70].

У Ямполі демонтаж пам'ятника Леніну став предметом тривалих дискусій. Місцева влада кілька разів намагалася порушити це питання, але щоразу на заваді ставали представники КПУ. І тільки восени 2013 р. вдалося досягти консенсусу, і міська рада прийняла рішення про перенесення пам'ятника Леніну з центральної площі на майданчик біля художнього музею. На його місці встановили пам'ятник Богдану Хмельницькому, який, на думку місцевих депутатів, більше відповідав регіональній історичній пам'яті [116].

Незважаючи на указ Президента від 2007 р. та приклади демонтажу в області, у більшості міст та містечок Вінниччини міська влада зберігала і навіть відновлювала пам'ятники Леніну, як і простір навколо нього. У Піщанці міська влада здійснила реставрацію будівлі селищної ради, відновила декоративні насадження, при цьому

залишивши і пам'ятник Леніну на площі (рис. 3.5), а в Тульчині – було обкладено червоними кахлями постамент пам'ятника.

Рис. 3.5. Піщанка (Вінницька обл.), жовтень 2013 р. Фото О. Гайдай.

У Крижополі в результаті вандалізму, статуї Леніну в міському парку відбили частину обличчя, але місцева влада справно пофарбувала його в жовтий колір, що навряд чи є свідченням поціновування пам'ятника, радше частиною загальної роботи з упорядкування центру міста. Адже інший, більший, пам'ятник Леніну, що був розміщений біля колишньої машинно-тракторної станції (МТС), наразі сільськогосподарської техніки, недалеко від залізничного переїзду, був у набагато гіршому стані.

Пофарбування пам'ятника у жовтий (золотий) колір стало досить поширеним явищем на Вінниччині. Таким чином, місцеві чиновники виконували свій обов'язок зберігати й упорядковувати пам'ятники, встановлені в їх населеному пункті. Доглянутими були також пам'ятники Леніну, які розташовувалися поряд з меморіалами Слави, які місцева влада справно реставрує і щороку прибирає до 9 травня. Як приклад, можуть слугувати пам'ятники Леніну у Чечільнику – на території колишнього цукрового заводу, або ж у селі Устя (Бершадського району). Помітно, що відсутність пам'ятника Леніну в обласному центрі, а отже і неможливість маніпуляції цим питанням різними політичними силами, знижувало

гостроту дискусій щодо цього типу пам'ятника в області загалом. Інша ситуація була в Полтавській області, де основні політичні зіткнення відбулися навколо пам'ятника Леніну в обласному центрі.

Після роботи на керівних посадах у податкових органах, Андрія Матковського було обрано на посаду міського голови Полтави від партії ВО «Батьківщина» у 2006 р. На цій посаді він знаходився до 2010 р. і в політиці пам'яті відзначився різкою опозицією встановленню пам'ятника Івану Мазепі та Симону Петлюрі в місті, за що навіть був звинувачений у відвертій українофобії [263, с. 4].

Щодо демонтажу пам'ятника Леніну, то після Указу Президента у лютому 2008 р. в Полтавському віснику з'явилося відкрите звернення народного депутата України Миколи Кульчицького до міського голови Полтави з закликом перейменувати вулиці з радянськими назвами та демонтувати пам'ятник Леніну. Вказувалося на те, що «подальше існування тоталітарних комуністичних символів у назвах вулиць, пам'ятників суперечить і заважає шляху обраному українським народом в 1991 р.», для демонтованих пам'ятників пропонувалося створити музей тоталітарних символів [50, с. 2]. У відповідь міський голова, заявивши, що тільки полтавці мають приймати такі рішення, ініціював проведення соціологічного опитування щодо перейменування вулиць та демонтажу пам'ятника Леніну. Відповідно до оголошених результатів, лише 22% опитаних підтримали демонтаж пам'ятника, а 67% виступили проти. Коментуючи ці дані, Андрій Матковський так визначив політику міської влади у справі радянської спадщини: «тільки територіальна громада, а не мешканці інших регіонів (йшлося про Київ), має право вирішувати, як називати вулиці у місті чи які пам'ятники демонтувати чи встановлювати» [19, с. 5].

Спеціаліст із соціальних комунікацій Сергій Шебеліст вказує на цей та інші приклади маніпуляцій із соціологією щодо питань історичної спадщини, які використовував міський голова для обґрунтування своєї політики пам'яті [263, с. 4]. Ми ж зазначимо, що незважаючи на публічність обговорення, – відповідь міського голови, як і звернення Миколи Кульчицького, була надрукована в Полтавському віснику, жодна зі сторін не намагалася розпочати конструктивне обговорення теми

радянської спадщини в місті. Натомість націоналістичні сили, як і міська влада, тяжіли до стратегії цілковитого заперечення і дискредитації позиції опонента. В результаті відбулося посилення «війни пам'ятей» навколо пам'ятника: в квітні 2008 р., в день народження Леніна, біля пам'ятника відбулися зіткнення між націоналістичними силами та прихильниками КПУ [4, с. 31].

Якщо противники збереження монумента послуговувалися ідеологічними (націоналістичними) аргументами, то представники влади вказували на не важливість даного питання для мешканців міста: «людей хвилює зовсім інше: ліфти, підвали, дахи, стан справ на околицях, безпечна дорога до школи» [56, с. 2]. Андрій Матковський вказував на свій обов'язок, як міського голови, задовольняти потреби громади, а не брати участь у «з'ясуванні ідеологічних та політичних стосунків». Але це не завадило міській владі активно втрачатися в питання радянської чи іншої спадщини в місті. Конструюючи проблему радянської спадщини як другорядну до практичних потреб громади та як об'єкт політичних маніпуляцій націоналістичних сил, міська влада, по суті, нав'язувала спільноті таке сприйняття цього питання

Обраний у 2010 р. міським головою Олександр Мамай продовжив політику свого попередника, хоча партійну приналежність мав іншу. Спочатку він представляв найчисленнішу партію в міськраді «Совість України» (36 місць із 50), а у 2012 р. вступив до Партії Регіонів. Міський голова, як і більшість депутатів у раді, відзначався прагматичністю в діях, тому рішення, які б могли збурити суспільство, у тому числі щодо радянського спадку в місті, не приймалися.

Джерелом постійних конфліктів був пам'ятник Леніну на центральній (Соборній) площі Житомира. 5 серпня 2009 р. громадська організація «Люстрація», активісти якої в березні зібрали більше двох тисяч підписів на підтримку демонтажу пам'ятника, ініціювала обговорення цього питання на засіданні міської ради [12]. Але через опір фракції КПУ рішення не було прийнято. 6 листопада кілька активістів молодіжних організацій міста наклеїли на пам'ятник листівку зі словами «Підлягає знесенню згідно Указу Президента 2009 р. «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті Голодомору 1932-1933 років в Україні» [8]. За словами активістів, вони «не проти історії, але їй місце в музеї». Комуністи відреагували

миттєво: уже через 15 хвилин їхні прибічники зняли листівку. За рік до цих подій, у 2008 р., пам'ятник закидали яйцями, усередині яких була жовто-синя фарба, а у 2010 р. на ньому з'явився напис «На смітник історії» [40].

Варто відзначити, що пам'ятник був із житомирського граніту, як і переважна більшість пам'ятників Леніну на Житомирщині, а тому мав цінність, на відміну від пам'ятників в інших центральних областях, які були здебільшого із залізобетону. Після проголошення Україною незалежності символічний простір навколо житомирського пам'ятника суттєво змінився і став йому суперечити. У радянський час будинок, навпроти якого він перебував, був осередком Комуністичної партії України, натомість із середини 1990-х рр. у ньому розміщується обласне управління юстиції, так званий Будинок правосуддя. Змінилася також і назва площі, тепер вона називається «Соборна» (рис. 3.6). Громадські активісти використовували цю суперечливість у просторі, а також Указ Президента від 2007 р., вимагаючи проведення демонтажу пам'ятника.

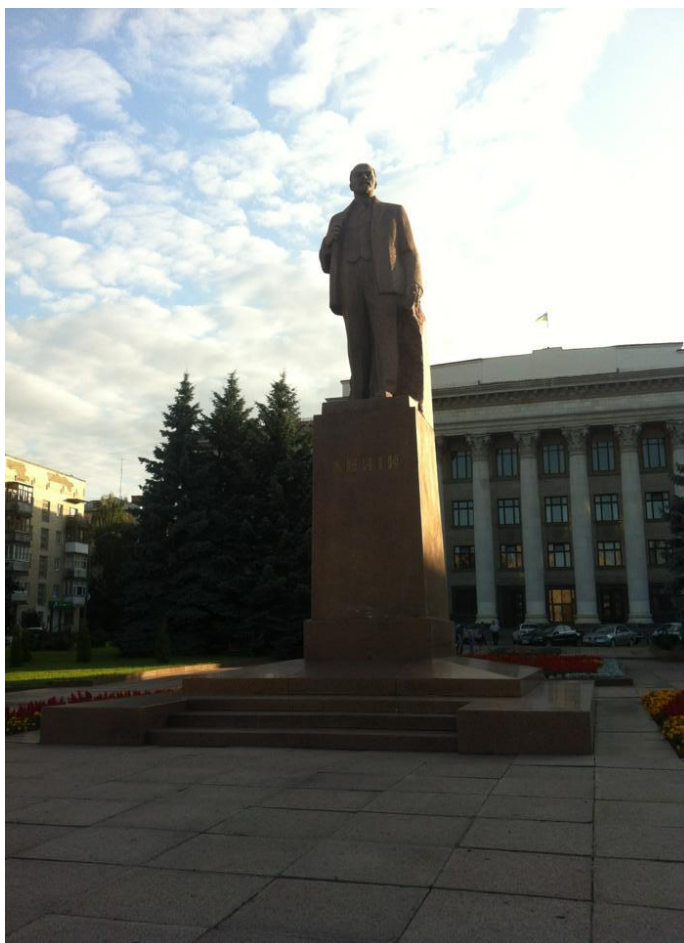

Рис. 3.6. Житомир, вересень 2013 р. Фото О. Гайдай.

30 травня 2012 р. міський голова Володимир Дебой, обраний у 2010 р. від Партії Регіонів, заявив про можливість перенесення пам'ятника Леніну. 21 червня 2012 р. на сесії міської ради депутати мали розглянути це питання, але не дійшло навіть до обговорення. Більшість депутатів міської ради проголосували за те, щоб не вносити це питання до порядку денного. Володимир Дебой, який підтримав це рішення, зазначив: «Це питання – не на часі. Не можна сьогодні підігрівати суспільство, розколювати його і спекулювати...Тому я радий, що ніхто з депутатів навіть не хотів озвучити це питання, бо його не підтримала б зала» [41, с. 2]. Відомо, що ініціювали проведення демонтажу депутати від партії ВО «Свобода», яке згодом і озвучив Володимир Дебой, але менше ніж через місяць міський голова кардинально змінив свою думку, відповідно до позиції більшості депутатів. Примітно те, що основними політичними силами в міській раді були партії центру: ВО «Батьківщина», яка мала 16 місць, Партія регіонів – 14 та «Фронт Змін» – 10. Натомість, лише два депутати належали до ВО «Свободи» і КПУ. Об'єднання таких різних політичних сил навколо питання щодо демонтажу пам'ятника Леніну свідчить про загальне небажання порушувати це конфліктне питання, а також відображає орієнтацію партій на соціально-економічну, а не ідеологічну сферу.

Тим часом акції вандалізму проти пам'ятника тривали. Через кілька місяців, у річницю Жовтневої революції – 7 листопада, невідомі розмалювали пам'ятник свастикою і нецензурними словами. 10 березня 2013 р. біля пам'ятника зібралися активісти, вимагаючи його демонтажу. Вони планували провести символічну акцію і спалити опудало «комуністичної гідри» біля постаменту, однак, під час цієї «вистави» на площі з'явилися прихильники КПУ. Ідеологічні противники вигукували одне одному образливі слова та кидалися сніжками. Уникнути масових заворушень вдалося лише завдяки втручання працівників міліції [9].

Серед районних центрів Житомирщини лише у Новоград-Волинському демонтували пам'ятник Леніну 26 серпня 2013 р., майже через півроку після прийняття відповідного рішення міською радою з ініціативи депутатів-свободівців [14]. Інші пам'ятники Леніну залишилися, а нові пам'ятники, які репрезентують національний наратив, встановлювали часто поруч із пам'ятниками

Леніну, як наприклад, у Користишеві, де пам'ятник Шевченку в 2012 р. встановили неподалік від пам'ятника Леніну.

Загалом, регіон Центральної України є прикладом «посткомунізму» у сфері меморіальної політики, якому, за визначення Сергія Ушакіна, властивий хаос у символічному просторі. Монументи чи інші символи, які представляють різні, а часом і протилежні наративи, тут співіснують поряд. При цьому населення не вбачає у такій ситуації жодної проблеми, тобто не вважає, що вона потребує вирішення [251, с. 10-16], так само як і влада. У 2011 р. у Звенигородці Черкаської області було встановлено пам'ятний знак воїнам Армії УНР, які народилися у Звенигородському повіті, а на центральній площі міста залишався пам'ятник Леніну. Пам'ятний знак УНР з'явився завдяки зусиллям благодійного фонду націоналістичного спрямування «Героїка», міська влада лише виділила для нього земельну ділянку у парку ім. Т. Шевченка. Ще одним показовим прикладом «посткомунізму» в просторі є збереження пам'ятників Леніну поруч або навіть навпроти церков, як у Немирові чи Бершаді, Вінницької області, а також навпроти органів влади, на яких встановлено національну символіку України.

У Черкаській області місцева влада виявила більше бажання до «декомунізації» простору, ніж у Вінницькій чи Житомирській областях, вирішальним у цьому процесі був вплив двох факторів: сильна регіональна історична пам'ять, а також особиста позиція місцевих урядовців. Ще 2 лютого 2008 р. міська влада Чигирини відгукнулася на Указ Президента про демонтаж пам'ятників особам, причетним до здійснення репресій в Україні, та демонтувала бронзовий пам'ятник Леніну в місті. Чигирин має досить сильну історичну пам'ять, пов'язану з його статусом як однієї з козацьких столиць, що, безперечно, відіграло свою роль у безперешкодному перенесенні пам'ятника із центрального майдану у двір місцевого музею археології [21]. Крім того, питання демонтажу більш як півроку обговорювалося на шпальтах місцевої преси та на різноманітних громадських слуханнях. 31 січня 2007 р. сільрада села Тіньки Чигиринського району прийняла рішення демонтувати пам'ятник Леніну, згодом демонтували пам'ятник і в селі Рацеве, де головою був

представник УНП. У березні 2008 р. було демонтовано останній у Чигиринському районі монумент Леніну в селі Боровиця [21].

Водночас в обласному центрі, Черкасах, демонтаж пам'ятника Леніну відбувся без участі громадськості та з численними порушеннями. 27 листопада 2008 р. пам'ятник демонтували за ініціативою міського голови Сергія Одарича, який у минулому був членом партії Народний Рух України, а в 1991 р. навіть очолив виборчий штаб В'ячеслава Чорновола під час президентських виборів. Як пояснив його представник Сергій Гура, виконавчий комітет Черкаської міської ради прийняв рішення про демонтаж пам'ятника на виконання Указу Президента від 27 березня 2007 р. [34, с. 5]. Планувалося перенести статую Леніна до одного з міських парків, а площу реконструювати, але під час демонтажу, вночі 27 листопада, пам'ятник упав на землю і розколовся на кілька частин. Події швидко стали відомі громадськості завдяки аматорському відео, яке поширилося через Інтернет. Наступного дня Сергій Одарич, щоб уникнути протестів, під час зустрічі з місцевими активістами Комуністичної партії України, пообіцяв, що пам'ятник Леніну обов'язково відновлять і встановлять у парку «Перемога» [34, с. 5], але виконати обіцяне не вдалося: як з'ясувалося згодом – голова статуї безслідно зникла. Важливо те, що у Черкасах ніхто, крім нечисленних прихильників Комуністичної партії, не вийшов на захист демонтованого пам'ятника Леніну. А суспільний резонанс набуло не саме рішення міської ради про перенесення пам'ятника, а радше методи та форми його здійснення. Також варто зазначити, що не було громадського обговорення рішення про демонтаж пам'ятника.

Знову про цю справу згадали у 2011 р. у зв'язку з позовом жителя Черкас Миколи Гуриненка до Соснівського районного суду Черкас. Чоловік вимагав визнати неправомірним рішення №1813 від 27 листопада 2008 р. виконавчого комітету Черкаської міської ради про перенесення пам'ятника Леніну. Суд задовольнив позов, і зобов'язав міську владу відновити пам'ятник Леніну на колишньому місці і в колишньому вигляді [67, с. 2]. Мерія Черкас опротестувала рішення у Київському апеляційному адміністративному суді, але й тут їй не вдалося довести правомірність своїх дій. Суд постановив, що вона вийшла за межі своїх

повноважень, адже під час демонтажу пам'ятник входив до Державного реєстру нерухомих пам'яток. А тому відповідно до закону «Про охорону культурної спадщини» його перенесення було заборонене. Позаяк в Указі Президента від 2007 р. не зазначено, що саме пам'ятник Леніну має бути демонтований, не можливо обґрунтовувати його демонтаж лише цим Указом. Місцева влада повинна була погодити свої дії з Кабінетом Міністрів України та авторами пам'ятника, виготовити відповідну проектну документацію [118].

Крім того, під час судового розгляду з'ясувалося, що протоколи засідання міськвиконкому від 27 листопада 2008 р., коли нібито прийняли рішення про демонтаж пам'ятника, не дозволяли встановити, «ким саме було винесено питання щодо переміщення пам'ятника Леніну, чи було обговорення вказаного питання та чи відбувалось голосування» [118]. Однак, попри рішення суду, пам'ятник не було відновлено, а зважаючи на проведену реконструкцію площі та встановлення фонтанів, його відновлення на колишньому місці просто неможливе.

Через кілька місяців після подій в Черкасах скандал з демонтажем вибухнув у місті Тальне Черкаської області. Тут мерія намагалася прийняти рішення про знесення пам'ятників Леніну ще з 2000 р., але через протести прихильників Комуністичної партії з ним зволікали. Як результат, демонтаж здійснили вночі: 6 листопада зняли пам'ятник Леніну у сквері біля податкової адміністрації, залишивши на постаменті напис: «Кат нації», а 25 лютого 2009 р. – на центральній площі Тального, навпроти районної адміністрації [71]. За свідченням очевидців, невідомі прив'язали статую тросом до автомобіля й скинули пам'ятник. Хоча обидва пам'ятники розташовувалися навпроти офіційних установ, де чергували охоронці, затримати винуватців не вдалося. Такий недогляд влади, а також брак ретельного розслідування цих фактів свідчать про те, що пам'ятники були демонтовані за згодою, а можливо й за ініціативою місцевого керівництва. У 2013 р. на місці знесеного пам'ятника Леніну встановили пам'ятник чотирьом козацьким гетьманам – Іванові Мазепі, Петрові Дорошенку, Байді Вишневецькому і Богданові Хмельницькому. Відкриття монумента приурочили до 90-річчя утворення Тальнівського району.

Приблизно саме тоді та схожими методами було демонтовано пам'ятник Леніну на площі Миру в іншому районному центрі Черкаської області – Городище. Уночі невідомі знесли пам'ятник, а місце, де він стояв, ретельно прибрали. Така акуратність знову вказує на те, що знесення санкціонувала місцева влада. Крім того, пам'ятник розташовувався навпроти районного відділення міліції, відповідно на будь-які несанкціоновані дії правоохоронці б зреагували. На місці пам'ятника нічого встановлено не було. Варто підкреслити очевидне наслідування у методах і способах усунення радянської спадщини місцевою владою Черкащини.

Як зазначає історик Ігор Симоненко, слабкість у проведенні політики демонтажу комуністичних пам'ятників, серед іншого, можна пояснити часовим, політичним та регіональним факторами. У першому йдеться про втрату з часом пам'ятниками своєї ідеологічної складової, у другому – про послаблення комуністичної партії і відповідно зникнення відчуття страху перед можливим комуністичним реваншем, і в третьому – про сформовану на регіональному рівні політику щодо цих пам'ятників [236, с. 54].

Указ Президента від 2007 р. зобов'язував міські державні адміністрації «вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні та політичних репресій». Але Указ не поширювався на виборні органи місцевого самоврядування, а саме вони були тією владою, яка могла б прийняти рішення про демонтаж пам'ятників Леніну. Крім того, як продемонстрував судовий розгляд справи демонтажу пам'ятника у Черкасах, Указ від 2007 р. не міг бути безумовною підставою для демонтажу/перенесення пам'ятників Леніну. Питання, які пов'язані зі спадщиною, є досить складними у розв'язанні, адже вимагають досягнення згоди про об'єкт спадщини як на рівні органів державної влади, так і громадськості. У Вінницькій, Черкаській, Полтавській та Житомирській областях такої згоди не було, але, як свідчить приклад окремих населених пунктів регіону, за умови цілеспрямованої політики місцевої влади, проведення публічних обговорень, досягнення такої згоди було можливим.

Тому питання пам'ятників Леніну – це також питання вибору депутатів місцевих рад та особливо міського/селищного голови.

Виборчі програми партій та окремих кандидатів, як вказує політолог Євгенія Юрійчук, залишалися спрямованими на структуралізацію соціального простору, за якої відбувається розділення на «ворожі» сегменти: з одного боку, різні політичні сили, чинна влада, з іншого – населення [266, с. 84]. Крім того, виборча риторика лише посилювала властивий населенню патерналізм, а звідси і завищені форми очікування від влади та брак бажання брати на себе обов'язки з вирішення проблем спільноти. Проаналізувавши електоральні преференції мешканців Полтави з 1994 р. по 2012 р., політолог Оксана Зорич дійшла висновку, що серед полтавчан превалює позитивна оцінка «державного донорства», для якого характерний протекторат суспільно важливих сфер [169, с. 104]. Уявлення про владу як інститут, що відповідає за стан справ в усіх сферах життя суспільства, значною мірою поширене серед населення. Не відчуваючи власного обов'язку, як члена спільноти, брати участь у діях, пов'язаних з визначенням долі спадку, значна частина населення схильна віддавати право розпоряджатися об'єктами спадщини владі.

Як результат місцевих виборів у 2010 р., лише в окремих містах та селищах до складу місцевих рад були обрані члени Комуністичної партії, ВО «Свобода», УНП чи НРУ, а якщо і були, то в кількості одного-двох членів. Лише в Житомирській області можна говорити про суттєву, порівняно з іншими областями, підтримку КПУ. Найбільше представників цієї політичної сили увійшло до Коростенської міської ради – із 50 депутатів ради 10 були комуністами, там же, а також в Брусилові та Овручі, Житомирської області, представники КПУ були обрані міськими головами. У решті міських та селищних рад Житомирщини ситуація була подібна до інших областей центральної України, коли КПУ мав лише кілька місць у раді [102].

Склад місцевих рад у 2000-х рр. формували центристські партії. У 2006 р. сильні позиції в регіоні мали президентська партія «Наша Україна» та ВО «Батьківщина», але у 2010 р. «Наша Україна» поступилася Партії Регіонів, крім того, до місцевих рад увійшли такі партії, як «Совість України», Народна Партія, «Фронт Змін» [102]. Позаяк жодна з партій не мала переважаючої більшості в

місцевих радах, прийняття будь-якого рішення вимагало узгодження позицій різних політичних сил. І як з'ясувалося, щодо радянського спадку їхні позиції збігалися: у своїх партійних програмах та публічних виступах вони уникали будь-яких ідеологічних питань [172, с. 23], зосереджуючись на соціальних та економічних, що часто мало характер ситуативних гасел.

Міські та селищні голови також характеризувалися відсутністю ідеологічної орієнтації, практичністю та гнучкістю у прийнятті політичних рішень, що включало також зміну політичної приналежності за необхідності. Часто на посаду міського чи селищного голови обиралися найбільш успішні підприємці, а тому у своїй діяльності вони керувалися практичними електоральними інтересами.

Для того, щоб перемогти на виборах міського голови, достатньо було здобути 30% голосів від кількості тих, які взяли участь у виборах. Судячи з передвиборчої агітації, більшість міських голів орієнтувалися на виборців старшого та похилого віку, потреби та інтереси яких у подальшому і визначали їхню діяльність. Ця група населення характеризується вищим, порівняно з іншими, рівнем участі у виборах, що, як вказує Євгенія Юрійчук, пояснюється політичною соціалізацією в радянський час, коли участь у виборах була конституційним обов'язком [266, с. 81-89]. Звідси і небажання місцевих голів порушувати питання, пов'язані з пам'ятником Леніну, який для цієї частини населення має цінність як частина їхнього минулого. Схожу політику проводили і деякі загальноукраїнські партії, наприклад, ВО «Батьківщина». Таким чином, кандидати йшли за орієнтаціями частини населення, національна ідентичність якої була не сформована, а пам'ять амбівалентною. Такі дії сприяли підтриманню та «відтворенню» цих орієнтацій у подальшому та нав'язуванню цих поглядів іншим групам населення.

Отже, знесення пам'ятників Леніну у 2007-2009 рр. було результатом окремих, ситуативних рішень влади на місцях, яка діяла за принципом найменшого опору. Відповідно там, де існувала небезпека відкритого протистояння з прихильниками збереження пам'ятника, місцева влада проявляла надзвичайну обережність, а інколи навіть проводила демонтаж таємно вночі. Дії місцевих рад, а особливо міського голови, позиція якого часто була визначальною, були продиктовані як політичними

мотивами (підвищення своєї популярності серед населення, політичний торг з центральною владою, дискредитація політичних суперників), так і певним світоглядом, що включав оцінку радянського минулого і уявлення про шляхи поведінки зі спадком СРСР. Лише окремі представники місцевої влади, як наприклад у Чигирині, наважилися на відкриту публічну дискусію щодо доцільності подальшого збереження пам'ятника Леніну.

Зважаючи на те, що історичні оцінки населення центральних областей не були чітко артикульовані, а політичні орієнтації залишались мінливі, регіон був найбільше втягнутим у війну пам'ятей, яка виникла в результаті історичної політики Віктора Ющенка. При цьому, розбіжності у сфері ставлення до радянського минулого, і безпосередньо до пам'ятників Леніну, проявлялися не тільки між окремими областями чи територіями, а й між сусідніми населеними пунктами однієї області.

3.4. Діяльність націоналістичних сил щодо радянської спадщини. Окремими гравцями в сфері політики пам'яті щодо радянського спадку є партії націоналістичного спрямування, йдеться, перш за все, про Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та Конгрес Українських Націоналістів (КУН). З часу свого заснування у 1992 р. і до 2003 р. партію КУН очолювала народний депутат трьох скликань Ярослава Стецько, яка повернулася з вимушеної еміграції після здобуття Україною незалежності. У програмі КУН завданням партії проголошувалася побудова Української Національної Держави, та вказувалося, що КУН є спадкоємцем націоналістичних організацій міжвоєнного періоду, а його ідеологічною основою – український націоналізм [101]. Проте діяльність Конгресу у 1990-ті рр., а згодом і в 2000-х рр. обмежувалася територією Західної України, і партії так і не вдалося вийти на всеукраїнський рівень, на відміну від ВО «Свобода».

Партію ВО «Свобода» було засновано в 1991 р., тоді вона називалася Соціал-національна партія України, однак, так само, як КУН, її діяльність обмежувалася територією західних областей. Переломним для партії став 2004 р., коли її очолив 36-річний народний депутат Олег Тягнибок. Тоді партія отримала назву ВО «Свобода», а її символом стало зображення жесту «Тризуб-Воля» у формі кисті

з трьома випростаними догори пальцями, один із символів Народного руху часів Перебудови. Питання, пов'язані з історичною пам'яттю, патріотичним вихованням та подоланням спадку радянського режиму займали чільне місце в її програмі. Зокрема, ставилася вимога «усунути від влади кучмістів, кагебістів і комуністів», здійснити публічний судовий процес над комунізмом, а також ліквідувати «імперсько-большевицькі символи» на території України, «визнати факт окупації України «большевицькою» Росією 1918–1991 рр., наслідком чого став безпрецедентний геноцид українців». Партія також мала на меті відкрити архіви і поширити правду про діяльність більшовицької влади в Україні, вимагала вилучити з «фондів дитячо-юнацьких та публічних бібліотек «совецьку» пропагандистську літературу». У програмі згадувалося і про пам'яттєвий календар, зокрема 14 жовтня – День св. Покрови (покровительки українського козацтва, день створення УПА) пропонували оголосити державним святом – Днем Української Зброї, а святкування 23 лютого – Дня захисника вітчизни, у минулому День радянської армії і флоту – скасувати [100].

Зазначимо, що, крім ВО «Свободи», жодна інша політична сила в парламенті не порушувала питання, пов'язані з історичною пам'яттю та радянським спадком. Серед публічних акцій партії варто згадати щорічний (із 2005 р.) марш УПА у Києві 14 жовтня, а також численні сутички представників ВО «Свобода» з членами лівих організацій на День Перемоги та Жовтневої революції. 7 листопада 2011 р. представники «Свободи» спробували зупинити ходу комуністів до Майдану Незалежності, закидавши їх яйцями. Олег Тягнибок, обраний до парламенту у 2002 р. по мажоритарному окрузі, став відомими завдяки своїм скандальним висловлюванням. Один з його виступів у липні 2004 р. на горі Яворина, який містив антисемітські висловлювання, навіть став підставою виключення його з пропрезидентської парламентської фракції «Наша Україна».

Однак, подібні провокаційні акції лише сприяли зростанню популярності ВО «Свобода», яка позиціонувала себе як найрадикальніша націоналістична партія. Із 2004 р. партія почала активно брати участь у виборах усіх рівнів, а її лідер навіть балотувався на посаду президента у 2010 р. Проте ні на чергових парламентських

виборах у 2006 р., ні на позачергових, які відбулися наступного року, ВО «Свобода» не змогла подолати прохідний бар'єр та потрапити до Верховної Ради. Партія залишалася регіональною політичною силою західного регіону, де її електоральна підтримка була досить суттєвою. У 2010 р. партія ВО «Свобода» здобула перемогу на виборах як до міської, так і до обласної рад Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей [102].

У центральних областях України представники ВО «Свобода» на місцевих виборах 2010 р. отримали в радах різних рівнів лише кілька місць, однак, цього було достатньо, щоб згуртувати дискусію щодо пам'ятників Леніну. Наприклад, у міській раді Калинівки (Вінницька область) із 36 депутатів міської ради було тільки 2 представники партії «Свобода», у Каневі (Черкаська область) із 46 – 3, у Житомирі з 60 – 2 [102]. Але незважаючи на свою нечисленність, депутати від ВО «Свобода» розгорнули досить активну діяльність в міських радах. Одним з основних питань, яке вони порушували, був демонтаж пам'ятників Леніну та іншим радянськими діячам відповідно до Указу Президента 2007 р.

Так, у Каневі представники націоналістичних сил, стверджуючи, що пам'ятник Леніну, який розташовувався навпроти школи, не може стояти в місті, де похований Т.Шевченко, вимагали його демонтажу на підставі Указів Президента від 2007 р. і 2009 р. У переддень відзначення 200-ліття з дня народження Тараса Шевченка, у березні 2013 р., міська рада Канева обговорювала долю пам'ятника. Проте депутати так і не змогли дійти згоди: голоси розділилися між тими, хто виступав за перенесення пам'ятника, і тими, хто був проти [66]. Зазначимо, що до цього, упродовж кількох років громадськість Канева збурювали постійні акції вандалізму щодо пам'ятника. Під час однієї з таких акцій у ніч проти 1 липня 2009 р. невідомі навіть спалили пам'ятник. Однак, вже через два тижні місцеве відділення Комуністичної партії України відновило його власним коштом.

У 2012 р. у місті Шпола Черкаської області депутати партії ВО «Свобода» ініціювали демонтаж пам'ятника Леніну, що стояв на території місцевого цукрового заводу. Трьом представникам цієї партії, які були обрані до міської ради у 2010 р. (загальна кількість депутатів 30), вдалося переконати своїх колег у тому, що час

його позбутися. Частково це було компромісне рішення, вигідне усім, адже на центральній площі пам'ятник Леніну залишався. У випадку, коли пам'ятник Леніну розташовувався на периферії міста або на території заводу, рішення про його демонтаж приймалося швидше та з меншими труднощами.

Водночас демонтаж центральних пам'ятників нерідко ставав предметом тривалого політичного протистояння націоналістичних сил з їхніми ідеологічними опонентами з Комуністичної партії, хоча визначальною у вирішенні долі пам'ятників була позиція міського голови. Так, 2011 р. у Калинівці Вінницької області депутати від ВО «Свобода» ініціювали розгляд питання про демонтаж пам'ятника Леніна в центрі міста. Комісія з питань освіти, культури, духовного відродження, роботи з молоддю та спорту, беручи до уваги Укази Президента від 2007 р. та 2009 р., а також той факт, що пам'ятник Леніну було знято з обліку пам'ятників історії та культури Вінницької області, рекомендувала міській раді його демонтувати.

На засіданні ради 26 травня 2011 р. мінімально необхідною кількістю голосів депутати прийняли рішення про демонтаж пам'ятника. «За» проголосувало 19 депутатів, 2 – проти, решта із 33 присутніх утрималися [33]. У прийнятому рішенні зазначалося, що депутат міської ради, член партії ВО «Свобода» Костянтин Васюк зобов'язується здійснити демонтаж пам'ятника за свій кошт. Однак, втілити в життя це рішення не вдалося. Міський голова Анатолій Шамалюк підтримав скаргу представників КПУ та призупинив виконання демонтажу. Тим часом, КПУ звернулася до прокуратури Калинівського району з вимогою провести перевірку відповідності рішення міськради вимогам чинного законодавства.

27 жовтня 2011 р. на черговому засіданні Калинівської міської ради голова місцевого райкому Компартії, депутат районної ради Володимир Ясінський звинуватив своїх колег з міської ради у тому, що вони прийняли рішення про демонтаж пам'ятника Леніну «на підставі політичних уподобань, без врахування думки і моральних інтересів мешканців міста». Доводячи необхідність скасування попереднього рішення міськради, він апелював до результатів громадських слухань 2008 р., на яких начебто представники громади висловилися за збереження

пам'ятника [42]. Слід відзначити, що відповідно до статті 13 Закону України «Про місцеве самоврядування» результати громадських слухань з того чи іншого питання підлягають розгляду органами місцевого самоврядування, але вони не є обов'язковими до виконання [94]. Крім того, громадські слухання з питання пам'ятника Леніну були проведені у 2008 р., за три роки до засідання міськради, на якому приймалося рішення про демонтаж, а отже не могли відображати думку громади щодо цього питання на день засідання. Але міськрада, зваживши на ці досить сумнівні аргументи, таки прийняла рішення залишити пам'ятник на місці.

За прикладом Калинівки представники партії ВО «Свобода» у Хмільнику (Вінницької обл.) з 2011 р. також почали активно вимагати демонтажу пам'ятника Леніну, хоча тут ситуація була складніша, адже до міської ради у 2010 р. з націоналістичних партій вдалося потрапити лише одному представникові КУН. Попри це місцевий осередок партії активізував бурхливу дискусію з цього питання на рівні громадськості.

24 листопада 2011 р. Хмільницька міська рада ухвалила міську програму «Хмільнику – 650 років», яка передбачала у 2012 р. реконструкцію центральної площі міста. Представники партії ВО «Свобода» вимагали в процесі реконструкції демонтувати пам'ятник, але міський голова Василь Грушко заявив, що перенесення пам'ятника відбудеться лише у 2014 р. [122], а отже вже після реконструкції площі. Міська влада не бажала приймати ніякого конкретного рішення щодо пам'ятника, а тому і зволікала, в результаті він залишився на своєму місці.

Нова фаза у «війні за пам'ятники» розпочалася з подіями у східній частині України. 15 лютого 2013 р. з ініціативи і за активної участі представників ВО «Свобода» був знесений пам'ятник Леніну у місті Охтирка (Сумської області). Народний депутат України від ВО «Свобода» Ігор Мірошніченко особисто заліз на монумент, щоб причепити трос для знесення статуї. Після чого учасники акції публічно закликали до початку «леніноповалу» в Україні [40].

Самовільні дії «свободівців», сутички з місцевими комуністами і правоохоронцями було висвітлено в українських медіа. Своїми діями вони, з одного боку, сприяли мобілізації своїх прихильників, а з іншого – провокували на

відкритий конфлікт своїх ідеологічних противників комуністів. Загалом, використання конфлікту, особливо навколо історичних питань, як основи політичної діяльності, було характерною рисою партії ВО «Свобода».

Відкрита акція в Охтирці стала можливою завдяки тому, що за кілька місяців до того 37 представників партії ВО «Свобода» отримали статус народного депутата України [17], а з ним і депутатську недоторканість. На виборах у 2012 р. ВО «Свобода» першою з-поміж націоналістичних політичних партій з часу здобуття Україною незалежності потрапила до парламенту, отримавши 10,44% голосів виборців. Потрапити до парламенту у 2012 р. ВО «Свобода» змогла значною мірою завдяки підтримці виборців з центральних регіонів: у Вінницькій області партія отримала 8,40% голосів виборців, Житомирській – 7,47%, Черкаській – 9,48%, Полтавській – 7,94%. Це значно розширило електоральну базу партії, яка з регіональної партії західного регіону перетворилася на всеукраїнську, та свідчило про радикалізацію поглядів частини населення центральних областей. ВО «Свобода» стала єдиною парламентською політичною силою з чіткою позицією у сфері політики пам'яті.

Але не варто оцінювати політичну силу лише за критерієм електоральної підтримки. Адже остання, як вказує Володимир Іщенко, дослідник протестного руху в Україні, свідчить лише про здатність конкретної партії завоювати підтримку в конкретний момент у конкуренції з іншими партіями [174, с. 65-77]. Політичні орієнтації населення центральних областей залишалися мінливими: на позачергових виборах до Парламенту в 2007 р. в регіоні лідирував «Блок Юлії Тимошенко», до цього в 2004 р. більшість виборців підтримала кандидатуру Віктора Ющенка на посаду Глави держави, а вже в 2012 р. другою за електоральною підтримкою на виборах до Парламенту після партії Юлії Тимошенко стала Партія регіонів в Вінницькій, Житомирській, Черкаській і Полтавській областях [17].

У випадку з ВО «Свобода» велике значення мала її здатність до мобілізації своїх прихильників на місцях, адже партія володіла досить потужною мережею місцевих осередків з ідейновідданими членами, що дозволяло їй брати активну участь та організовувати локальні протести по всій Україні і таким чином впливати

на політику і поза парламентом [174, с. 65-77]. Проаналізувавши всі акції протесту, що відбувалися на території України з жовтня 2009 р. до лютого 2014 р., дослідники Центру соціальних і трудових досліджень дійшли висновку, що ВО «Свобода» відзначалося найвищою участю в акціях протесту серед політичних партій [174, с. 65-77]. Діяльність інших партій, визначена короткостроковими цілями такими, як перемога на виборах, не спонукала їх до зміцнення місцевих осередків партії. Звідси – низький рівень низової замученості партійних членів та їхня мінливість, а отже набагато слабша участь у протестних рухах.

Найбільшу частку серед акцій протесту, у яких беруть участь або організовують політичні партії становлять ті з них, які пов'язані з політикою пам'яті, натомість громадські організації зосереджуються в основному на соціально-економічних питаннях [312, с. 376-380]. До цих висновків дійшов Володимир Іщенко, проаналізувавши акції протесту в Україні у 2010 р., 35,7% всіх акцій політичних партій складають акції пов'язані з політикою пам'яті, в той час як для громадських організацій цей показник становить 15,6%. Серед антикомуністичних акцій найчастіше організатори обирають виступи, успіх яких оцінюється залежно від кількості учасників. Так, різні марші, демонстрації становлять 51% від усіх розглянутих Володимиром Іщенко акцій. Друге місце (36,4%) посідають акції, які полягають в атаці на символічний об'єкт, найчастіше це пам'ятник, або у проведенні певного театралізованого дійства [312, с. 376-380]. Зазначимо, що мотиви участі політичних сил в акціях, пов'язаних з історичними чи ідеологічними питаннями, є цілком прагматичними. Такі акції мають значний мобілізаційний потенціал, а тому є не тільки зручним способом нагадування про себе, але й маніпулювання громадською думкою. Як стверджує Олексій Міллер, ліберальні та «ліві» сили також беруть участь у конструюванні дискурсу про минуле, проте, на відміну від націоналістів, використання ними історичних тем більше залежить від ситуації [204, с. 24].

Окрім партії ВО «Свобода», в акціях, пов'язаних із політикою пам'яті, брали участь також інші партії націоналістичного спрямування, зокрема Народний Рух та УНП. Так, на Черкащині демонтаж пам'ятника Леніну вимагав «Блок національно-

демократичних сил Черкащини», куди увійшли Українська народна партія, Українська трудова партія, Народний Рух та УНА-УНСО.

Практична діяльність вказаних партій найчастіше зводилася або до інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення, або ж проведення провокаційних акцій навколо монумента. Прикладом першої є акція 13 травня 2008 р., вже згаданого «Блоку національно-демократичних сил Черкащини» щодо знесення пам'ятника Леніну в центрі Черкас. Учасники цієї акції встановили біля пам'ятника намет з кількома стендами, на яких збереження пам'ятника трактувалося як антиукраїнська діяльність місцевої влади (рис. 3.7). Для підсилення відчуття «чужого» пам'ятника у міському просторі, організатори представляли дореволюційні світлини Черкас без пам'ятника та сучасні зображення площі з пам'ятником і без. Також організатори акції розповідали містянам про приклади інших населених пунктів області, де пам'ятники Леніну були демонтовані. Загальний емоційний фон акції відображав наведений на стенді вірш Дмитра Павличка «Нема вже Леніна в Чигирині!», який він написав після повідомлення про знесення там пам'ятника, і у якому закликав інші міста наслідувати приклад Чигирини: «Зніміть божка, хай встане Україна!».

Рис. 3.7. Черкаси, травень 2008 р. Фото О. Пашковський.

Також учасники акції поширювали листівки серед перехожих та закликали підписуватися під вимогою спорудження у місті пам'ятника поетові Василю Симоненку, який певний час жив у Черкасах. Таким чином, представляючи пам'ятник Леніну як антиукраїнський, наголошувалося на необхідності встановити пам'ятник особі, яка більше на це заслуговує і є частиною місцевої історії. До такої стратегії аргументації противники пам'ятника Леніну вдавалися і в інших населених пунктах. Зокрема, у місті Калинівці Вінницької області, де після невдалої спроби домогтися демонтажу у міській раді, активісти партії ВО «Свобода» почали проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу серед мешканців Калинівки з метою залучення громадськості до розв'язання цього питання. Вони поширювали листівки, у яких обґрунтовували думку про необхідність демонтажу пам'ятника Леніну і встановлення на його місці монумента поетові Степану Руданському, який народився у Калинівському районі [42].

Партія ВО «Свобода» зміцнила свої позиції у центральних областях країни і стала головним ініціатором демонтажу пам'ятників Леніну. Місцеві осередки партії досить активно діяли в цьому напрямку, але потрібно зазначити, що використання ідеологічних аргументів представниками ВО «Свобода» у відстоюванні необхідності демонтажу монумента сприяло політизації питання, зведення його до вузьких ідеологічних рамок, коли будь-які дії чи висловлювання на користь збереження пам'ятника представлялися як прояв антиукраїнської/антипатріотичної позиції.

3.5. Індивідуальні стратегії поводження з пам'ятниками Леніну. Індивідуальні стратегії у поводженні з пам'ятниками Леніну умовно можна розділити на ті, що спрямовані на руйнування чи пошкодження монумента, та ті, які мають на меті збереження залишків радянської епохи. Перша охоплює акти вандалізму щодо радянських пам'ятників, а друга – ініціативи зі збирання та збереження артефактів радянського періоду.

Яскравим прикладом останньої стратегії є «народний музей» жителя міста Бершаді Вінницької області Анатолія Тарковського. На власному подвір'ї він встановив демонтовану в одному з навколишніх сіл скульптуру Леніна у повен

зріст, тим самим врятувавши її від звалища. Перекоаний у тому, що не все у часи СРСР було таким поганим, як нині стверджують, а історію потрібно зберігати для наступних поколінь, чоловік самостійно почав збирати різні експонати, пов'язані з радянським періодом: «Я надзвичайно ціную нашу незалежність. Разом з тим не сприймаю того, коли трощать, ламають те, що було створене іншими. (...) перед нами насправді фрагменти нашого минулого життя» [63].

Схожі аргументи на користь збереження пам'ятників радянської епохи наводить й інший активіст зі збору радянських монументів – Анатолій Соменков, житель села Аджамка (Кіровоградської обл.). Він переконаний, що пам'ятники – частина історії, а тому мають бути збережені. Одним з перших його експонатів був бетонний пам'ятник Леніну, який обіймає піонера [109]. Проблема, однак, у тому, що представлення радянського минулого у таких приватних ініціативах досить однобічне та подекуди ностальгічне.

Іншим прикладом «збирання» є колекціонування зображень радянських символів, у нашому випадку зображень пам'ятників Леніну. В Інтернеті були створені окремі сайти, що мають на меті зібрати зображення пам'ятників Леніну у населених пунктах по всій території колишнього СРСР. Примітно, що творцями таких ресурсів стають доволі молоді люди, які навряд чи добре пам'ятають радянський період, чи відчують за ним ностальгію, радше головним їхнім мотивом є цікавість до символів недавнього минулого. Найвідомішим з-поміж такого типу ресурсів є сайт «<http://leninstatues.ru>»³, який проголошує своєю ціллю зібрати фотографії всіх пам'ятників Леніну, встановлених як у Росії, так і за кордоном, у тому числі і в Україні. Відповідно сайт є колекцією зображень об'єктів минулого, що відображено і в назві «фотокаталог пам'ятників Леніну».

Варто підкреслити, що така форма представлення пам'ятників Леніну має свої переваги, адже загальнодоступна, не вимагає фінансових витрат, відкрита для комунікації – кожен охочий може додати зображення пам'ятника Леніну зі свого

³ Творцями сайту стали Дмитро Кудінов, культуролог, журналіст, і Антон Хействер, інженер-програміст, засновник некомерційного проекту «Фотографії старого Саратова». В їхній колекції понад 7000 зображень пам'ятників Леніну з усіх республік колишнього СРСР, досить значна цифра, враховуючи те, що за приблизними підрахунками за роки радянської влади було встановлено близько 10 тисяч пам'ятників Леніну.

населеного пункту або залишити коментар. Велика кількість фотографій пам'ятників із населених пунктів Вінницької, Черкаської, Житомирської і Полтавської областей свідчить про залучення представників цих регіонів до процесу збирання та поширення зображень пам'ятників. Проблемою є те, що фотографії розміщуються без будь-якої наративної структури, вказується лише місце встановлення пам'ятника.

Протилежною до збереження є стратегія пошкодження пам'ятника. Після здобуття Україною незалежності монументи Леніну втратили те смислове та ідеологічне навантаження, яке мали за часів Радянського Союзу. Натомість, зважаючи на свою поширеність, вони перетворилися на головні символи радянської епохи та тоталітарного репресивного режиму. Ефект знеособлення пам'ятників Леніну посилював той факт, що в багатьох випадках на постаменті була відсутня табличка з підписом. Як наслідок, пам'ятник Леніну став зручним «екраном» для вираження антирадянських поглядів.

На означення акту пошкодження пам'ятника в науковій літературі існує поняття – «іконоборство». Археолог та спеціаліст з питання культурної спадщини, Родні Гаррісон використовує подане поняття на означення прикладів того, як політичний чи релігійний режим стирає символи і зображення попередніх режимів. На його думку, «іконоборство» не треба розглядати як щось відмінне, протилежне історичному та культурному спадку, а радше як процес, за допомогою якого люди висловлюють знання про зв'язок між певним об'єктом, місцем, практикою і колективною пам'яттю [304, с. 272]. Як вказує литовська дослідниця спадщини, Раса Чепайтене, поняття «іконоборство» ціннісно більш нейтральне, водночас вандалізм завжди має негативну конотацію і пов'язаний із неосвіченістю, дурістю, браком смаку [260, с. 57], відповідно його часто ототожнюють з хуліганськими діями. Але «осквернення» пам'ятника Леніну не завжди є хуліганством у його традиційному розумінні, тобто грубим порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, як це намагаються подати представники КПУ чи влади. Проте зважаючи на те, що здебільшого такі акції здійснюються вночі, а винуватці залишаються невідомими, важко визначити, коли це справді є виявом

антирадянських настроїв, спробою привернути увагу населення до залишків радянського режиму в сучасній Україні, а коли звичайним хуліганством.

Руйнування чи пошкодження пам'ятників, зазвичай, є наслідком змін у політичній і суспільній сферах. Зі зміною політичного режиму, а отже світоглядних орієнтацій значної частини населення виникає бажання переписати минуле відповідно до нових цінностей. Тому пам'ятники, як візуальне втілення колишньої ідеології, стають першими об'єктами руйнування [260, с. 64-65]. Тетяна Пруднікова вказує, що потреба у знищенні символу виникає внаслідок усвідомлення суспільних модифікацій, які призводять і до змін у символічній сфері. При цьому деструкція може мати як фізичну форму, так і відбуватися на змістовому рівні, наприклад, з використанням сатиричної форми гротеску [226, с. 58]. Фізична деструкція матеріального втілення символу стає можливою в результаті його «олюднення», тобто повернення йому властивостей звичайної людини, яка є співмірна, а отже досяжна для дій інших осіб [226, с. 59].

Пошкодження пам'ятника може мати різні мотиви та форми: від цілковитого знищення до незначного пошкодження, наприклад, осквернення пам'ятників фарбою, написами як певна форма їх профанації або «символічного присвоєння» [260, с. 60]. Важливо також те, хто є ініціаторами і виконавцями подібних акцій. Це може бути як офіційна влада, тоді деструкція має системний характер з використанням легальних процедур; так і окремі активісти, тоді вандалізм набирає форму фрагментарних, неорганізованих і брутальних акцій в умовах ослаблення соціального контролю. Наприклад, коли влада чи суспільство, стурбовані іншими проблемами та не переймаються питаннями пам'ятників [260, с. 61].

Беручи до уваги різноманіття форм, методів і мотивів здійснення акцій, пов'язаних із псуванням пам'ятника, пропонуємо під вандалізмом розуміти випадки, коли мотиви учасників були невідомими, як і їхня особа, натомість іконоборством позначати акції, коли відкрито було заявлено про ідеологічні мотиви тих чи інших дій.

На початку дев'яностих у деяких з колишніх радянських республік і країнах соціалістичного блоку поширилося «іконоборство», коли руйнування символів колишнього режиму стало одним з обов'язкових елементів утвердження нового національного наративу. Але з часом, коли символів колишнього режиму залишалося дедалі менше, і вони вже не становили «загрози» для нової національної держави, а сприймалися лише у дидактичному та гносеологічному плані; держави відмовилися від їхнього руйнування і вдалися до практики збереження.

В Україні «іконоборство» з пам'ятниками Леніну відбулося лише в західних областях країни, йдеться про випадки, коли учасники відкрито заявляли про антикомуністичні мотиви. Натомість, в східних і південних областях, де також траплялися випадки вандалізму щодо пам'ятників Леніну на початку 1990-х рр., «осквернення» не мало національного виміру [180, с. 61] і не супроводжувалося демонтажем пам'ятника.

Виникла парадоксальна ситуація: з одного боку, утверджувався наратив нової національної держави зі своїми символами і героями, а з іншого – зберігалися символи попереднього. У міру того, як міцнів національний наратив, посилювався дисонанс між двома видами спадщини. Замовчування проблеми вело до того, що історична політика ставала полем діяльності неформальних субкультурних об'єднань, основними методами яких були акції вандалізму. Примітно, що кількість цих акцій суттєво зросла після видання Віктором Ющенком Указу у 2007 р., чи принаймні, посилилася увага засобів масової інформації до таких акцій.

Те, що Центральна Україна стала основним регіоном поширення акцій вандалізму проти пам'ятників Леніну, пов'язано як з величезною кількістю цих пам'ятників у регіоні, так і з тим, що серед населення побільшало прихильників націоналістичних поглядів, хоча їхня кількість була ще не достатня для визначення політики пам'яті на рівні міської влади. Так, якщо зіставити результати виборів до ВРУ у 2007 р. й у 2012 р., то за п'ять років підтримка ВО «Свобода» збільшилася з 1,32% до 10,44% здебільшого завдяки населенню з центрально-українських областей. Згідно з підрахунками Володимира Іщенка, лише за 1 рік (з жовтня

2009 р. по листопад 2010 р.) в Україні було здійснено 48 актів вандалізму проти радянських монументів [312], більшість з яких відбулася в центральних областях.

Серед розглянутих центральноукраїнських областей рекордсменом за кількістю акцій вандалізму є Черкаська та Полтавська області. У Черкаській області в чотирьох з дев'яти відвіданих під час дослідницької поїздки у жовтні 2013 р. населених пунктах на пам'ятниках Леніну були помітні сліди минулих актів вандалізму, а саме: у містах Корсунь-Шевченківську, Каневі, Лисянці та Умані. У Корсунь-Шевченківську на пам'ятнику, який було встановлено на привокзальній площі, невідомі залишили напис «Заберіть мене в мавзолей», крім того, пам'ятник «українізували», обливши жовтою і блакитною фарбами. На противагу, у Вінницькій області із 9 відвіданих тоді ж пам'ятників тільки на одному були помітні сліди минулих акцій вандалізму.

До демонтажу у 2008 р. пам'ятник Леніну в Чигирині неодноразово ставав об'єктом вандалізму: його обливали фарбою та намагалися відколоти деталі. 2010 р. у Кобеляках Полтавської області пам'ятник Леніну невідомі обмазали екскрементами. Це була не перша атака на цей пам'ятник: раніше його розбивали та розмальовували фарбою. У 2011 р. у Бердичеві Житомирської області невідомі зеленою фарбою нанесли на пам'ятник Леніну напис «Кат українського народу», а ще через два роки відпиляли голову статуї, яку було встановлено на території колишнього медичного закладу міста. 24 лютого 2013 р. було зруйновано пам'ятник Володимирові Леніну та його дружині Надії Крупській у селі Жовтневе Полтавської області. За кілька років до того, у квітні 2009 р., цей пам'ятник також пошкодили, але тоді, як і в 2013 р., винних не знайшли. У селі Комишня Полтавської області в ніч проти 13 квітня 2013 р. біля будівлі сільради невідомі також пошкодили пам'ятник Леніну, відбивши кулак правої руки, частину обличчя та інформаційну табличку [40].

Цей далеко не повний перелік акцій вандалізму щодо пам'ятників Леніну в центральноукраїнських областях дає уявлення як про форми акцій, так і географію поширення. Невідомі розписували пам'ятники Леніну нецензурними, нацистськими та антисемітськими гаслами (хоча найпопулярнішим написом є «кат»), відколювали

деталі скульптури, малювали свастику (як свідчення про рівність радянського і нацистського режиму), підпалювали. Часто невідомі також обливали пам'ятники фарбою рожевого, червоного, жовтого чи блакитного кольорів. Рожевий – це спроба зробити пам'ятник комічним, червоний функціонує як знак комунізму, безпосередньо відсилаючи до радянського терору, а за допомогою жовтої і блакитної фарб пам'ятник немовби «українізують».

Часто пам'ятники, які ставали об'єктами вандалізму, згодом відновлювали коштом добровільних пожертвувачів мешканців міст або коштом місцевого осередку Комуністичної партії. Так, зіпсовані у 2012 р. пам'ятники Леніну у селі Дмитрашівка та місті Жмеринка (Вінницької обл.) [10] відновили вже наступного року коштом КПУ. Примітно, що комуністи згадували про той чи інший пам'ятник тільки після його пошкодження. Жодної цілеспрямованої програми з догляду чи захисту пам'ятників Леніну у партії не було, що свідчить про відсутність у політичної сили системної політики пам'яті, а також обмеженість у ресурсах. Влада як центральна, так і місцева не проявляла значного інтересу до подібних акцій, винних часто не шукали, а комунальні служби відновлювали пошкоджений пам'ятник Леніну часто лише у випадку, якщо він знаходився в центральній частині міста. Єдиними, хто публічно засуджував такі дії і вимагав покарати винних, були місцеві осередки Комуністичної партії, для якої пам'ятники Леніну були, перш за все, інструментом у політичній боротьбі та мобілізації своєї частини електорату.

У зміні ставлення влади до акцій вандалізму кульмінаційними стали події в Києві в ніч з 29 на 30 червня 2009 р., коли група осіб відбила частину скульптури пам'ятника Леніну в центрі столиці на Бессарабській площі. На відміну від багатьох інших, цей пам'ятник Леніну мав мистецьку цінність, адже був виготовлений за оригінальним проектом скульптора Сергія Меркурова з карельського кварциту та вперше був представлений у 1938 р. на Світовій виставці у Нью-Йорку. Але не тільки це стало причиною, того, що акція в Києві набула особливого значення на фоні інших акцій вандалізму. У цьому разі, незважаючи на те, що події відбувалися вночі, шанси молодих людей безслідно зникнути і уникнути покарання були невеликими, поруч стояла патрульна машина ДАІ. До того ж і самі учасники,

активісти КУН і ВО «Тризуб» ім. С. Бандери – Микола Коханівський, Іван Срібний, Андрій Тарасенко, Богдан Франта та Олександр Задорожний, – були готові до затримання. 38-річний Микола Коханівський, найстарший та найдосвідченіший з них (іншим було по 22-24 роки), перед пошкодженням статуї зробив відеозапис з роз'ясненням їхніх мотивів, зазначивши, що своїми діями вони виконують Указ Президента України про знесення пам'ятників тоталітарного режиму. Згодом, вже опинившись на лаві підсудних, активісти використали судовий процес як майданчик для антикомуністичної та антирадянської пропаганди. Так, під час судового розгляду Микола Коханівський заявив: «У 1932 р. від голоду загинув мій дядько. Також була репресована більша частина моєї сім'ї. Мого діда по батьку розстріляли у 1940 р. Він був, до речі, більшовик, але совєцька влада на це не зважала... В мене з цієї статтю (Леніним) свої рахунки. Я помстився, як міг» [6].

Судовий процес отримав широке висвітлення у мас-медіа та став викликом для політичної еліти, особливо Президента Віктора Ющенка. З одного боку, підсудні заявили, що виконують Указ Президента від 2007 р., а з іншого, їхні дії були актом вандалізму, адже рішення місцевої влади про демонтаж пам'ятника не було.

В грудні 2009 р. пам'ятник Леніну на Бессарабській площі відновили прибічники КПУ за власний кошт, і вже під час відкриття відновленого пам'ятника сталася бійка між ними і тими, хто виступав проти збереження цього пам'ятника в центрі Києва [5, с. 20-21], останні вимагали також зняття всіх обвинувачень з винних у пошкодженні пам'ятника в червні 2009 р. Але судовий процес затягнувся і тривав аж чотири роки, в результаті підсудні отримали умовні терміни: Андрія Тарасенка, Олександра Задорожного, Богдана Франта та Івана Срібного засудили до двох років умовно, а Миколу Коханівського до трьох [6]. Ця історія отримала своє несподіване продовження під час Євромайдану в 2013 р., саме Микола Коханівський був одним з тих, хто 8 грудня 2013 р. на Бессарабській площі розбив пам'ятник Леніну на шматки.

Перший відкритий напад на пам'ятник Леніну, а також публічний процес над його учасниками офіційно перевів подібні акції з вандалізму у статус іконоборства. Примітно, що через кілька місяців після подій на Бессарабській площі, 3 вересня

2009 р., Кабінет Міністрів прийняв постанову про позбавлення цього пам'ятника Леніну статусу пам'ятки національного значення. Таке рішення уряду було спровоковано частково згаданим судовим процесом. Голова ГО «Люстрація» Олег Осуховський 20 серпня 2009 р. у Львові під час зборів Світового Конгресу Українців закликав український уряд виключити згаданий пам'ятник з Державного реєстру [25] і таким чином допомогти підсудним. Конгрес, на якому також була присутня прем'єр-міністр Юлія Тимошенко, звернення підтримав. Загалом, ГО «Люстрація» проводила активну діяльність, включаючи організацію різних публічних заходів, громадських слухань і мітингів, з метою очищення простору від комуністичної ідеології – знесення пам'ятників та перейменування вулиць.

Після виключення з реєстру за рішенням уряду пам'ятник Леніну потрапив у категорію пам'ятки місцевого значення Шевченківської РДА. Після ліквідації районних рад у місті 31 жовтня 2010 р. [98], статус пам'ятника знову став невизначеним. У лютому 2012 р. комісія Київради з питань культури та туризму відмовилася прийняти його до комунальної власності міста Києва, водночас рішення про демонтаж і перенесення пам'ятника також прийнято не було. Голова комісії Олександр Бригінець (згодом народний депутат України від партії «Батьківщина») зазначив: «Будь-які дії влади навколо пам'ятника Леніну — провокація влади, спрямована на те, щоб відвернути увагу киян від проблем міста і країни. Краще вже киянам забути про нього й не звертати на нього уваги. Тому будь-які рішення Київради щодо цього меморіального об'єкту — недоречні» [46].

Таким чином, факторами, які визначили політику пам'яті регіону Центральної України доби незалежності, стали: балансування голів місцевих рад між різними політичними силами, використання питань, пов'язаних з радянською спадщиною в політичній боротьбі, активна діяльність представників партії ВО «Свобода» та інших націоналістичних сил у справі демонтажу пам'ятників Леніну. В свою чергу, Указ Президента 2007 р., разом з наступними діями та заявами прихильників націоналістичних поглядів сприяли політизації питання збереження пам'ятників Леніну.

Аналізуючи особливості поводження з пам'ятниками комуністичного періоду в країнах Центрально-Східної Європи, Бенджамін Форест та Юлія Джонсон виокремили такі два основні фактори, які визначали успішність політики в символічній сфері, – це форма політичного режиму та рівень сформованості національної ідентичності. Україну за рівнем розвитку демократичних інститутів дослідники відносять до держав з гібридним політичним режимом, а також вказують на значні проблеми у сфері формування національної спільності. Через інституційну слабкість та наявність суб'єктів політики пам'яті з протилежними візіями минулого держави з таким режимом мають менше можливостей успішно визначати і контролювати символічний простір, ніж демократичні чи авторитарні держави [293, с. 280-281]. Як наслідок, збільшення конфліктів на ґрунті спадщини, що часто приймає форму акцій вандалізму, та вищий рівень популізму в державах з гібридним політичним режимом: актори більше «на словах» змінюють символічний простір, ніж вдаються до реальних дій зі зміни тих чи інших місць пам'яті [293, с. 282]. Цей підхід також поділяє українська дослідниця Ольга Волянчук, яка посиляючись на італійського вченого Клаудіо Фогу, виокремлює також такі фактори, які впливають на конструювання уявлення про минуле, як: зовнішньополітичні пріоритети держави та структура власності на засоби масової інформації, завдання яких формулювати комунікаційне середовище для обговорення питань пов'язаних з пам'яттю [216, с. 328]. На наш погляд, крім вказаних факторів важливим є також збереження окремих радянських практик та інституційних форм, які визначали як спосіб, в який проблема радянської спадщини конструювалася в Україні, так і те, як діяли суб'єкти в сфері пам'яті, що є частково темою наступного розділу.

РОЗДІЛ 4. Образ Леніна та присвячені йому пам'ятники в колективній пам'яті мешканців Центральної України

4.1. Оцінка радянського періоду та Володимира Леніна. Зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім не можна вкласти в лінійну схему, де одне передує іншому, а наступне є наслідком попереднього. Майбутнє і минуле набувають свого значення лише через зв'язок із теперішнім, яке, змінюючись, щоразу «перепишує» їх. Тому в контексті дослідження політики пам'яті важливим є не те, як точно ми «відтворюємо» певні події минулого, а чому конструємо свою розповідь так, а не інакше.

Для з'ясування того, як населення Центральної України пам'ятає радянський час і особу Леніна, ми проаналізуємо візуальні образи, дискурсивні та просторові образи минулого, які супроводжують пам'ятання, у тому числі пам'ятники, які є найбільш помітним візуальним втіленням «пам'яті». Цей погляд підтримує й український соціолог Юлія Сорока, яка вказує на важливість аналізу як значень та символів минулого, так і інтерпретаційних моделей, які накладаються на нього. Ставлення до минулого дослідниця визначає як «сукупність значень символів (знаків) минулого, відтворених індивідами за допомогою спонтанних висловлювань, емоційних оцінок, культурних текстів та різноманітних поведінкових реакцій» [242, с. 47-50]. При цьому здатність індивідів по-різному інтерпретувати одні і ті самі символи пов'язана, на думку науковця, із самою природою символу, значення якого завжди множинне. Важливо і те, що на формування образу – відображення об'єкта у свідомості суб'єкта – впливають як індивідуальні характеристики особи, так і контекст, в якому відбувається сприйняття того чи іншого образу [216, с. 253].

Загалом, інтерпретації радянського минулого можна вкласти у рамки трьох основних моделей. Перша, найбільш проста, полягає у цілковитій відмові від «небажаного» минулого, яка супроводжується його осудом та заявами на кшталт «десятиліття терору». Радянська доба представляється виключно як негативний досвід. Друга стратегія – це амнезія, коли все, що було до здобуття країною

незалежності, замовчується, а постання незалежної держави описується у метафорах демократичного пробудження чи нового початку. Третя, остання модель, – це історичний ревізіонізм, йдеться про звуження відповідальності за минулі події до окремої групи владних еліт, у нашому випадку частини місцевих більшовиків, які й оголошуються головними винуватцями всіх негараздів у країні [372, с. 537]. Таке розділення є суто умовним, адже, зазвичай, держави поєднують різні моделі в історичній політиці.

Після проголошення Україною незалежності для частини представників старшого покоління Ленін залишився позитивним героєм радянської історії, символом амбітних та світлих ідей соціалізму, на яких було засновано СРСР. Важливу роль у цьому процесі відіграв період десталінізації, коли негативні явища в Союзі, репресії і терор пояснювали відходом Сталіна від «заповідей» Леніна. Перетворення Леніна на об'єкт загальнодержавного поклоніння розпочалося за Микити Хрущова, а завершилося вже за Леоніда Брежнєва. Культ Леніна в СРСР символізував наступність (невмирущість) радянської влади, усе світле і добре, що було в системі, а відповідальність за всі прорахунки і невдачі покладалися на наступників. Особливий акцент ставився на його гуманності, любові до дітей, почутті гумору. І хоча, як вказує історик Ніна Тумаркін, вже із 1970-х рр. культ почав звужуватися, але ідеологічна робота в школах та різних дитячих та юнацьких організаціях, коли дітям розповідали про життя творця радянської держави з метою формування позитивного прикладу для наслідування, тривала [369, с. 259-268]. Крім того, саме з другої половини 1970-х рр. у населених пунктах Центральної України до 60-ї річниці Жовтневої революції радянська влада встановлює численні пам'ятники Леніну.

З 1980-х рр. вже став помітним процес десакралізації образу Леніна та зведення його до сміхової культури. Ленін, за висловом Володимир Маслійчука, став «частиною моди, кітчу, пов'язаним з кумедним анекдотом і аж ніяк з неосягненим минулим» [199]. За цих умов пам'ятник Леніну став об'єктом гротескного символізму, йдеться про візуальне виокремлення окремих елементів, жестів скульптури [226, с. 55].

Як вказує білоруська дослідниця Ольга Романова, сьогодні образ Леніна перебуває в центрі як мінімум трьох дискурсів. У першому випадку Ленін – це історична постать. У рамках другого дискурсу – це популярний медіа персонаж радянської епохи, культурний і фольклорний герой. У третьому випадку маємо справу із символічним знаком, щільно вбудованим у систему радянської мови у формі ідіом та радянську повсякденність – у вигляді незліченних пам'ятників, топонімів [229].

У молодого покоління українців, які не мають досвіду життя в СРСР, національний наратив із шкільного курсу історії поєднується з елементами радянського, який ретранслюється через родину, свята, об'єкти монументального мистецтва, культурну індустрію (телевізійну і радіоіндустрію, кіноіндустрію, Інтернет, видавничу справу, різного роду освітні та ігрові індустрії). Термін «культурна індустрія» ввів німецький філософ Теодор Адорно на означення процесу стандартизації культури і раціоналізацію способів її поширення [171]. Певні пласти радянської культури, а також архітектура залишаються активно включеними в повсякденне життя населення Центральної України. У перші десятиліття незалежності влада не усунула з інформаційного простору продукти культурної індустрії, які репрезентували так званий «нешкідливий» образ радянського часу. Також не було серйозних спроб підважити їхній вплив фільмами та програмами, які мають більший критичний підхід. За браком якісної телевізійної продукції українського виробництва, ефір українських каналів заповнювали розважальною продукцією, найчастіше російського виробництва, яка репрезентувала ностальгічний погляд на СРСР.

Щодо особи Леніна, то більшість тих, хто народився в останні роки існування СРСР, а також вже після 1991 р., знають про нього переважно зі шкільного та університетського курсу історії, де вона представлена надзвичайно фрагментарно і неповно у контексті загальнорадянської історії, часто навіть без біографічної довідки. У діяльності творця радянської держави акцентується впровадження нової економічної політики та спроба встановлення федеративного ладу, тобто позитивні явища перших десятиліть існування СРСР. Поведінкові мотивації Леніна, як і

багатьох інших героїв радянської історії, не розкрито, як наслідок, його особа більш оціночно нейтральна в підручниках з історії.

У незалежній Україні день народження Володимира Леніна не відзначається, а дата Великої Жовтневої соціалістичної революції зникла з переліку святкових днів у 1999 р. Як наслідок, у 2013 р. ці дати майже стерлися з пам'яті представників молодого покоління. Навіть студенти історичних факультетів відчували значні труднощі при ідентифікації цих дат. Під час анкетування в Полтавському національному педагогічному університеті (ПНПУ), Житомирському державному університеті (ЖДУ), Вінницькому державному педагогічному університеті (ВДПУ), Ніженському державному університеті (НДУ) та Черкаському національному університеті (ЧНУ) правильно визначили дату Жовтневої революції (7 листопада) лише 36% студентів ПНПУ, 32% студентів ЖДУ, 54% студентів ВДПУ та приблизно стільки само (52%) студентів НДУ. При цьому найбільший відсоток неправильних відповідей зафіксовано на першому курсі історичного факультету ЖДУ – 65%. А дата народження Леніна 22 квітня спричинила ще більші труднощі для студентів: лише 13% студентів ВДПУ знали її, схожа ситуація у ЖДУ та ПНПУ (12% та 14%). У Ніжинському виші відсоток був трохи вищий – 28% і лише у Черкаському ВНЗ правильно визначили день народження Леніна – 44% опитаних, а дату Жовтневої революції не знали лише 20% опитаних.

Кількість пам'ятників Леніну в публічному просторі українських міст не відповідала рівню його включеності в історичну пам'ять серед всіх мешканців України, а не тільки молодого покоління, що підтверджують соціологічні дані. Число осіб, які вважали Леніна однією з найважливіших постатей в історії України, було відносно незначним. Відповідаючи на запитання загальноукраїнського опитування в березні 2013 р.: «Оберіть трьох, на вашу думку, найбільш значущих діячів в історії України. І щодо цих трьох діячів вкажіть, яку саме роль вони відіграли – позитивну чи негативну?», менше 10% всіх респондентів включили Володимира Леніна у перелік найбільш важливих історичних діячів, при цьому жителі західних областей таких, як Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та Рівненська, взагалі його не згадали. Найбільший відсоток тих, хто назвав особу

Леніна, був у Вінницькій (9,3%), Донецькій (9,3%), Житомирській (8,9%), Запорізькій (8,2%), Кіровоградській (8,9%) та Миколаївській областях (9,1%). В інших областях, у тому числі і центральних, цей показник коливався від 1,4% до 8,9%. Так, у Черкаській і Полтавській областях Леніна згадали лише 5,8% і 5,2% респондентів відповідно, у Житомирській – 8,9%. Таким чином, особа Леніна є дедалі менше релевантною в історичній пам'яті населення центральних областей.

Важливо те, що більшість тих, хто «пам'ятає» особу Леніна, оцінює його позитивно. Серед областей Центральної України найбільш позитивне ставлення до Леніна серед респондентів у Вінницькій області – 85%, найменш – у Житомирській – 37,8% (відповіді «радіше позитивно» і «дуже позитивно») (табл. 4.2).

Таблиця 4.2.

Ставлення до особи Леніна тих респондентів, які визначили його як важливу особу в історії України

	Дуже негативно	Радше негативно	Важко відповісти	Радше позитивно	Дуже позитивно
Вінницька	6,7%	5%	3,3%	63,3%	21,7%
Черкаська	13,3%	16,7%	20%	40%	10%
Полтавська	6,7%	20%	26,7%	33,3%	13,3%
Житомирська	37,8%	13,3%	11,1%	6,7%	31,1%
По Україні	20%	13,9	15,7%	31,1%	19,2%

У Житомирській області більша кількість респондентів 51% визначили роль Леніна в історії України як «дуже негативну» та «радіше негативну», найменше таких було у Вінницькій області – 11,7%. У решті областей відсоток позитивних оцінок приблизно однаковий – трохи менше 30%. Примітно, що респонденти загалом уникали категоричних тверджень, на кшталт «дуже позитивно» чи «дуже негативно», віддаючи перевагу варіантам «радіше позитивно» чи «радіше негативно». Також частина респондентів, хоч і визнала роль Леніна як важливу в історії України, але не змогла її однозначно оцінити. Найбільше відповідей «важко відповісти» було серед респондентів у Полтавській та Черкаській областях відповідно 26,7% і 20%.

Низький відсоток респондентів, які згадали особу Леніну серед важливих історичних діячів в українській історії, свідчить, з одного боку, про те, що він є важливою історичною особою лише для невеликої частини громадян України в основному людей старшого віку, які народилися і виросли в Радянському Союзі, а тому зберегли в пам'яті частину з його міфологем; з іншого, це свідчить, що для більшості населення особа Леніна є ні «доброю», ні «поганою». Вони індіферентні до нього, а як героями, так і злочинцями в історії України для них є інші історичні персонажі.

Пояснення цього факту просте: у навчальній програмі та загалом офіційній політиці пам'яті незалежної України Володимир Ленін не представляється таким антигероєм, як Йосип Сталін. Із 26% респондентів з усієї України, які згадали особу Йосипа Сталіна в переліку найбільш значущих діячів в історії України, 70,2% оцінили його роль як негативну, у тому числі «дуже негативно» – 48,1% (у Вінницькій області таких було 77,8%, Черкаській – 92,3%, у Полтавській – 80,4% і Житомирській області – 93,9%). Це пояснюється тим, що центральною подією радянської історії поряд з Другою світовою війною у колективній пам'яті населення України є голод 1932-1933 рр., головним винуватцем якого визнається Сталін. Відповідно до результатів опитування, проведеного у 2013 р., 70,5% респондентів з усіх регіонів України вважали голод 1932-1933 рр. геноцидом, у Вінницькій – 87%, Житомирській – 92,3%, Полтавській – 88%, Черкаській – 81,6%. Особливо це помітно в оцінках молодого покоління українців, чиї шкільні роки припали на президентство Віктора Ющенка та які, відповідно, були втягнуті в численні державні заходи з «донесення правди про геноцид Українського народу» та вшанування пам'яті жертв голоду. Від 88% до 98% опитаних студентів історичних факультетів ЖДУ, ПНПУ, ВДПУ, НДУ та ЧНУ визнала голодомор в Україні актом геноциду.

Загалом, весь радянський період студенти оцінюють негативно. Відповідаючи на запитання анкети «Оцініть період 1917-1991 рр. в історії України», понад половина респондентів з п'яти центральноукраїнських вишів обрала негативну відповідь (43% – оцінили період «швидше негативно», 13% – «дуже негативно») і

тільки 20% – «швидше позитивно», решта не змогла визначитися. При цьому результати в університетах майже не відрізняються, однак, спостерігаються розбіжності між відповідями студентів перших і останніх курсів. Студенти першого курсу частіше за старшокурсників оцінюють період існування УРСР як негативний, і серед них менше невпевнених. Відповідаючи на запитання: «Назвіть поняття, які характеризують радянську дійсність», студенти, перш за все, називали негативні явища: дефіцит, голодомор, «застій», репресії, диктатура, колективізація, комунізм, терор, політика радянзації, п'ятирічки.

Іншою характерною рисою сприйняття студентами радянського періоду є уявлення про нього лише як частини минулого. 59% респондентів підтримали твердження, що радянський період для України вже в минулому. Серед усіх опитаних студентів найбільше тих, хто дотримується такої точки зору – у Полтавському університеті, 68% студентів цього вишу дали ствердну відповідь на це запитання.

Відповідь «Так» найчастіше пояснювали:

а) здобуттям Україною незалежності та розпадом СРСР («Це був лише період. Союз розвалився, тому повторення не буде» (ЖДУ), «Нині ми маємо самостійну демократичну державу» (ЧНУ),

б) новими нормами суспільного і державного життя («Тому що тепер ми живемо за іншими нормами і принципами, ніж ті, які були в Радянському Союзі», «змінилася освіта», «з'явилася свобода слова»; «свідомість українців щороку змінюється» (ВДПУ), «відсутні репресії, ідеологія, культ особи», «нове покоління не визнає тоталітарної системи» (ЖДУ), «Життя змінюється, Україна вже далеко відійшла від радянського періоду та його характерних рис» (ЧНУ).

в) новими зовнішньополітичними орієнтирами («після розвалу СРСР старше покоління і молодь тримається Європи», «Україна прагне йти в Європу» (ВДПУ), «тому що Україна нарешті стає самостійною державою і вступ до ЄС буде більш корисним для України» (ЖДУ).

Натомість 38% опитаних, які не погодилися з твердженням, що радянський період у минулому, найчастіше обґрунтовували свою позицію:

а) стійкістю радянського менталітету («Радянські принципи і страх перед владою міцно вкоренилися у свідомості українців», «Якщо економіка і культура просунулися вперед, то свідомість не змінилася» (ВДПУ).

б) малим терміном незалежності та фактом життя в СРСР (фізична присутність) («Тому що минуло зовсім мало часу з розпаду СРСР, за такий короткий час люди не встигли забути СРСР» (ВДПУ), «Досі живі люди, які народилися в СРСР» (ЖДУ).

в) стереотипами зовнішньополітичних відносин («Росія все ще претендує на територію України» (ВДПУ), «Україні потрібно відійти від економічної залежності від Росії і зламати суспільні догми, усунути радянські пережитки, які залишилися в Україні» (ЧНУ).

г) поверхневістю змін («Деякі механізми у багатьох сферах людської діяльності, закладені ще в СРСР, частково збереглися і діють до нині» (ВДПУ), «Суспільство маргінальне, а при владі совкова номенклатура» (ЖДУ).

Понад те, заявляючи про «присутність» радянськості у незалежній Україні, студенти розглядають радянське минуле та його залишки лише як тимчасове явище, як перешкоду на шляху до національного самовизначення українців. Своєю чергою УРСР, як окремий політичний суб'єкт, практично відсутній у відповідях студентів, вони апелюють найчастіше до СРСР, який редукується до Росії, що створює враження про привнесений (інколи навіть колоніальний) характер комуністичної/радянської влади в Україні.

Отже, ставлення та оцінки студентів радянського періоду відображають особливості інтерпретації поняття «радянський» у сучасному українському суспільстві. На відміну від ситуації початку 1990-х рр., коли під «радянським» розуміли період існування СРСР, з кінця 1990-х рр., як вказує історик Андрій Заярнюк,¹ воно перетворилося на ярлик, що кріпиться до будь-яких негативних явищ і процесів у суспільстві [164, с. 9-10]. Вибудовується така схема: для перетворення у «нормальну» західну державу потрібно подолати «радянське» у суспільно-політичному житті країни, в той же час відсутнє розуміння того, що означає це «радянське». При цьому відзначимо, що використання «радянського» як антитези до

«європейського» зробило його зручним інструментом політичних маніпуляцій суспільною думкою.

Ситуація у сприйнятті радянського минулого ускладнюється ще й тим, що студенти звикли сприймати історичні явища у чорно-білому світлі, відповідно національне оцінюється як «добре», а радянське – «погане». Це перетворює радянський період та його спадщину на «незручне минуле» для студентів, а так як означення «радянський» асоціюється для них з регресивним явищем, вони намагаються дистанціюватися від нього і в світоглядному плані. 49% опитаних заявили, що не вважають культурний та історичний спадок СРСР частиною власної ідентичності. Найбільшу солідарність у цьому плані проявили студенти НДУ (66% студентів на першому і 63% на останніх курсах). У той же час частина студентів (43% опитаних) схильна визнавати вплив батьків/старшого покоління і радянської культури на формування своєї особистості: «Світогляд, який притаманний моїм батькам, що жили ще в радянський час, накладає відбиток і на розвиток мого світобачення»; «Ми, діти 90-х, ще виховувалися у садочках, які функціонували у радянському стилі, виховувалися на радянських мультиках, книжках» (ЧНУ).

Отже, історичні оцінки та уявлення покоління, народженого вже за незалежної України, є результатом взаємодії різних агентів впливу: система освіти, родинна пам'ять, «культурна індустрія», засоби мас-медіа. На запитання про те, чи розповідали їм батьки про життя за радянської влади, абсолютна більшість респондентів (97%) відповіла ствердно (45% – «так, детально», 52% – «так, але небагато»). Свій вплив також мають ЗМІ, особливо телебачення, які, поширюючи інформацію про такі дати, як день народження Леніна чи день Жовтневої революції, тим самим маркують важливість цих подій, порівняно з іншими, які є «невимовленими», а отже забутими. Але провідним фактором у формуванні історичних оцінок, зважаючи на системність та цілеспрямованість впливу, є освіта. В сфері освіти схема інтерпретації радянського часу визначається наративом боротьби за національну незалежність українців. Як вказує історик Володимир Кравченко, оповідь в українських шкільних підручниках зосереджена на розкритті специфічності та цілісності українського історичного процесу, як боротьби за

національне відродження, у рамках якої більшовицький переворот 1917 р. подається як факт російської історії, а весь радянський період зображений в основному негативно [190, с. 356]. В цьому контексті варто згадати дослідження Герма Янмаата, професора Лондонського університету, який, проаналізувавши підручники з історії України, відзначив відсутність однозначно позитивних подій в історії України, що ніяк не пов'язані з національною боротьбою. Так, не заперечуючи існування певних ініційованих центром позитивних економічних і культурних реформ, більшість з авторів підручників, проаналізованих Гермом Янмаатом, натякають на існування прихованих мотивів у радянського керівництва, не допускаючи можливості того, що процвітання і розвиток УРСР могли бути самоціллю радянської влади у проведенні реформ [268, с. 159]. Як наслідок, в учнів утверджується думка, що лише в незалежній країні можливе процвітання і свобода українського народу, а радянський період представляється лише в негативному світлі.

Інший погляд на радянський період представлений у сфері культурної індустрії, яка часто репрезентує образ «наївного», «нестрашного» радянського минулого. Це особливо примітно, зважаючи на те, що радянський кінематограф, особливо комедії, є досить популярними у пострадянській Україні. Серед улюблених кінострічок опитаних у 2013 р. студентів першість займають так звані «золоті хіти» радянського кінематографу: «Операція И» (лідер рейтингу), «Кавказька полонянка», «Іван Васильович міняє професію», «Пригоди Шурика», «У бій ідуть самі «старі», «Діамантова рука», «Джентльмени удачі», «Москва сльозам не вірить», «Іронія долі», «Любов і голуби», «Службовий роман». Розважальність і неконфліктність цих кінофільмів сприяє формуванню у глядача іронічного ставлення до радянського повсякдення, яке, в основному, покладене в основу сюжетів цих фільмів. І хоча ці образи можуть викликати певну ностальгію у населення України, але, як у випадку з країнами Центрально-Східної Європи, це бажання «відчути/пізнати» минуле, без інтенції до його повернення чи возвеличення. Також потрібно відзначити, що радянська дійсність, показана у цих фільмах, поступово втрачає свою

«впізнаваність» та привабливість для молодого покоління: що молодші студенти, то важче їм було назвати улюблені радянські фільми.

Важливим моментом є те, що, на переконання студентів, в історії радянського періоду і досі є чимало «білих плям» («багато важливих подій просто приховують», «деякі факти з історії СРСР замовчуються і не вивчаються» (ВДПУ), «школярі повинні знати правду і реальність» (ПНПУ). Частково це є наслідком впливу продуктів «культурної індустрії»; різного роду документальних, історичних фільмів та програм із властивим їм потягом до таємниць, того обсягу інформації, яку студент може легко знайти в Інтернеті, але якої бракує у шкільному курсі, а також результатом досить спрощеного та однобічного представлення радянської історії в шкільному курсі, яке залишає враження «несправжності» минулого і лише підкреслює розрив між історією та справжнім життям.

У відповідях привертає увагу надзвичайна відкритість та емоційність студентів. Це помітно як зі слів, якими вони послуговувалися, так і з пунктуації, що використовували. Радянський період викликає у молодого покоління сильну емоційну реакцію, що значною мірою зумовлено уявленням про нього як про перешкоду до кращого, європейського майбутнього України. Емоційність у ставленні до минулого є наслідком проблем в теперішньому, яке уявляється результатом минулих помилок і невдач. Абсолютна більшість студентів продемонструвала сильні проукраїнські, а часто і проєвропейські погляди. Найбільш радикальними у цьому плані були студенти з Полтавщини, натомість вінницькі студенти були більш стримані у своїх висловлюваннях.

Однак, категоричні заяви студентів про українськість чи європейськість їхнього світогляду є радше бажаною декларацією, ніж констатацією факту. Ідентичність молодих українців все ще значною мірою конструється в опозиції до російської/радянської, а не на основі усвідомлення та прийняття певних спільних цінностей, адже бракує розуміння того, що, власне, означає ця «європейськість». Тому, протиставлення виникає не між європейським і радянським світоглядом, а радше між «радянськими» людьми і тими, хто «радянськими» бути не хоче. Переважна більшість опитаних студентів належить до другої категорії, звідси і

зрозуміле їхнє бажання дистанціюватися від представників старшого покоління. Безперечно, найвагомішим фактом для студентів у визначенні своєї приналежності є статус державної незалежності України.

Щодо тих українців, які народилися і більшу частину життя прожили у СРСР, то їхні погляди не можна визначити лише в рамках протиставлення до національного наративу або ностальгії за СРСР. Національний наратив для них є «чужим» у значенні «незнайомим», вони не вивчали його у школі, а тому про героїв і події національної історії України, які замовчувалися в радянський час, вони знають, переважно, з мас-медіа чи популярної історичної літератури, яким властива тенденційність. Підкреслимо, що йдеться не про прихильників КПУ, а про переважну більшість населення невеликих містечок та сіл Центральної України.

У цьому контексті значний інтерес для нас становить дослідження історика Тетяни Молдавської, яка у 2000-2014 рр. на основі усних інтерв'ю простежила сприйняття мешканцями сіл радянської та української влади [212, с. 145-164]. Дослідниця відзначає розбіжність у сприйнятті старшим поколінням, колишніми працівниками колгоспів влади в радянський час і після здобуття Україною незалежності. Так, радянську владу вони більшою мірою ідентифікують як свою, немає чіткого поділу між народом і владою. Тетяна Молдавська висловлює припущення, що в радянський час респонденти відчували себе залежними від влади, а отже більше включеними у владні відносини [212, с. 162-163]. Також з її дослідження випливає, що проголошення Україною незалежності не стало провідною подією в колективній пам'яті опитаних. Дослідниця вказує на те, що люди похилого віку продовжують оцінювати розпад СРСР як штучне явище, результат дій вищого керівництва радянських республік, а також зберігають пам'ять про окремі періоди добробуту в радянський час. Частково пояснення в тому, що до середини 1990-х рр. повсякдення жителів сільської місцевості майже не змінилося, у символічному просторі та інституційній сфері зберігався стан пізньорадянського періоду, найбільш яскравим свідченням чого було збереження колгоспів [212, с. 155-156]. Відповідно усвідомлення факту незалежності України та переваг, які вона надає, затягнулося на десятиліття. Своєю чергою політичні еліти зробили небагато

для розвитку почуття лояльності та патріотизму цієї частини населення до нової держави. Натомість, вони активно використовували їхні прагнення до встановлення сильної влади та досягнення певного рівня економічної стабільності у власній боротьбі за владу.

Таким чином, як і будь-яка велика спільнота, населення Центральної України не монолітне у своїх поглядах та оцінках. Окрім розглянутих у цьому розділі категорій населення, існує ще величезна кількість груп, які мають власну пам'ять про радянський період. Разом з тим, державна політика у сфері історичної політики, як і діяльність різних агентів пам'яті, сприяла утвердженню національного історичного наративу серед населення України, в першу чергу молодого покоління. Не зважаючи на те, що символи радянської епохи, і серед них пам'ятники Леніну, залишилися у публічному просторі на 2013 р., «радянське» та особа Леніна дедалі більше відходила на маргінеси пам'яті населення. Як вказує український соціолог Олександр Вишняк, в 1990-ті рр. в Центральній Україні державна-національна ідентичність знаходилась на одному рівні з локальною, регіональною ідентичністю мешканців (40% і 34%). Натомість, уже в 2000-х рр. кількість тих, хто ідентифікував себе, перш за все, українцем, громадянином України суттєво зросла і складала 58%, в той час, як регіональна ідентичність була поширена серед 24% опитаних [216, с. 148]. Позаяк саме молодь є найбільш активною частиною населення у соціальному плані, відповідно її позиція відіграє часто ключову роль у процесі мобілізації інших груп населення.

4.2. Пам'ятник Леніну як «місце пам'яті» та «місце історії». Під час опитування у 2013 р. у респондентів з Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей поцікавилися їхнім ставленням до збереження пам'ятників Леніну. Відповіді опитаних засвідчили, що пам'ятник Леніну не було оцінено так однозначно і різко, як пам'ятник Сталіну. Проти встановлення пам'ятника Сталіну у їхньому населеному пункті висловилося 85,6% респондентів у Вінницькій області, 80,4% – у Житомирській, 87% – у Полтавській та 83,3% – у Черкаській області. Щодо пам'ятників Леніну, то загалом по Україні 59,9% усіх респондентів підтримали їх демонтаж, 24,8% висловилися за їх збереження і 15,4% респондентів

не змогли відповісти на запитання. Примітно, що в усіх областях України, крім Вінницької та Одеської, кількість респондентів, які підтримали демонтаж пам'ятників Леніну, переважила над тими, хто виступив за їх збереження. У Вінницькій та Одеській областях тих, хто виступив за збереження пам'ятників, було відповідно 40,3% та 50,8%.

Важливо підкреслити, що хоча запитання було сформульоване таким чином: «Чи погодилися б Ви на встановлення чи збереження у Вашому місті/селі пам'ятника Володимиру Леніну?», можна припустити, що респонденти, перш за все, висловлювали свою думку щодо існуючих пам'ятників, а не можливості встановлення нових. У 2013 р. пам'ятник Леніну залишався у переважній більшості населених пунктів усіх регіонів України, крім західного. При цьому, підтримуючи збереження пам'ятника Леніну у своєму місті як історичного артефакту, респонденти водночас могли виступати проти встановлення нового пам'ятника Леніну.

Соціологічні дані не дають змоги говорити про якусь виразну регіональну розбіжність у ставленні до пам'ятника Леніну, радше західним областям у сфері пам'яті протистояла решта областей України, населення яких не мало такого однозначно негативного ставлення до цього типу радянської спадщини. Серед центральних областей найвищий відсоток «невизначених» був у Вінницькій – 25%, у решті цей показник коливався у межах 12-15% (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Чи погодилися б ви на встановлення/збереження пам'ятника Леніну?

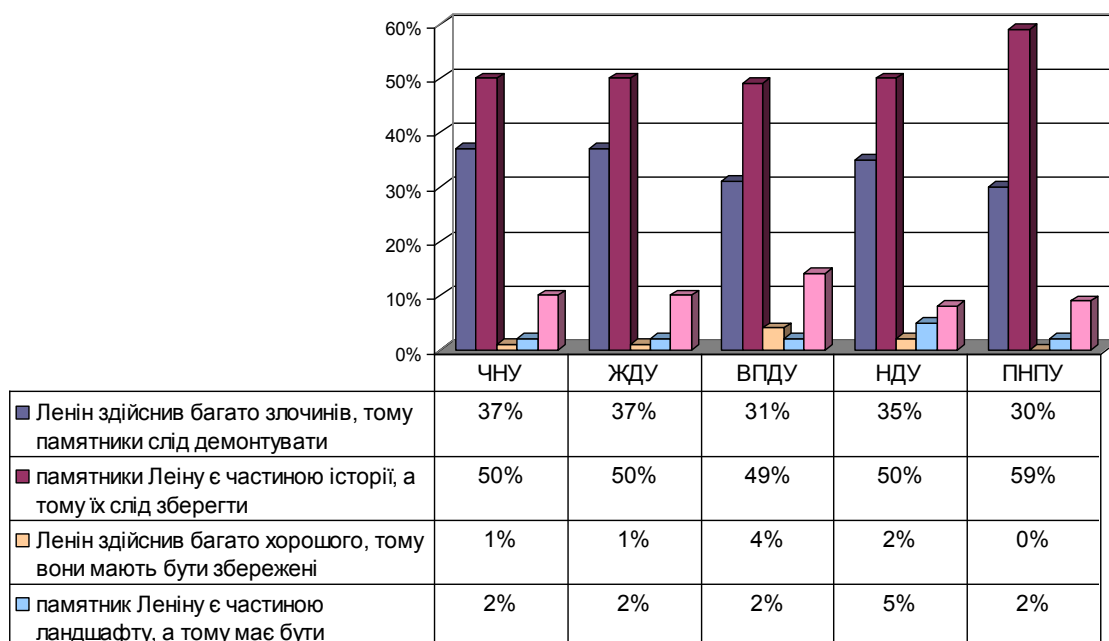
Область	«так»	«ні»	«не знаю»
Вінницька	40,3%	34,7%	25%
Черкаська	28,2%	59,2%	12,6%
Житомирська	20,8%	69%	10,1%
Полтавська	33,5%	51%	15,5%
Україна	24,8%	59,9%	15,4%

Можна констатувати, що респонденти підтримували ідею демонтажу пам'ятника Леніну або точніше не виступали різко проти неї. У Вінницькій області, де на час проведення опитування у багатьох районних центрах залишалися пам'ятники Леніну, але не було в обласному, зафіксовано найвищий рівень підтримки встановлення/збереження пам'ятника Леніну, натомість у Полтавській та Житомирській областях, де на 2013 р. пам'ятник залишався на головних площах обласних центрів, перевага була на боці тих, хто виступив проти їх збереження – 51% і 69% відповідно. Більшість мешканців Черкаської області, де пам'ятник Леніну в обласному центрі скандально демонтували за кілька років до того, також висловилися на підтримку демонтажу – 59,2%. Можна припустити, що в обласних центрах, де на 2013 р. зберігся пам'ятник Леніну або ж він був демонтований за кілька років до того, питання радянської спадщини було більш артикульованим на рівні громадської думки. Адже конфлікти з приводу радянської спадщини в обласному центрі мали значний резонанс в інших населених пунктах регіону.

Негативне ставлення до збереження пам'ятника Леніну не обов'язково означає готовність до активних дій з метою зміни ситуації. Усвідомлюючи, що інші члени спільноти притримуються кардинально іншої думки зі спірного питання, особа погоджується на збереження статус-кво, перш за все, якщо не вважає, що спірне питання є надзвичайно важливим і таким, що потребує негайного розв'язання.

У студентів історичних факультетів п'яти центрально-українських вишів основним аргументом на користь необхідності збереження пам'ятника Леніну був його зв'язок з історією. За те, що пам'ятник Леніну потрібно зберігати завдяки його історичності, висловилися від 49% до 59% опитаних студентів (графік 4.1). Респондентів не запитували, чи потрібно зберегти монумент без змін і на його початковому місці (наприклад, у центрі міста чи села), а тому цілком ймовірно, що варіант перенесення пам'ятника до парку чи музею корелювався б із відповіддю про збереження пам'ятника як «частини історії». Натомість, загальна кількість прихильників демонтажу пам'ятника Леніну коливалася від 30% до 37% у різних вишах.

Відповідь на запитання «Як Ви ставитеся до пам'ятника В. Леніну?»

Для студентів історичних факультетів пам'ятник Леніну не є, і напевне, ніколи не був «місцем пам'яті». Як стверджує Девід Ловенталь, найчастіше певні місця є незабутніми не з огляду на свою унікальність чи незвичність, а через той досвід, який люди пов'язують з ними [327, с. 39]. Для тієї частини населення, яка пам'ятає урочисті заходи біля пам'ятника Леніну у часи Радянського Союзу, він є «місцем пам'яті», важливим елементом їхньої ідентичності. Натомість, покоління, народжене у незалежній Україні, сприймає пам'ятник Леніну лише як «місце історії» або ж як візуальне нагадування про радянський тоталітарний режим. Хоча такий розподіл суто умовний, не можна сказати, що всі представники старшого покоління за збереження пам'ятника, а молодшого – проти. Усе складніше, тому йдеться лише про панівні настрої у кожній з цих груп. З пам'ятником Леніну пов'язаний величезний комплекс сенсів і значень, що робить його унікальним, порівняно з рештою об'єктів радянського монументального мистецтва.

Загалом, питання про встановлення/збереження пам'ятника є непростим, адже тут йдеться не лише про оцінку діяльності певної історичної особи, але й оцінку доцільності такого способу її увічнення, як пам'ятник. Так, респондент може позитивно ставитися до Леніна (чи взагалі не відчувати щодо нього жодних емоцій),

але вважати, що він не вартий пам'ятника або що пам'ятник йому є недоцільним у просторі українського міста. Ситуація ще більше змінюється, коли йдеться про вже існуючий пам'ятник, адже демонтаж може трактуватися як акт вандалізму над своєю історією, тому тут важливими є ті аргументи, які наводить міська влада на підтримку демонтажу, а також визначення подальшої долі пам'ятника.

Інтерпретуючи результати соціологічного опитування, потрібно враховувати певні недоліки, які властиві такому методу вимірювання громадської думки. Так, французький соціолог П'єр Бурдьє піддає критиці три постулати, які, як він вказує, імпліцитно наявні у кожному з опитувань, а саме: усі люди мають власну думку; всі думки важливі; в ситуації, коли всім ставиться одне і те саме запитання, існує консенсус щодо проблематики, словом, є згода, що ці запитання варті того, щоб їх поставили [140, с. 159-177]. Водночас потрібно враховувати, що запитання, яке ставиться респондентові, є зовнішнім щодо нього, тобто особа не обов'язково у своєму повсякденному житті переймається цією проблемою чи взагалі колись замислювалася над цим до опитування. Це, на думку П'єра Бурдьє, є одним з найбільш шкідливих ефектів вивчення суспільної думки, що призводить до нав'язування проблематики та політизації певного питання [140, с. 159-177]. Численні обговорення та з'ясування громадської думки щодо збереження пам'ятника Леніну, викликані, зокрема виданням Указу Президента від 2007 р., надало цьому питанню виразно політичного підтексту, який ще більше посилювався після використання теми радянських пам'ятників партією ВО «Свобода» у своїй політичній діяльності у 2006-2013 рр.

Наскільки політичним стало це питання свідчать матеріали глибинних інтерв'ю, які були проведені у містах Центральної України: Вінниці, Немирові, Коростишеві, Житомирі, Черкасах та Умані. Коли респондентів запитували про те, як вони ставляться «до знесення старих пам'ятників?», вони відразу згадували пам'ятник Леніну, понад те, це був єдиний пам'ятник, який вони пригадували в цьому контексті. Також примітно, що вирішення долі пам'ятника у їхній відповіді зводилося до двох альтернатив: демонтажу чи збереження. В той же час обидва варіанти розумілися у досить вузькому сенсі: демонтаж як руйнування і забуття, а

збереження як залишення пам'ятника на тому ж місці без змін. Виразними промовцями першої позиції є націоналістичні сили, другої – Комуністична партія та інколи місцева влада. Як наслідок, відбулося звуження дискусії про пам'ятник до двох протилежних альтернатив, коли особа була змушена обирати між ними, а по суті, між двома політичними групами, які репрезентують крайні позиції у вирішенні долі радянських пам'ятників.

У випадку, якщо особа не хоче обирати жодну з позицій, вона може скористатися опцією «важко відповісти» в опитувальнику, як і та частина опитуваних, яка не може визначитися з відповіддю. Але це не означає, що в ситуації кризи, особи, які до того не могли визначитися, будуть обирати випадково [140, с. 159-177]. Для визначення позиції особи значення буде мати те, як проблема буде конструйована і презентована громадськості, а також від діяльності так званих «груп тиску», у нашому випадку – це націоналістичні партії, місцева влада. Завдання яких не лише виокремити та інтерпретувати проблему, але і довести її важливість для громадян. Так, націоналістичним силам з метою отримання підтримки спільноти з питання щодо демонтажу пам'ятника Леніну варто було проблематизувати у свідомості населення сприйняття пострадянського простору та особи Леніна; словом, донести шкідливість збереження радянської спадщини поряд з національною та утвердити сприйняття Леніна як винуватця голоду і репресій у СРСР на рівні зі Сталіним.

Аналізуючи ставлення осіб до пам'ятників Леніну, важливо зважати не тільки на історичні оцінки, але і на уявлення про спадщину як таку. Як вказує П'єр Бурд'є, індивідам властива певна система латентних цінностей, орієнтирів, які формуються з дитинства, і в подальшому впливають на їхню поведінку [140, с. 159-177]. Звертає увагу, розуміння респондентами спадщини як об'єктивної категорії, тобто як все те, що було створене в минулому. У випадку ставлення до пам'ятників Леніну яскраво проявляється уявлення про цінність залишків історії («пам'ятники є частиною історії, а історію потрібно зберігати») та віра в існування правдивої/істинної історії («зміна/переписування історії веде до її спотворення»). Наведені твердження часто трапляються у відкритих інтерв'ю, які були проведені у Вінниці, Немирові,

Коростишеві, Житомирі, Черкасах та Умані. Загалом, респонденти використовували такі аргументи проти демонтажу пам'ятників Леніну:

1. пам'ятник є частиною історії, яку варто пам'ятати;
2. пам'ятник нікому не заважає, а тому немає потреби в демонтажу;
3. пам'ятник є частиною нашого минулого;
4. у пам'ятник вкладені кошти та робота скульпторів.

Примітно, що пам'ятник Леніну означається як «історія, яку варто зберегти», тому прагнення до збереження пам'ятника Леніну є лише наслідком відчуття втрати минулого (традиції).

Порівняно з періодом розпаду СРСР в обґрунтуванні збереження пам'ятників Леніну хоча і додалося кілька нових аргументів, але основний – залишився. Журналіст Микола Андрєєв у своїй статті «Минус ленинизация всей страны» у 1991 р. вказував, що найчастіше аргумент противників демонтажу пам'ятників зводився до визнання того, що Ленін – це «наша» історія, яку не можна переписати. У цьому контексті пам'ятник розуміється не як метод вшанування певної історичної особи, а як механізм збереження пам'яті про минуле, зокрема про особистий досвід життя у СРСР. Разом з тим, аргумент про те, що Ленін багато зробив для народу і країни, а тому заслуговує на пам'ятання [3, с. 3], популярний ще на початку 1990-х рр., у 2013 р. вже не згадується. Хоча дехто з респондентів визнавав, що для попереднього покоління Ленін був героєм і це потрібно поважати.

Як на початку 1990-х рр., так і в 2013 р. позиція респондентів у сфері меморіальної політики часто підпорядкована практичним інтересам, а не ідеям чи ціннісним уявленням. Але більшою мірою, ніж пам'ятників, це стосується питання перейменування вулиць з радянськими назвами, зважаючи на практичні наслідки такого рішення. Як помітно з відкритих інтерв'ю, проведених у Вінницькій, Черкаській та Житомирській областях у 2013-2014 рр., основними аргументами противників перейменування вулиць з радянськими назвами є те, що це вимагає певних фінансових витрат, а також створює зайві клопоти мешканцям міста, зокрема, необхідність зміни документів, реєстрації. Тому, як зазначив один з респондентів, коли назви не несуть ніякого смислового навантаження, сенсу в

перейменуванні немає. Відповідно «радше проти» та «однозначно проти» перейменування вулиць у 2013 р. у Вінницькій області висловилося 54,2% опитаних, у Черкаській – 67,8%, у Житомирській – 61,3%, у Полтавській – 49,5% опитаних. Підтримали перейменування від 9,2% у Полтавській області до 16,6% респондентів у Вінницькій області.

Аргументи тих, хто підтримував демонтаж пам'ятників Леніну, поділяються на мистецькі та ідеологічні. Перші визначені тим фактом, що пам'ятники не мають мистецької та культурної цінності, адже є типовими проектами. Своєю чергою ідеологічні – зводяться до націоналістичного дискурсу. У цьому випадку знесення пам'ятників або прямо пов'язується з критикою особи Леніна (вказується на його причетність до організації політичних репресій, створення Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК), при цьому «ленінізм» презентувався як початок «сталінізму», де Ленін – це той самий Сталін за формами і методами діяльності), або з критикою загалом радянського режиму (часто для підсилення аргументу радянський режим урівнюється з нацистським, тоталітарність і репресивність якого не викликає сумнівів, підкреслюється те, що радянська влада є привнесеною ззовні, чужою для української нації). Із 2013 р., зі зростанням прагнень до європейської інтеграції, демонтаж пам'ятників Леніну, як й іншим радянським діячам, націоналістичні сили стали обґрунтовувати прикладом держав Центрально-Східної Європи і Балтії, де такі пам'ятники були демонтовані ще у 1990-х рр. У такому представленні політика пам'яті вказаних держав презентується як модель поведінки у сфері пам'яті на шляху до європейської інтеграції.

Зазначимо, що пам'ятник Леніну досить рідко викликав сильні емоції у респондентів. Найчастіше реакцією на згадку про нього в інтерв'ю був сміх чи іронія. Для більшості з них пам'ятник Леніну був ні чужим, ні близьким, жителі звиклися з його присутністю у міському просторі, при цьому практично не взаємодіючи з ним. Увагу населення привертають інші як нові, так і старі пам'ятники. В обранні того чи іншого монумента важливими для респондента була його інтерактивність (пам'ятник архітекторові Григорію Артинову у Вінниці), оригінальність (пам'ятник «Морозиву» у Житомирі), естетичність (пам'ятник

Миколі Гоголю у Полтаві) або включенність у пам'ять спільноти (меморіали Слави/Перемоги у війні 1941-1945 рр.). Своєю чергою, пам'ятник Леніну з його монументальністю і стандартизованістю в зображенні втратив свою привабливість.

Але не варто плутати «невидимість» монумента з його не важливістю, навпаки, монументальне зображення Леніна стало такою невіддільною частиною простору, що його перестали помічати. Варто згадати, що у Радянському Союзі культ Леніна був тотальним, як вказує журналіст Микола Андрєєв, сила з якою влада нав'язувала культ Леніна призвела до кардинально протилежного ефекту: люди стали байдужими до нього, вони звиклися з його тотальною присутністю в усіх сферах життя і перестали помічати [3, с. 3].

Як доказ того, наскільки потужний вплив на свідомість людей справили і надалі справляють зразки, створені в радянський час, а особливо втілення Леніна як канон героїчності та революційної боротьби, є візуальна схожість пам'ятників українським національним героям, які з'явилися вже в роки незалежності в Україні, з численними скульптурами Леніна. Приклад пам'ятників Тарасу Шевченку зрозумілий, адже багато з них створювалися ще в радянський час і втілювали певну традицію у зображенні, на яку також вплинув героїчний канон засновника радянської держави. Більш несподіваними, але водночас і показовими, є пам'ятники одному з лідерів українського національного руху Степану Бандері, які дивним чином відтворюють скульптурне зображення Леніна. Як зразки такого наслідування, Оксана Мишловська та Андре Лібіх у статті «Бандера: меморалізація та комеморація» називають пам'ятник Бандері у Дублянах та у Львові [323, с. 756]. У відповідь на критику щодо схожості зображення Бандери на Леніна, скульптор Микола Посікіра зазначив: «Якщо людина бачила тільки Леніна протягом всього свого життя, вона буде продовжувати бачити його всюди» [323, с. 760], натякаючи на те, що глядачі підсвідомо вбачають схожість між пам'ятниками, навіть, якщо її там немає. Певний сенс у цьому є, однак, тоді чому зображення Леніна впливають на сприйняття лише глядачів, творці монументів також можуть несвідомо відтворювати героїчний канон зображення Леніна.

Під час аналізу даних глибинних інтерв'ю, які були проведені у Вінницькій, Житомирській та Черкаській областях у 2013 р. під керівництвом соціолога Вікторії Середи, помітно що респонденти не відчували себе включеними у процес прийняття політичних рішень на місцевому рівні, і безпосередньо вирішення долі пам'ятника Леніну. Вони чітко відділяли власні міркування від дій і рішень влади, при цьому влада не персоніфікується, а виступає аморфним всеохопним інститутом. Описуючи дії щодо пам'ятників, респонденти послуговувалися безособовою мовою «забрали», «знесли» «поміняли», водночас пропущене «вони» (влада) протиставляється до «ми» (мешканці певного населеного пункту). Будь-яке розрізнення між центральною чи місцевою владою відсутнє, остання є складовою влади загалом. Часто до влади респонденти також включають громадські організації, тобто всі інституції, які, на думку респондентів, наділені владними повноваженнями.

Аналіз того, як особа діє в ситуаціях, пов'язаних зі спадщиною, як артикулює відносини між собою (представником суспільства) та владою (органами місцевої та центральної влади) з приводу спадщини включає також означення такого феномену як «радянська людина», яка часто представляється як основний адепт збереження радянського спадку в різних сферах. Варто хоча б згадати відповіді студентів-істориків, у яких вони звинувачували «людей з радянським світоглядом» у збереженні радянських практик та ідей. За подібними заявами, які досить популярні у публічному дискурсі, відсутнє чітке розуміння того, що мається на увазі під означенням «радянська людина». Відомий російський соціолог Лев Гудков визначає феномен «радянської людини» як ідеально-типичну конструкцію, яка фіксує соціальні наслідки прийняття суспільством певного нормативно-ціннісного прикладу колективної поведінки й емпіричні наслідки його розпаду чи ерозії [158, с. 9-25]. Відповідно в ситуації розпаду тоталітарної системи, яка контролювала всі сфери життя, і переходу до нових форм і практик суспільного життя, проявилися риси «радянської людини», яка стала витвором радше пострадянського, ніж радянського часу.

Упродовж 1990-х – 2000-х рр. аналітичний центр «Левада-Центр» проводив опитування серед росіян, що дало змогу виокремити основні характеристики такого

антропологічного феномену, як «радянська людина». І хоча дослідження проводилося у Росії [158, с. 8-38], чимало з його висновків актуальні і для українського суспільства, яке також перебуває у ситуації пострадянськості.

«Радянській людині» властива орієнтація на типове, що проявляється в позиції «бути як всі», пристосування до існуючого соціального порядку, що призводить до зниження рівня вимог; радянська людина – це ієрархічна людина, для якої самооцінка та норми визначаються відповідно до соціального статусу і положення у структурі влади, невпевнена в собі людина, що через непередбачуваність умов існування не може відчувати себе захищеною, а також особа, якій властивий партикуляризм у пристосуванні до монополії влади [158, с. 25]. Ці риси частково можна прослідкувати у відповідях респондентів, як і схильність применшувати значення своїх суджень стосовно дій влади, у сенсі «владі краще знати».

Але в дискусії про феномен «радянської людини» важливі не так її характеристики, як умови за яких відбувається її відтворення навіть після краху радянського режиму і зміни структур взаємодії у різних сферах суспільного життя в колишніх республіках СРСР. Лев Гудков пояснює це відсутністю суттєвих змін у таких базових соціальних інститутах, як органи управління, судова система, армія, силові структури та система освіти, які продовжують вибудовувати свою діяльність та відносини з іншими інститутами на стереотипах і переконаннях, що становлять основу «радянської людини» [158, с. 8-30]. Суттєвим доповненням до цих висновків є концепт «подвійної інституалізації» соціолога Євгенія Головахи. Йдеться про ситуацію, коли радянські інститути не втратили повністю своєї легітимності, а нові демократичні інститути утверджуються дуже повільно. Під легітимністю радянських інститутів мається на увазі збереження в масовій свідомості елементів радянської традиції в нормах соціальних відносин і поведінки, найбільш яскравим проявом чого є збереження інституту державного патерналізму [153, с. 21]. Ситуація подвійності ускладнює ефективне функціонування системи, як наслідок, рівень довіри до всіх інститутів, як старих, так і нових – дуже низький.

В сфері спадщини, а саме у відносинах особи та держави з приводу спадщини, проявляються елементи феномену «радянської людини». Це, як і подвійна

інституалізація та несформованість громадського суспільства унеможлиблює здійснення управління в сфері спадщини на нових принципах.

Отже, ставлення населення до пам'ятників Леніну, та безпосередньо їхня інтерпретація, є результатом взаємодії різних «акторів» у сфері політики пам'яті: органів місцевої влади, представників центральної влади, політичних партій та окремих активістів. Зважаючи на те, що образ минулого, який вони конструювали, відрізнявся, різною була також і їхня політика щодо пам'ятників Леніну: вимога зберегти чи демонтувати пам'ятники одних сил супроводжувалася цілковитим ігноруванням цього питання з боку інших. Як наслідок, ставлення населення Центральної України до вказаних пам'ятників стало досить неоднозначним, зважаючи на рівень політизації цього питання, мешканці уникали його. Хоча, як свідчать результати опитувань, на 2013 р. більшість респондентів схилилася до необхідності їхнього демонтажу. Пам'ятники Леніну продовжували нагадувати про «радянське» минуле Центральної України, а також і про «радянськість» в ідентичності її мешканців, що в одних викликало заперечення та бажання позбутися цих пам'ятників, а в інших – ностальгію.

РОЗДІЛ 5. «Нові часи – нові герої»: вплив революційних подій 2013-2014 рр. на долю пам'ятників Леніну

Для того, щоб стати частиною колективної пам'яті, подія має набути певного смислового та ціннісного значення, словом, «вписатися» в соціальні рамки пам'яті, які організовують наше знання про минуле. Подія стає важливою для спільноти не відразу, а з часом, унаслідок включення в набагато ширший культурний, політичний чи історичний контекст. Тому, коли ми «пригадуємо» якусь історичну подію, пригадується вже не так сама подія, як контекст, з яким вона асоціюється у нашій пам'яті. Відповідно і значення події для спільноти визначається не її змістом, а відлунням [218, с. 28], тими процесами, які запустила ця подія.

21 листопада 2013 р., за кілька днів до саміту Східного Партнерства у Вільнюсі, Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом. Незадоволені рішенням влади, сотні киян зібралися на центральній площі міста – Майдані Незалежності. Через три дні у Києві відбувся перший і один з найбільших мітингів того, що згодом назвуть Революцією гідності. Під час протестної ходи, яка розпочалася з бульвару Тараса Шевченка, виникла реальна загроза, що учасники цієї акції пошкодять або навіть знесуть пам'ятник Леніну на Бессарабській площі. Передбачаючи подібний перебіг подій, міліція оточила його щільним кільцем (рис. 5.8). Тоді «здобиччю» протестувальників став намет Комуністичної партії України, встановлений політичною силою біля пам'ятника для його охорони. Через тиждень після чергового недільного маршу, 1 грудня, група активістів, серед них представники партії ВО «Свобода» ще раз спробувала прорватися до пам'ятника і скинути його, але бійці спеціального підрозділу «Беркут» відтіснили їх [60].

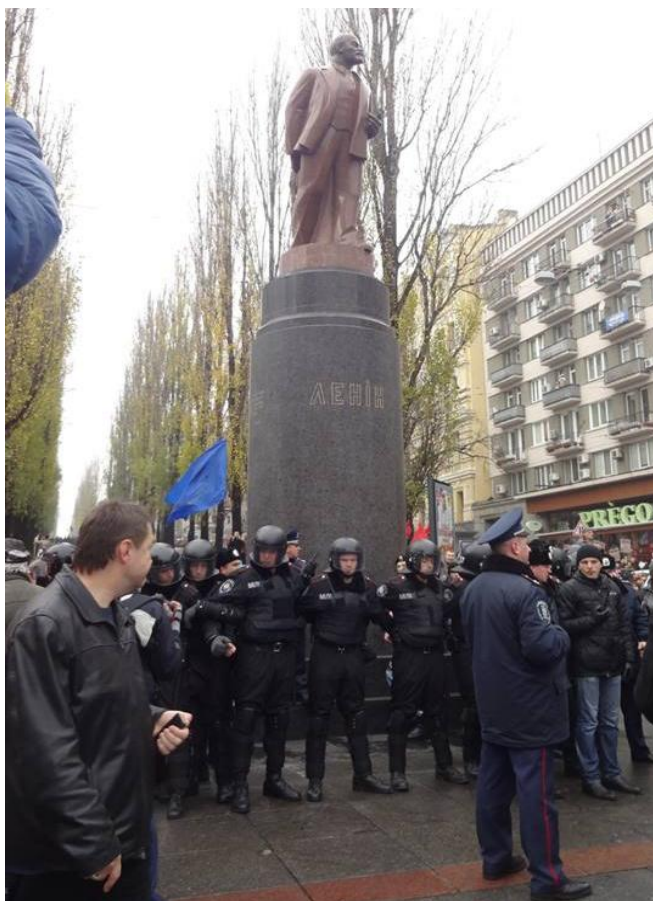

Рис. 5.8. Київ, 24 листопада 2013 р. Фото О. Гайдай.

Цей пам'ятник Леніну, зведений в самому центрі української столиці, був предметом тривалого протистояння між націоналістичними і комуністичними силами. Варто лише згадати пошкодження пам'ятника у 2009 р. і чотирирічний суд над учасниками. Тому символічність його зруйнування важко переоцінити.

8 грудня 2013 р. близько шостої години вечора, коли пам'ятник ніхто не охороняв, група осіб накинула на шию статуї трос і після кількох спроб скинула її з постаменту. Відповідальність за ці дії взяла на себе партія ВО «Свобода». Зважаючи на детальність розповіді про ті події Ігорем Мірошніченком в своєму блозі [60] і той факт, що «Свобода» від початку протестного руху в Києві не приховувала свого наміру знести цей пам'ятник, можемо констатувати, що дійсно важлива організаційна роль в поваленні пам'ятника належала саме членам цієї партії. В той же час розповідь Ігоря Мірошніченка спростовує тезу про нібито спонтанний характер акції з повалення пам'ятника в Києві, а також дає підстави стверджувати про визначальну участь свободівців в акціях з повалення пам'ятників Леніну в Україні в лютому-березні 2014 р.

Повертаючись до подій в Києві 8 грудня, зазначимо, що після демонтажу народний депутат від партії «Свобода» Андрій Ілленко відбив шматок руки статуї Леніна і символічно продемонстрував його зі сцени Майдану. А в цей час біля поваленої статуї відразу зібрався величезний натовп людей, які прагнули долучитися до визначного моменту. Будь-які колективні дії супроводжуються підвищеним рівнем емоційності, окрема особа переймає настрої більшості і таким чином долучається до загальної ейфорії. Це особливо характерно для подій на Бессарабській площі, адже руйнування пам'ятника є екстраординарною подією, яка виходила «за межі» повсякденного досвіду особи. Відповідно й емоційний сплеск, який пережили учасники тих подій, був доволі сильним, хоча і нетривалим. Дехто співав гімн України та вигукував революційні гасла, інші просто спостерігали за тим, що відбувається.

Знищення пам'ятника Леніну стало завершальним епізодом протестного маршу, що відбувся в українській столиці того дня. Йдеться про так званий «Марш мільйона», що закінчився Народним Віче (щонедільне зібрання на Майдані Незалежності в часи Революції гідності). За даними організаторів, у марші 8 грудня на підтримку європейського курсу України та протесту проти дій влади взяло участь понад мільйон осіб.

Засоби масової інформації та соціальні мережі відіграли важливу роль у конструюванні уявлення про події 8 грудня, надавши їм певного візуального та інтерпретаційного контексту. Щоб подія відбулася, потрібно, щоб вона стала відомою. Відповідно, як вказує П'єр Нора, саме ЗМІ є тими, хто інформують, пояснюють, коментують, критикують, екстраполюють та припускають, а пізніше передають, зберігають, а отже і структурують інформацію [218, с. 25-26]. У ХХІ ст. суттєво підважили роль ЗМІ соціальні мережі. Саме вони, а також он-лайн трансляції, які дали змогу у режимі реального часу отримувати інформацію і таким чином долучитися до подій у Києві мільйонам людей як з України, так і поза її межами, набули величезного значення під час революційних подій зими 2013-2014 рр.

Подія зі знесенням пам'ятника в Києві мала широке висвітлення не лише в українських, але і закордонних мас-медіа. Естетичність, візуальна виразність, символічність, а також її наративна структура – все це стало чудовим матеріалом для засобів масової інформації. Телебачення націлене саме на події з простою структурою, персоніфіковані, де є конфлікт та представлені певні стереотипні образи [223, с. 66-67]. Відеокадри процесу руйнування пам'ятника відразу з'явилися у провідних інформаційних агентствах та на телеканалах світу. У більшості іноземних репортажів подію описували як руйнування «символу радянського/російського впливу» та/чи початку «декомунізації» України [296].

Особливістю подій 8 грудня було те, що пам'ятник не просто демонтували, а повністю знищили. Після повалення, статую Леніна розбили кувалдами на частини і всі охочі могли взяти собі шматочок «на пам'ять» [296]. Щось схоже відбувалося з Берлінською стіною у 1989 р., коли німці брали собі на згадку уламки монумента, який десятиліттями розділяв східну і західну частини Берліна. Подібні дії можна описати як форму символічного «привласнення» публічного об'єкта [261, с. 47-48], і не важливо чи це пам'ятник, чи стіна. Понад те, шматок пам'ятника Леніну чи Берлінської стіни уособлює не тільки сам об'єкт, але й історію його зруйнування. Серед інших форм присвоєння монумента можна назвати такі: нанесення на нього написів, встановлення прапорів або інших символів. Так, у Києві після зруйнування пам'ятника Леніну на постамент встановили прапор України, Євросоюзу, а також червоно-чорний прапор ОУН та УПА.

Світова історія наповнена прикладами знищення зображень і символів попередньої влади, тому знесення пам'ятника у Києві аж ніяк не є унікальним. У 1956 р., під час подій угорської революції було скинуто восьмиметрову бронзову статую Сталіна, яка за п'ять років до того була символічно подарована угорським народом Сталіну на його сімдесятиріччя. Іншим, більш сучасним, прикладом публічного руйнування пам'ятника попередньому режиму, в особі його лідера, є знесення у 2003 р. у Багдаді статуї Саддама Хусейна. Знищення чи пошкодження матеріальних втілень чи зображень державної влади як демонстрація втрати нею контролю над своїми символами є надзвичайно ефективним інструментом у

боротьбі зі владою. Як стверджує російський історик і теоретик мистецтва Михайло Ямпольський, у певних контекстах деструкція старих монументів і конструкція нових може бути осмислена «як дві однаково виправдані процедури іморталізації. Деструкція підтверджує владу переможця тією ж мірою, що і зведення Монумента Перемоги» [379, с. 100]. Відповідно знесення пам'ятника Леніну стало потужним мобілізаційним ресурсом у процесі розвитку протестного руху 2013-2014 рр.

Образ може втілити, а отже й закріпити у свідомості такі абстрактні ідеї, як патріотизм, героїзм, честь, трагедію, біль, радість. Особа не може уявити абстрактні цінності, вона завжди мислить про них історично, звертаючись до конкретних прикладів [339, с. 5]. Знесення пам'ятника ставало таким образом і водночас маркером колективної пам'яті. Зруйнування пам'ятника, особливо такого символічного, як Леніну, навіть за таких обставин, як акції протесту, не стирає пам'ять про нього, а навпаки, загострює увагу на його відсутності. Йдеться про те, що спеціаліст з проблем спадщини Родні Гарісон умовно назвав «absent present» – пам'ятник зруйнований, але саме ця його відсутність є значущою. Як приклад, у Будапешті постамент з чоботами – усе, що залишилося від статуї Сталіна, зруйнованої у 1956 р., став втіленням пам'яті про угорську революцію [304, с. 169-175].

Між тим, ставлення населення Києва до подій 8 грудня було неоднозначним. Як свідчать результати двох соціологічних опитувань, проведених до і після знесення пам'ятника, більшість мешканців столиці, погоджуючись, що пам'ятнику Леніну не місце в центрі української столиці, не схвалювала способу, у який було здійснено демонтаж. Так, відповідно до опитування в березні 2013 р.: 61,6% респондентів з Києва висловилися проти збереження пам'ятника Леніну в місті; 23% – підтримали цю ідею, решта (15,4%) – не змогла визначитися. Опитування, проведене через десять днів після знесення пам'ятника, показало, що більшість респондентів (69%) засуджують знесення пам'ятника, вважаючи це актом вандалізму. Позитивно події 8 грудня оцінили лише 13% респондентів, решта заявила, що їм байдуже [112]. Варто відзначити, що негативне ставлення до публічного руйнування пам'ятника на

бульварі Шевченка висловили представники всіх вікових груп і прихильники всіх основних політичних сил.

Аналізуючи знесення пам'ятника Леніну, професор Андрій Зубов, як і Юстиніан Ямпол [313], слушно вказують, що руйнування статуї – це лише перший крок до зміни в ідеологічних орієнтаціях, адже пам'ятник є лише візуальним втіленням певних поглядів та ідей [57]. Збереження пам'ятника не обов'язково означає збереження у колективній пам'яті спільноти наративної структури, яку він втілює, аналогічно зруйнування пам'ятника не означає її знищення. Процес дерадянізації не зводиться до фізичного знищення радянських пам'ятників, цей процес є набагато тривалішим і складнішим, адже вимагає змін у ментальних структурах суспільства. Крім того, вчені відзначають, що руйнування пам'ятників певною групою людей за відсутності суспільної згоди не сприяє примиренню з минулим й об'єднанню розрізненого суспільства [313].

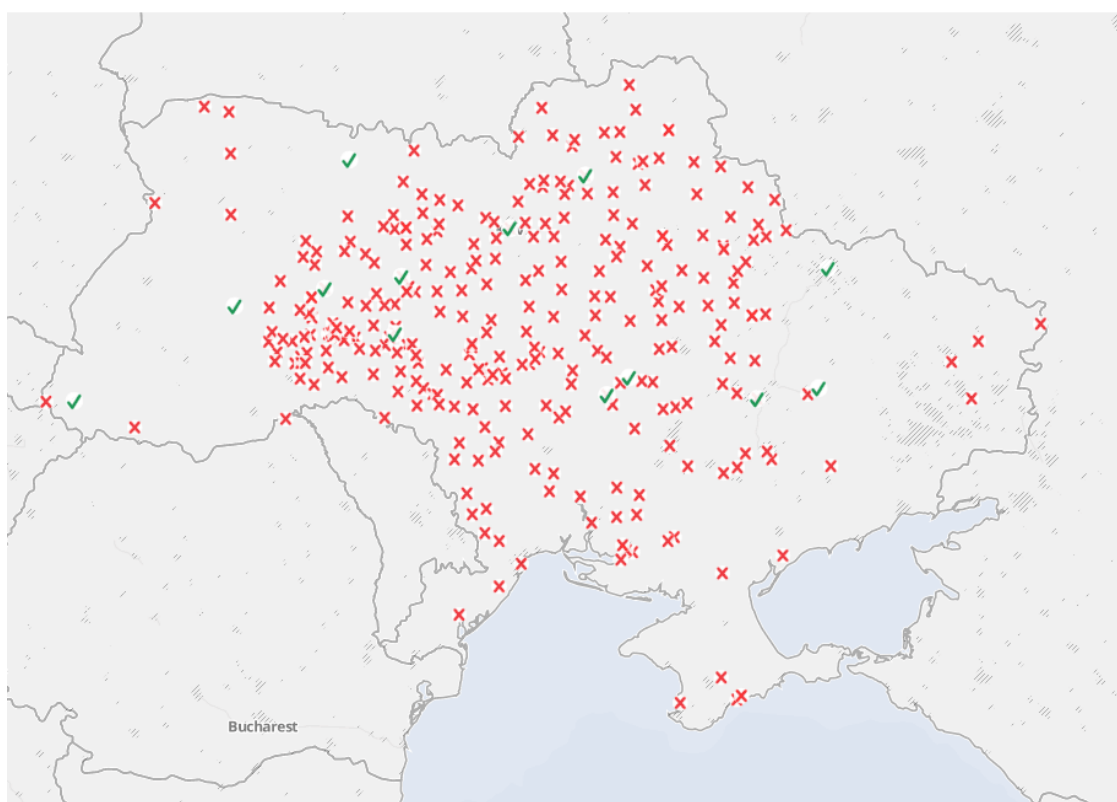

Рис. 5.9. Знесення пам'ятників Леніну в період з грудня 2013 р. до 21 березня 2014 р. Джерело: «Good Bye Lenin! Десовєтизація України». – Режим доступу: <http://iaryna.cartodb.com/>

За понад два місяці після демонтажу в Києві, у кінці лютого 2014 р., розпочався рух з повалення пам'ятників Леніну, так званий «ленінопад», передусім у центральних областях України (рис. 5.9). Протестний рух у Києві активізував до того маргінальні в регіоні націоналістичні сили, а також сприяв мобілізації та актуалізації поглядів населення загалом. Саме у цій зміні, чи радше кристалізації орієнтацій варто шукати пояснення, чому саме в центральних областях почали масово скидати пам'ятники Леніну.

Поштовхом до «ленінопаду» стали трагічні події на Майдані 18-20 лютого 2014 р., під час яких у центрі української столиці було вбито майже сотню людей. І хоча причини «ленінопаду» відрізнялися від подій 8 грудня, помітно, що учасники регіональних акцій наслідували методи здійснення демонтажу. Пам'ятники Леніну, які залишалися на центральних площах переважної більшості населених пунктів Центральної України, стали найочевиднішим об'єктом для вираження своєї політичної позиції мешканцями. При цьому, як і у випадку із захопленням органів державної адміністрації, часто провідну роль у цьому процесі відігравали націоналістичні сили. Але не варто, як вказує Володимир Кулик, звужувати сучасний український націоналізм до діяльності лише політичних організацій, які визначають себе як націоналістичні [194, с. 2-7], потрібно включити і тих, хто, хоча і не належав до політичних сил, поділяв націоналістичні погляди.

З початком акції протесту «Євромайдан» не мав націоналістичного виміру і зосереджувався на практичних, політичних цілях: боротьба за демократію, право вибору моделі політичного та економічного розвитку. Спроби представлення руху в націоналістичних чи етнічних термінах наштовхувалися на опір, але з радикалізацією руху і відповідним посиленням об'єднань правого спрямування націоналістичний компонент ставав дедалі помітнішим. Націоналістичні організації та партії відзначалися високим рівнем самоорганізації, крім того, вони мали досвід протестної боротьби та мобілізації населення. Із загостренням ситуації на майдані коаліція правих сил «Правий сектор» публічно взяла на себе відповідальність за насильницький опір режиму [194, с. 2-7]. Таким чином, дії групи активістів, у тому числі націоналістичних організацій, значною мірою визначили настрої більшої

спільноти під час акції протесту. Примітно те, що націоналізм, у їхньому представленні, залишався інклюзивним [194, с. 2-7], акцент ставився на громадянському націоналізмі. Відповідно використання української символістики і гімну свідчили про відданість державі, а не певній нації, водночас праві сили активно використовували антирадянську та антикомуністичну риторику.

Щодо «ленінопаду», то вражає одночасність акцій з демонтажу пам'ятників засновникові радянської держави. Пам'ятники, які до того були предметом жорсткого протистояння між громадськими активістами, націоналістичними силами, місцевою владою і КПУ, були знесені протягом кількох днів. Зокрема, уночі 21 лютого активісти скинули славнозвісний пам'ятник Леніну на Соборній площі Житомира. Спершу група людей кидала в нього «коктейлі Молотова», а на площі тим часом збирався натовп охочих побачити на власні очі, як будуть скидати пам'ятник. З першої спроби повалити пам'ятник не вдалося, тоді активісти зупинили вантажівку з написом «Пошта» та вмовили водія допомогти. Пам'ятник впав близько першої години ночі [32, с. 4]. Тієї ж ночі не стало пам'ятника Леніну в центрі Полтави, а також у декількох районних центрах Вінницької області (Немирові, Калинівці, Іллінцях, Тульчині, Гайсині, Козятині, Погребищі, Хмільнику, Піщанці), Житомирської (Любарі, Червоноармійському, Коростишеві) та Черкаської областей (Жашкові, Корсунь-Шевченківському). Цікаво, що 25 лютого на позачерговій сесії міської ради Житомира шляхом таємного голосування було відправлено у відставку мера міста Володимира Дебоя, за проголосувало 43 депутати [32, с. 4], який раніше виступав проти демонтажу пам'ятника Леніну.

Долю полтавського пам'ятника вирішили 20 лютого: на місцевому майдані керівник міського осередку ВО «Свобода» Юліан Матвійчук висунув вимогу до міської ради ухвалити рішення про демонтаж пам'ятника Леніну до вечора наступного дня, але мер міста Олександр Мамай, член пропрезидентської політичної сили Партія регіонів, не підтримав цю ініціативу. Як наслідок, активісти самовільно знесли пам'ятник 21 лютого. Станом на 24 лютого у Житомирській області було повалено 15 пам'ятників, активісти «Правого сектора» також звалили з постаменту погруддя Карла Маркса в Житомирі [32, с. 4].

Якщо говорити про участь націоналістичних сил в акціях з демонтажу пам'ятників Леніну в розглянутих областях України, то найбільш організованою їхня діяльність була на Вінниччині, завдяки чому область і лідирувала по акціях зі знесення пам'ятників Леніну. 22 лютого члени Вінницького обласного осередку ВО «Свобода», представники Вінницького козацького полку ім. Івана Богуна й активісти місцевого Автомайдану, всього близько десяти чоловік, здійснили власним коштом «антикомуністичний рейд», як вони самі його називали, по районних центрах і селах області з метою повалення пам'ятників Леніну⁴, а після його завершення відзвітували про його виконання на міському майдані Вінниці. За словами учасників акції, місцеве населення здебільшого сприймало їхні дії позитивно, хоча і була певна протидія з боку місцевих чиновників. Так, у Літині селищний голова вимагав припинити дії з повалення монументу, заявивши, що громада самостійно демонтує пам'ятник без пошкоджень, дотримуючись усіх правових процедур. У відповідь активісти закликали його не втручатися і заявили, що він мав змогу демонтувати пам'ятник після видання указу президента 2007 р. Зважаючи на небажання міліції втрутитися і захистити пам'ятник Леніну, селищний голова змушений був поступитися [55].

За наданими прес-службою осередку партії ВО «Свобода» у Полтавській області даними, протягом лютого-березня 2014 р. було повалено 49 пам'ятників, більшість з яких у невеликих селах Котелевського, Чутівського, Новосанжарського, Диканського, Машівського, Хорольського, Великобагачанського, Полтавського, Решетилівського, Кобеляцького, Миргородського районів. При цьому, за їх словами, ініціаторами часто були представники місцевих громад, а члени ВО «Свобода» надавали технічну підтримку та організовували, власне, демонтаж, адже повалення пам'ятників здебільшого відбувалися без відповідних рішень місцевих органів влади.

⁴ Організаторами акції були: Володимир Барцьось – член обласного осередку ВО «Свобода» і Михайло Рюхов – писар Вінницького козацького полку ім. Івана Богуна. Учасники рейду проїхали Рейд більш як на 200 км. за маршрутом Вінниця-літин-Шаргород-Шпиків-Вінниця. Барцьось Володимир [Член Вінницького обласного осередку ВО «Свобода».] Інтерв'ю. 10 квітня 2015 р.

Не всі акції зі знищення пам'ятників Леніну були організовані чи ретельно сплановані: часто вже «на місці» доводилося шукати транспорт та інструменти, які б дали змогу здійснити задумане. Подібна спонтанність процесу, як й емоційне піднесення його учасників, супроводжувалася підняттям національного прапора і виконанням державного гімну. Своєю чергою місцева влада не чинила значного спротиву і не намагалася захистити пам'ятники. Більше того, інколи вона навіть діяла на випередження, наприклад у Коростені, бажаючи перейняти ініціативу у представників націоналістичних сил та активістів місцевих майданів. Подібні дії місцевих чиновників мали на меті продемонструвати солідарність з громадою, адже активісти досить часто порушували питання партійної приналежності голів місцевих рад, які входили до пропрезидентських сил.

У Пирятині депутати районної ради на екстреній сесії проголосували за демонтаж пам'ятника Леніну. При цьому усі охочі мали змогу взяти у руки молот та «випустити пар» на бронзовій конструкції, а шматки статуї розібрати «на пам'ять» [29]. Натомість, у Хмільнику активісти знесли пам'ятник, так і не дочекавшись на постанову позачергової сесії міської ради, яка відверто зволікала з рішенням. Знесення пам'ятників засновникові радянської держави здійснювали самостійно навіть окремі особи. Так, у селі Комсомольське, Вінницької області, 21 лютого місцевий житель по драбині, яку приніс із дому, підійнявся на п'єдестал пам'ятника Леніну у центрі села і розбив статую [13].

Демонтували не лише центральні – «кафедральні» пам'ятники Леніну, але й ті, що стояли на периферії міст, на території підприємств, залізничних станцій, у селах. 22 лютого не стало пам'ятників Леніну в семи районних центрах Вінницької області (Літині, Тиврові, Шаргороді, Теплику, Бершаді, Тростянці, Мурованих Курилівцях), дев'яти районних центрах Житомирської області (Чуднові, Романові, Коростені, Андрушівці, Баранівці, Бердичеві, Малині, Попільні та Володарськ-Волинському), одинадцяти районних центрах Черкаської області (Умані, Лисянці, Смілі, Маньківці, Золотоноші, Монастирищі, Чорнобаї, Шполі, Христинівці, Каневі, Звенигородці) та шести районних центрах Полтавської області (Гадячі, Миргороді, Пирятині, Решетилівці, Лубнах, Шишаках). Таким чином, протягом кількох тижнів лютого та

березня було демонтовано практично всі центральні пам'ятники Леніну в містах та містечках Центральної України.

Під час демонтажу пам'ятників лунали заклики до встановлення на їхньому місці пам'ятного знаку Героям Майдану – особам, які загинули внаслідок протистояння в центрі української столиці під час Революції Гідності. Згодом ці заклики втілювалися у таких формах привласнення і перекодування пам'ятника, як його розмалювання українською символікою, нанесення написів «Слава Україні!» та символічних зображень «Героїв Небесної Сотні». Спроби увічнити нових героїв на місці скинутого ідола ще сильніше закріпило значення цих спонтанних «місць пам'яті» у контексті пам'яті про події зими 2013-2014 рр. Як вказує польський соціолог Барбара Шацька, просторово локалізована подія перестає бути тільки абстракцією. Завдяки своєму зв'язку з певним місцем вона набуває підтвердження своєї істинності та реальності [262, с. 150]. Зображення Героїв Майдану та його символів було проявом меморалізації пам'яті про трагічні події в Києві 18-20 лютого 2014 р., прикладом цього процесу є розмалювання постаменту, скинутого 21 лютого пам'ятника Леніну в місті Калинівці, Вінницької області (рис. 5.10).

Рис. 5.10. Червень 2013 р.

Травень 2014 р.

Калинівка (Вінницька обл.). Фото О. Гайдай.

Після повалення статуй Леніна місцева влада або повністю зачистила місце, де стояв пам'ятник, або ж залишила порожній постамент. В основному спроби переозначення місця обмежилися встановленням українського прапора (нанесенням патріотичних зображень на постамент) та перейменуванням площі/вулиці (тут варіанти різні: від «Європейська площа» в Немирові до вулиці «Героїв Небесної Сотні» у Каневі).

Як свідчать соціологічні опитування, серед жителів центрально-українських міст і сіл залишалося чимало противників знесення пам'ятників Леніну. Можна також припустити, що, як і у випадку Києва, чимало було і тих, хто не підтримував його демонтажу в такій формі. Але в революційних умовах, наприкінці лютого, вони або не наважувалися відкрито висловити свої заперечення, або їхньою думкою просто нехтували. Скидаючи пам'ятники, частина жителів міст намагалася долучитися до революційних подій у столиці, продемонструвати солідарність з учасниками Євромайдану та активізувати зміни у власному місті. Пам'ятники Леніну вже давно перестали бути частиною колективної пам'яті мешканців регіону, особливо молодого покоління, найактивніших учасників місцевих майданів, ставши натомість уособленням перешкоди на шляху до Європи. Крім того, пам'ятники асоціювалися з Партією регіонів та КПУ, які раніше їх охороняли, а ці політичні сили після подій зими 2013-2014 рр. втратили свою легітимність для значної частини населення центральних областей.

Таким чином, хоча участь правих політичних сил, перш за все, ВО «Свобода» була найпомітнішою, не варто зводити процес повалення пам'ятників до діяльності лише членів цієї політичної сили чи, навпаки, описувати його в категоріях спонтанної громадської активності. Ініціаторами та організаторами знесення пам'ятників Леніну в центральних областях у середині лютого були: представники націоналістичних сил, в основному ВО «Свобода», місцева влада, в особі міських/селищних голів та депутатів місцевих рад, а також активісти протестного руху, які не належали до перших двох категорій. Зважаючи на те, що представники ВО «Свобода» тривалий час вимагали від місцевих рад рішень про демонтаж пам'ятників, вони були найбільше готові до активних дій зі знесення пам'ятників, з

іншого боку, важливим є той контекст, у якому відбувався демонтаж у Центральній Україні. Трагічні події зими 2014 р. призвели до виникнення культурної травми, що своєю чергою уможливило знесення пам'ятників та ще й в такій кількості.

Американський соціолог Джефрі Александр розглядає культурну травму як соціально зумовлену та сконструйовану подію [131, с. 270-273]. Відповідно не кожна подія з об'єктивно сильним травматичним потенціалом перетворюється на культурну травму, усе залежить від інтерпретації події, яка накладається на неї в режимі реального часу. Якщо подію раціоналізувати та інтерпретувати як таку, що є нешкідливою для спільноти або виправданою для досягнення певних цілей, вона не буде сприйматися суспільством як травма. Культурна травма – це ситуація розриву, коли члени спільноти відчують, що вони пережили страхітливую подію, яка згубно вплинула на їхню групову ідентичність [131, с. 255], подію, яка порушує звичні моделі поведінки і спосіб життя членів спільноти.

Найважливішим фактором у процесі установавання травми є наявність зв'язку між жертвами та аудиторією (спільнотою), що дозволяє останній символічно приєднатися до переживання первісної травми. Зважаючи на те, що більшість членів спільноти переживають травму опосередковано, важливе значення має представлення події через засоби масової інформації [131, с. 279-283]. Події на майдані 18-20 лютого 2014 р. стали такою культурною травмою для частини населення України з відповідним пантеоном героїв/жертв – «Небесна Сотня» та злочинців – представники режиму Президента Віктора Януковича.

Серед механізмів адаптації до травми Джефрі Александр розрізняє пасивні – ритуалізм, ретритизм та активні – інновація та бунт. «Ленінопад» став частково проявом останнього, радикальною спробою повної трансформації культури заради заміни стану травми новою культурною системою. Особливістю останніх двох форм є їхній конструктивний характер, коли дії спільноти спрямовані на подолання травми з метою подальшого розвитку [131, с. 260-261].

Демонтаж пам'ятника Леніну у Києві 8 грудня 2013 р. та аналогічні акції в населених пунктах центральних областей України наприкінці лютого 2014 р. були досить схожі за формою та методами, однак, контекст, у якому відбувалися ці події,

відрізнявся. У Києві знесення пам'ятника було спланованою акцією націоналістичних сил, які намагалися таким чином мобілізувати суспільство та надати протесту виразно антирадянського та антиросійського характеру. У «ленінопаді» участь націоналістичних сил була ваговою також, але тут суттєву роль відіграла і ширша мобілізація населення після трагічних подій у лютому 2014 р.

За даними Інституту національної пам'яті, в Україні за період 2013-2014 рр., тобто від повалення пам'ятника Леніну 8 грудня 2013 р. у Києві до грудня 2014 р., було демонтовано 504 пам'ятників. Безпосередньо у Вінницькій області – 49 пам'ятників, Черкаській – 32, Полтавській – 40 та Житомирській – 37. Таким чином, на грудень 2014 р. в Україні залишалось 1700 пам'ятників Леніну [44]. Зважаючи на те, що нам невідома методика підрахунку демонтованих пам'ятників Леніну, ми не можемо здійснити верифікацію даних. Водночас на сайті «Пам'ятники Леніну» вказується, що протягом цього періоду у Вінницькій області було демонтовано 53 пам'ятника, Житомирській – 35, Полтавській – 39 та Черкаській – 36 пам'ятника Леніну [69].

9 квітня 2015 р. Верховна Рада ухвалила чотири закони, завданням яких проголошувалося подолання радянського спадку: про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 рр., про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр., про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX ст. Президент символічно оголосив про підписання цих законів 17 травня 2015 р., на заходах присвячених комеморації пам'яті загиблих від рук комуністичного режиму в Биківні. Фактично, закон про заборону комуністичної/радянської символіки законодавчо закріпив ті зміни в символічному просторі, що відбулися після 2014 р., а також створив правове підґрунтя для подальших дій з демонтажу комуністичних пам'ятників, зокрема пам'ятників Леніну, та перейменування вулиць, площ та населених пунктів з радянськими назвами. Таким чином, на законодавчому рівні були вирішені дискусії щодо радянського спадщини.

Тою чи іншою мірою використання комуністичної/радянської символіки, як і нациської, було заборонено в Польщі (2009), Литві (2008), Естонії (2007), Грузії (2011), Угорщині (1993) та Латвії (1991). В українському контексті примітно те, що голосування в Парламенті за зазначені закони відбулося «пакетом» та без громадського обговорення. Радянське минуле продовжує бути конфліктним, а отже уявлятися як таке, що несе загрозу «українському політичному проекту». В Україні не відбулося «проробки минулого», на зразок Франції і Німеччини, а отже пам'ять залишається об'єктом маніпуляцій політичних сил і ресурсом, який використовують для мобілізації населення.

ВИСНОВКИ

«Пам'ятання» є активним процесом, де три виміри часу – минуле, теперішнє і майбутнє постійно взаємодіють у свідомості особи. Головна роль належить «теперішньому», яке визначає та організовує уявлення як про минуле, так і про майбутнє. Якщо спробувати охарактеризувати зв'язок пам'яті, політики пам'яті та спадщини, то політика пам'яті – це діяльність з метою конструювання певного образу минулого, в результаті якої і формується колективна пам'ять. При цьому, колективна пам'ять не є гомогенною і може включати різні інтерпретації. Як центральний елемент ідентичності колективна пам'ять є потужним інструментом мобілізації спільноти, а тому політичні та інтелектуальні еліти, офіційні й неофіційні групи намагаються впливати на її конструювання.

Аналіз наявної історіографії та джерельної бази проблеми дає підстави стверджувати про порівняну обмеженість дослідження теми пам'яті в Україні. У сфері теорії вітчизняна наука базується, передусім, на перекладних виданнях, а серед тем, які цікавлять науковців, домінує політика пам'яті та її роль у формуванні національного наративу. Суттєво менший інтерес у дослідників викликає тема пам'ятання радянського періоду та його спадщини. На наш погляд, дослідження різних сфер оприявлення пам'яті, наприклад, меморіальної чи комемораційної, має супроводжуватися аналізом історичних оцінок та орієнтацій спільноти. Важливо з'ясувати як дії та рішення влади у цій сфері сприймаються та інтеріоризуються окремими групами населення та членами спільноти. У цьому контексті особливо продуктивним є дослідження символічної спадщини спільноти. Адже особа визначає той чи інший об'єкт спадщини як такий, що вартий збереження, відповідно до особливостей пам'ятання історичної події чи особи, яку він уособлює, та його здатності втілювати групову ідентичність.

У другій половині ХХ ст. у державах Європи діяльність влади в історичній сфері набула вищого, ніж раніше, рівня політизації та інструменталізації. Це дало підстави навіть застосовувати до неї поняття «історична політика» на противагу до

звичного «політика пам'яті». Але оскільки звернення до історії у країнах Європи було викликано різними причинами, а актори в сфері пам'яті ставили перед собою різні політичні цілі, досвід цих країн суттєво відрізнявся. Країнам Західної Європи, в першу чергу Німеччині та Франції, вдалося досягнути значних успіхів у «проробці» пам'яті про конфліктні події XX ст.; у той час як країни Центрально-Східної Європи продовжують розглядати пам'ять про минуле як ресурс для мобілізації населення та легітимації на міжнародній арені.

Водночас між країнами Центрально-Східної Європи існувала суттєва відмінність. Для держав колишнього соціалістичного табору та країн Балтії «повернення до Європи» не обмежувалося лише політичною та економічною сферами, а й мало культурний вимір – підтвердження їхньої приналежності до «європейської цивілізації» та відновлення історичної справедливості. Тому період після 1945 р. описувався в категоріях близьких до окупації, а комуністична влада – як чужорідне утворення, нав'язане силою радянської армії. Негативна інтерпретація та оцінка минулого режиму супроводжувалася цілковитим витісненням комуністичного спадку з публічного простору з його наступною маргіналізацією та ізоляцією в музейних експозиціях.

В Україні ж не було однозначного погляду на радянський період. Якщо жителі західних областей поділяли антирадянський, антиколоніальний дискурс, і, відповідно, пам'ятники Леніну були там повністю демонтовані на початку 1990-х рр., то центральним елементом пам'яті східних і південних областей були перемога в Другій світовій війні, досягнення у виробничій сфері, поліпшення благоустрою міст та рівня життя за радянської влади. Часто політичні актори як на центральному, так і регіональному рівні для легітимації своїх рішень апелювали до різних (негативних чи більш менш позитивних) образів радянського минулого, що тільки ускладнювало ситуацію. Центральні області України стали місцем, де конфлікт між, умовно кажучи, позитивним і негативним сприйняттям радянського часу був найпомітніший, втіленням чого була т.зв. «війна пам'ятей», яка точилася навколо пам'ятника Леніну, що репрезентував різні інтерпретаційні схеми.

Для України радянське минуле та його спадщина залишається об'єднавчим фактором: жодне інше державне утворення, яке існувало на території України, ніколи не охоплювало всю територію держави в її сучасних межах. Україна як географічно, так і інституційно є правонаступницею УРСР, а радянська спадщина є спільною спадщиною для всіх регіонів. Голосування за незалежність України для значної частини населення тодішнього УРСР не означало прийняття національної ідеології. Серед мотивів до відокремлення від СРСР переважали практичні міркування: незалежність розглядалася на початку 1990-х рр. як засіб подолання економічної кризи і подальшого зростання. Відповідно історичні питання опинилися на маргінесі публічного дискурсу, а ставлення до пам'ятників Леніну загалом було байдужим. Той факт, що КПУ в 1990-х рр. зберегла суттєву підтримку серед населення пояснюється радше браком потужної політичної альтернативи, а не відданістю комуністичній ідеології.

Відсутність реформ, збереження на керівних посадах представників радянської партійної номенклатури, брак політичних ідеологій, проявом чого стала відсутність впливових загальнонаціональних політичних партій, значні проблеми у встановленні демократичних інститутів, та інші проблеми пов'язані з нерозвиненістю політичної культури як владної еліти, так і населення, унеможливили успішний політичний розвиток в незалежній Україні в 1990-х рр. Більшість акторів в сфері політики пам'яті на державному рівні діяли в межах своїх партикулярних інтересів, як наслідок, політика пам'яті залишалася поверхневою, ситуативною та амбівалентною. Перший і другий президенти України, вводячи до національного пантеону нових героїв та події, зберігали також і радянську спадщину, яка вирізнялася масовістю і розповсюдженістю. Нова влада не мала ні політичної волі, ні бажання, в умовах неоднозначності ставлення населення до радянського періоду та слабкості центральної влади приймати рішення про усунення радянської спадщини з меморіального простору України. Водночас, той факт, що політичні еліти – «забули» про радянську спадщину, уникали згадок про наявні в публічному просторі комуністичні символи та не проводили жодних комеморативних практик біля пам'ятників Леніну, – призвів до того, що ці пам'ятники, особливо в

центральных областях, поступово усувалися з колективної пам'яті спільноти без їхньої фізичної ліквідації.

Вперше діяльність в сфері пам'яті посіла вагоме місце в політиці глави держави за президентства Віктора Ющенка (2005-2010 рр.), який проводив більш-менш окреслену історичну політику в Україні. Комеморативна і меморіальна діяльність третього Президента були зосереджені навколо двох історичних тем – голодомору 1932-1933 рр. та боротьби ОУН і УПА, в контексті яких радянська влада означувалася як окупаційна та репресивна. У 2007 р. Віктор Ющенко підписав Указ про вшанування жертв голодомору, який передбачав демонтаж пам'ятників особам, які була причетні до організації голоду і репресій на території України. Таким чином, вперше глава держави відкрито заявив про необхідність декомунізації публічного простору України. До цього протистояння з цього питання відбувалося переважно між націоналістичними та комуністичними силами. Слідом за Президентом та його партією «Наша Україна» в сферу пам'яті втручається її головний політичний опонент – Партія регіонів, позиціонуючи себе як захисник інтересів населення Сходу і Півдня країни, та права самостійно визначати, які історичні особи і події вшановувати. Як наслідок, наприкінці президентства Віктора Ющенка політика пам'яті стала полем політичної боротьби та одним з інструментів поглиблення розколу України, що окреслився під час «Помаранчевої революції» 2004 р., на «націоналістичний Захід» та «прорадянський/проросійський Схід».

З середини 2000-х р., слідом за центральною владою, розпочалося пошуківлення в політиці пам'яті і на регіональному рівні, але той факт, що політичні актори для легітимації своїх рішень апелювали до різних образів радянського минулого, не сприяло налагодженню конструктивного діалогу з питань радянського минулого, а лише політизувало це питання.

У 2009 р. рішенням уряду пам'ятники Леніну були виключені з державного реєстру і передані у відання місцевої влади. Частина представників місцевих громад використала це рішення як привід, щоб позбутися пам'ятників Леніну, а інші – залишити. Останні найчастіше обґрунтовували своє небажання демонтувати пам'ятник Леніну неважливістю цього питання в порівнянні з іншими нагальними

проблемами громади. Часто вирішальне значення при прийнятті рішення, пов'язаного зі спадщиною, мала позиція міського/селищного голови, який і приймав рішення про збереження чи демонтаж пам'ятника Леніну.

Найпоширенішою стратегією в регіоні Центральної України стала відмова місцевої влади від вирішення цього питання, особливо якщо воно набувало конфліктного характеру. Такий підхід був результатом, з одного боку, ідеологічних орієнтацій голів місцевих рад, а з іншого, відсутністю уявлення про шляхи і необхідність вирішення питань пов'язаних з радянською спадщиною. Йдеться про можливість представників влади створити комунікативне поле, в рамках якого громада могла б вирішити долю спадку, не вдаючись до крайностей: возвеличення (збереження) чи заперечення (деструкції) монумента. Це також справедливо і щодо центральної влади, стратегія якої тривалий час полягала у легітимації своєї влади через протиставлення себе цим крайнім позиціям. У результаті такої політики на кінець 2013 р. пам'ятники Леніну залишалися на головних площах більшості районних центрів Житомирської, Вінницької, Черкаської та Полтавської областей, та в двох обласних центрах центрального регіону – Житомирі та Полтаві.

Важливим є те, що політичні актори, зокрема і представники місцевої влади, володіючи значними фінансовими, адміністративними та інформаційними ресурсами, конструювали контекст, в якому відбувалася інтерпретація проблеми радянської спадщини. Індивіди змушені були діяти вже в межах сконструйованого дискурсу, а тому їхні дії часто мали рефлексивний характер.

Також існували значні інституційні проблеми в сфері управління спадком. В органах, які займаються справами культурного розвитку, відчувався брак розподілу повноважень та відповідальності, перевага звітності над реальними діями з поліпшення ситуації в цій сфері. І хоча рішення в сфері спадщини залишалися в сфері діяльності представників місцевих громад, вони при цьому фактично не несли жодної відповідальності за свої дії ні перед громадою, ні перед центральною владою.

Іншою проблемою було самоусунення частини населення від вирішення питань, пов'язаних зі спадком. Частково це є наслідком радянської традиції, коли всі подібні

рішення вважалися сферою діяльності, а отже й відповідальності, влади. Водночас слабе громадянське суспільство, особливо на регіональному рівні, не могло виступати альтернативою владі. Громадськість в особі її найактивніших представників, якщо і допускалася до процесу прийняття рішень щодо пам'ятників Леніну, то часто лише з метою суспільної легітимації позиції влади.

Крім представників місцевої влади, вагомими гравцями на полі політики пам'яті з середини 2000-х рр. стали націоналістичні сили, які разом з комуністичними, інструментували питання пам'ятників Леніну для мобілізації своїх прихильників. Націоналістичні сили спрямовували свої зусилля на те, щоб позбавити пам'ятник Леніну нейтрального ідеологічного значення та усталити його сприйняття як втілення репресивного комуністичного режиму. У свою чергу, прихильники комуністичної ідеології, захищаючи пам'ятник Леніну, апелювали до позитивних досягнень радянського часу, втіленням яких була особа Леніна. В умовах відсутності чіткої державної політики у цій сфері ці дві політичні сили визначали характер публічної дискусії щодо пам'ятників Леніну, звівши її до крайніх позицій: збереження чи демонтаж.

У дисертації підтверджено думку про невідповідність застосування дихотомії «Схід-Захід» для аналізу колективної пам'яті та політики в Україні доби незалежності, а також важливість ідеологічних орієнтацій населення Центрального регіону для розуміння особливостей політичного розвитку держави в 1990-ті – 2000-ні рр. Наше дослідження доводить, що поділ населення України на тих, хто орієнтувався на радянський спадок, і тих, хто на націоналістичний, невиправданий щодо жителів Центральної України. Частина населення, яка, як здавалося, мала радянські орієнтації, в дійсності продемонструвала байдужість та відстороненість від вирішення питань, пов'язаних з пам'ятниками Леніну. Це питання їх не хвилювало, адже пам'ятник часто не мав ніякого смислового навантаження, будучи лише звичним елементом міського простору.

Свідчення посилення націоналістичних орієнтацій серед населення стала часткова підтримка націоналістичної політичної партії ВО «Свобода» на місцевих виборах в 2010 р., а згодом і на парламентських виборах 2012 р., коли ця політична

сила змогла вперше подолати 5% бар'єр в центральних областях і пройти до українського Парламенту. Водночас, політичні преференції населення залишалися ситуативними, мешканці регіону підтримували в основному політичні партії центристського спрямування, які не характеризувалися стійкою ідеологічною програмою, хоча в передвиборчих агітаціях і активно використовували український етносимволізм. Зважаючи на те, що саме ці політичні сили отримали більшість в місцевих радах, питання пам'ятників Леніну, як і загалом радянської спадщини, залишалося не вирішеним.

Потрібно відзначити, що на артикуляцію націоналістичних орієнтацій мешканців Вінницької, Житомирської, Полтавської та Черкаської областей вплинула як історична політика Віктора Ющенка, так і політика в освітній сфері, яка проводилася з початку 1990-х рр. Тоді національний наратив був впроваджений в шкільних підручниках, ставши тією, часто єдиною, історичною пам'яттю, яку мало молоде покоління українців, соціалізація якого припала вже на період державної незалежності.

Хоча для більшості населення пам'ятники Леніну втратили своє сакральне значення ще на початку 1990-х рр., однак, вони не набули різких негативних конотацій та не були проблематизовані, наприклад, як пам'ятник Йосипу Сталіну. Незважаючи на риторику окремих політичних сил та організацій, населення на 2013 р. не вважало вирішення долі пам'ятників Леніна, як і загалом радянської спадщини, питанням, що потребує нагального вирішення. У 2013 р. особа Леніна була майже не релевантною в колективній пам'яті населення Центральної України, відповідно, пам'ятники йому сприймалися як частина радянської культури і минулого загалом, а тому не означувалися політичними (ідеологічними) сенсами.

Повалення пам'ятника Леніну в Києві 8 грудня 2013 р. представниками ВО «Свободи» під час акцій протесту проти рішення влади не підписувати Угоду про асоціацію з ЄС надало протестному руху також і антирадянської спрямованості, на кшталт, антикомуністичних рухів у державах Центрально-Східної Європи кінця 1980-х рр. До цього учасники Євромайдану наголошували виключно на практичних, економічних цілях руху, що дозволило створити широку платформу для об'єднання

різних груп населення. Той факт, що радянські орієнтації не були сильно вкорінені у колективній пам'яті населення, дозволив доволі легко позбавитися від пам'ятників Леніну в центральних областях під час подій Революції гідності. В умовах ж радикальних політичних змін початку 2014 р. демонстративне руйнування цих пам'ятників стало складовою протестної боротьби, наочним втіленням акту поривання з колишнім суспільним порядком, побудованим на пострадянських практиках. В той же час немає підстав вважати, що історичні оцінки населення радикально змінилися, Ленін залишається амбівалентною в ставленні історичною особою для одних, та невідомою/незнаною – для інших; радше ми маємо справу зі зміною ставлення до питання збереження радянських пам'ятників.

Цілком імовірно, що населення здебільшого не підтримувало демонтаж у тій формі, в якій він відбувся у лютому 2014 р., але це не означає, що воно виступало проти усунення радянських символів. Радикально налаштована частина громадян, зокрема представники націоналістичних партій, змогла переконати більш чисельну, але пасивну частину, яка займала раніше індиферентну позицію щодо цього питання, у необхідності позбутися пам'ятників Леніну. «Тиха» відмова від пам'ятників Леніну була можливою у перші роки незалежності, підтвердженням чого є нечисленні приклади демонтажу пам'ятників Леніну в центральних регіонах України у 1990-х рр.

Під час «ленінопаду» були знесені найбільш помітні пам'ятники Леніну, інші ж, сховані за високими деревами чи на території підприємств, залишалися. Як і у випадку з країнами Центрально-Східної Європи, після кількох бурхливих акцій з усунення пам'ятників колишньому режиму, основна роль в очищенні простору і вирішенні долі пам'ятників знову перейшла до органів центральної та місцевої влади. Однак, якщо перша взяла курс на цілковите усунення радянської спадщини з простору, прийнявши відповідні законодавчі акти в квітні 2015 р., то позиція другої залишається амбівалентною.

Наразі в регіоні Центральної України можна говорити про такі тенденції в сфері пам'яті та її репрезентації: 1) дерадянізація простору, що є наслідком як глобалізації і розвитку сфери споживання, так і заміщення радянського наративу національним;

2) регіоналізація пам'яті, коли в просторі актуалізуються локальні історичні наративи та герої. Важливо підкреслити, що в Центральній Україні особливо помітні наслідки історичної амнезії, яка виникла в радянський час. Різкі соціальні та політичні зміни в ХХ ст., а також цілеспрямована радянська політика з усунення символів попередньої царської влади та утвердження нових революційних героїв та подій призвели до того, що зв'язок з минулим був втрачений. Лише нещодавно розпочалася робота з «віднайдення» минулого, але часто цей образ дореволюційної часу набуває дещо романтичного представлення.

Дискусія про комуністичний спадок – це певне відображення стану історичної свідомості та здатності українського суспільства осмислити конфліктне минуле. Примітно, що у всіх країнах колишнього соціалістичного блоку та радянських республіках визначальне значення при вирішенні долі того чи іншого об'єкту комуністичного спадку мав факт наявності в нього ідеологічного (політичного) значення. Але так, як немає усталених критеріїв цієї «ідеологічності» пам'ятника, різні групи можуть по-різному інтерпретувати один і той же монумент. Необхідно зазначити, що вирішення долі пам'ятників Леніну в Україні не зводиться до таких альтернатив, як демонтаж чи збереження. Пам'ятник Леніну може бути включений до музейної експозиції або ж zostавлений в міському просторі, але перед тим візуально та/чи фізично змінений; наприклад, шляхом додавання інформативної таблички та обгородження парканом, що дозволить змінити контекст, в якому він сприймається населенням. Йдеться про збереження пам'ятника як меморіального об'єкту, який вшановували раніше, як пам'ятника попередньому пам'ятнику і тому культу особи Леніна, який існував у Радянському Союзу.

Крім зміни меморіального простору, важливою є також і проробка пам'яті про минулий режим, осмислення його передумов, ідей та практик, зокрема і тих, що були пов'язані з особою Леніна. Адже фізичне усунення радянських символів з публічного простору не означає дерадянізацію свідомості населення, яке продовжує мислити в радянських категоріях та відтворювати радянські практики, зокрема і в ставленні до спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Акуленко В. Тіньовий бік Ленініани, або незареєстрований у гіннеса рекорд / Віктор Акуленко // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 52–54.
2. Алексеев А. Каменные гости / А. Алексеев // Комсомол. правда. – 1991. – 31 авг. – С. 1.
3. Андреев Н. Минус ленинизация всей страны / Николай Андреев // Известия. – 1991. – 17 сент. – С. 3.
4. Брусенський О. Біля пам'ятника Леніну таки побилися / Олександр Брусенський // Полтав. вісн. – 2008. – 25 квіт. – С. 31.
5. Буковенко С. Із тою головою немає спокою / Сильва Буковенко // Культура і життя. – 2009. – 4-11 груд. – С. 20–21.
6. Бурлакова В. Умовний вирок. Кувалда не «забезпечила повною мірою» демонтаж пам'ятника Леніну [Електронний ресурс] / Валерія Бурлакова // Тиждень. ua. : [веб-сайт]. – Електрон. дані та прогр. – Київ, 2013. – 19 черв. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/82553> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.
7. Быков Д. Руки прочь от Ленина / Дмитрий Быков // Комсомол. правда. – 1991. – 6 нояб. – С. 4.
8. В Житомире на памятник Ленину наклеили огромную листовку [Электронный ресурс] // Житомир.info : [веб-сайт]. – Электрон. данные и прогр. – Житомир, 2009. – 6 нояб. – Режим доступа: http://www.zhitomir.info/news_49105.html (дата обращения: 05.10.2015). – Название с экрана.
9. В Житомире сторонники КПУ не дали сжечь возле памятника Ленину чучело «коммунистической гидры» [Электронный ресурс] // Корреспондент. net : [веб-сайт]. – Электрон. данные и прогр. – 2013. – 10 марта. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1520761-v-zhitomire-storonniki-kpu-ne-dali->

szhech-voze-pamyatnika-leninu-chuchelo-kommunisticheskoy-gidry (дата обращения: 05.10.2015). – Название с экрана.

10. В Жмеринке открыли обновленный памятник Ленину [Электронный ресурс] // Gazeta.UA : [сайт]. – Электрон. данные и прогр – [Київ], 2013. – 22 апр. – Режим доступа: <http://gazeta.ua/ru/articles/politics/v-zmerinke-otkryli-obnovlennyj-pamyatnik-leninu/494181> (дата обращения: 05.10.2015). – Название с экрана.

11. В Каневе сожгли памятник Ленину [Электронный ресурс] // ТСН : [веб-сайт]. – Электрон. данные и прогр – [Київ], 2009. – 2 июня. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/v-kaneve-sozhgli-pamyatnik-leninu.html> (дата обращения: 05.10.2015). – Название с экрана.

12. В Житомирі Ленін непотрібен [Електронний ресурс] // Люстрація : [веб-сайт громад. орг.]. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2009. – 3 бер. – Режим доступу: <http://www.lustration.org.ua/> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

13. В Комсомольському з пам'ятником Леніну «справився» один чоловік // 20 хвилин. – 2014. – 21 лют. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/revolyuciya/v-komsomolskomu-z-pamyatnikom-leninu-spravivsysya-odin-cholovik-10316870.html> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

14. В Новоград-Волинському законно демонтували пам'ятник Леніну // 20 хвилин. – 2013. – 27 серп. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://m.20minut.ua/Novyny-Novograd-Volynskogo/Novograd-Volynskiy/v-novograd-volynskomu-zakonno-demontuvali-pam039yatnik-leninu-10291087.html> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

15. ВАСУ визнав воїнів ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України [Електронний ресурс] // РБК-Україна : [сайт]. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2013. – 5 лют. – Режим доступу: <http://www.rbC.ua/ukr/analytics/vasu-priznal-voinov-oun-i-upa-uchastnikami-borby-za-nezavisimost-05022013163400> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

16. Вибори 2002 народних депутатів України: Підсумки голосування в багатомандатному виборчому окрузі по регіонах. [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія : [сайт]. – Електрон. дані та прогр. – Київ, 2015. –

Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>
<http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo> (дата звернення: 07.10.2015). – Назва з екрана.

17. Вибори 2012 народних депутатів України: результати [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія : [сайт]. – Електрон. дані та прогр. – Київ, 2012. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp001>
<http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo> (дата звернення: 07.10.2015). – Назва з екрана.

18. Вибори народних депутатів України 2006 року. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія : [сайт]. – Електрон. дані та прогр. – Київ, 2015. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001> <http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo> (дата звернення: 10.10.2015). – Назва з екрана.

19. Вирішальне слово мають сказати самі полтавці // Полтав. вісн. – 2008. – 14 берез. – С. 5.

20. Виступ Голови ВРУ Л.Кравчука на надзвичайному зїзді народних депутатів // Сіл. вісті. – 1991. – 5 верес. – С. 3.

21. Вінярський С. Чигирин позбувся Леніна / Степан Вінярський. // Свобода. – 2008. – 4 квіт. – С. 3. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/2008/Svoboda-2008-14.pdf> (дата звернення: 05.10.2015).

22. Война с памятниками // Правда Украины. – 1990. – 21 июля. – С. 2.

23. Всеукраїнське віче на площі Б.Хмельницького 15 вересня 1991 р. біля Св. Софії // Сіл. вісті. – 1991. – 17 верес. – С. 1.

24. Гефтер М. Он же Ленин / Михаил Гефтер // Известия. – 1991. – 27 марта. – С. 4.

25. Делегати Світового конгресу українців підтримали вимоги ГО «Люстрація» [Електронний ресурс] // Люстрація : [веб-сайт громад. орг.]. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2009. – 21 верес. – Режим доступу: <http://www.lustration.org.ua/> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

26. Демонтирован памятник В. И. Ленину во Львове // Правда Украины. – 1990. – 16 сент. – С. 1.
27. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Пам'ятки національного значення // Офіційний вісник України. – 2012. – №77. – С. 77.
28. Дерий Д. Где хранятся памятники советским вождям? / Дмитрий Дерий // Комсомол. правда. – 2012. – 9 нояб. – С. 4.
29. Довгенко С. Пирятин вже без Ленінів та Карла Маркса / Світлана Довгенко // Пирятин. вісті. – 2014. – 26 лют. – С. 1.
30. Довідка щодо стану виконання Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку із 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні (станом на квіт. 2008 р.) [Електронний ресурс] // Официальный сайт города Одесса / Одес. горсовет, Департамент информации и связей с общественностью. – Электрон. данные и прогр. – Одесса, 2006–2015. – Режим доступа: <http://omr.gov.ua/essential/17468> (дата обращения: 01.10.2015). – Название с экрана.
31. Єщенко Т. Ленін буде жити, а ми? / Тетяна Єщенко // Вечірні Черкаси.- 2008. – №49. – С. 4.
32. Житомирські новини // Місто. – 2014. – №8. – С. 4.
33. З ініціативи «Свободи» в Калинівці на Вінниччині демонтують пам'ятник Леніну? [Електронний ресурс] // Свобода. Вінниця : офіційна сторінка. – Електрон. дані та прогр. – [Вінниця], 2011. – 26 трав. – Режим доступу: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/022304/> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.
34. Замість Леніна...Чорновол? Хто стоятиме на площі замість пам'ятника вождю? // Вечірні Черкаси. – 2008. – №50. – С. 5.
35. Защитить Ленина! Из почты Центрального Комитета Компартии республики // Правда Украины. – 1990. – 12 сент. – С. 2.
36. Заява Секретаріату ЦК Компартії України // Сіл. вісті. – 1991. – 24 серп. – С. 1.
37. Зиновьев А. Память жива / А. Зиновьев // Комсомол. правда. – 1991. – 22 янв. – С. 4.

38. Знаки тоталітарного Молоху, які не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Культура і життя. – 2009. – 11–18 груд. – С. 21–44 ; 18–31 груд. – С. 19–40.

39. Зотов М. Гуд бай, Ленін .. / Максим Зотов // Місто. – 2013. – 17 груд. – С. 3.

40. Ігри з пам'ятниками Леніну: патріоти знищують, міліція захищає, а комуністи відновлюють [Електронний ресурс] // Тиждень.UA. – Електрон. дані та прогр. – Київ, 2013. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/73110> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

41. Із сесії міської ради // Місто. – 2012. – №25. – С. 2.

42. Калинівка: Ми не хочемо Леніна : [калинів. міська орг. Всеукр. об-ня «Свобода» провела інформ.-агітаційну акцію «Владо, виконуй волю громади!» з вимогами демонтувати в Калинівці пам'ятник Леніну і назвати центральну площу іменем Степана Руданського] // 20 хвилин. – 2013. – 22 січ. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/Vid-Chytachiv/kalinivka-mi-ne-hochemo-lenina-10259650.html> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

43. Кармазіна І. «Ленінопад» на Вінниччині : [на Вінниччині знесені пам'ятники Леніну у Вороновиці, Немирові, Гайсині, Агрономічному, Літині, Могилеві-Подільському, Іллінцях, Калинівці, Ямполі, Тиврові, Жмеринці, Бару, Тульчині, Крижополі, Шаргороді] / Ірина Кармазіна // 33 канал. – [Вінниця], 2014. – 26 лют. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://old.33kanal.com/14-9/11093-14-9-5> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

44. Керман О., Гребенюк Ю. У Немирові пам'ятник Леніну продали – за ці гроші погасили заборгованість із зарплати / Олексій Керман, Юлія Гребенюк // Місто. – 2015. – 11 берез. – №9. – С. 4.

45. Кобилянська В. Метафізика: Жолдак Love / Вікторія Кобиляцька // День. – 2008. – №225. – С. 3.

46. Ковалинский В. Пам'ятник Леніну на Бессарабці: стисла історія з післямовою / Віталій Ковалинский // Дзеркало тижня. – 2013. – №47. – С. 10.

47. Коммунисты Коломыи протестуют // Правда Украины. – 1990. – 24 авг. – С. 2.

48. Комуністка Гінзбург має намір приховати свідчення про злочини своїх однопартиїців [Електронний ресурс] // АРРАТА : укр. нац. портал. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2007. – 13 черв. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=814 (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

49. Крамин А. Сойдите с пьедестала / А. Крамин // Комсомол. правда. – 1991. – 5 окт. – С. 2.

50. Кульчицький М. Просимо перейменувати : відкритий лист полтав. міськ. голові А. Матковському від нар. депутата М. Кульчицького / М. Кульчицький // Полтав. вісн. – 2008. – 22 лют. – С. 2.

51. Лапский В. Памятник Ильичу демонтируется в канун 7 ноября / В. Лапский // Комсомол. правда. – 1991. – 7 апр. – С. 4.

52. Лапский В. Продается памятник Ленину / В. Лапский // Комсомол. правда. – 1991. – 5 мая. – С. 4.

53. Латышев А. В. И. Ленин: морали в политике нет / Анатолий Латышев // Комсомол. правда. – 1992. – 12 февр. – С. 2.

54. Мазепа Г. За Іллічем приїхали вночі / Георгій Мазепа // Вінниччина. – 1992. – 20 трав. – С. 1.

55. Марійчак Р. Демонтаж Леніна в Літині [Відеозапис] // You Tube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=YwNZ9RKmdEQ> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

56. Матковський А. Відповідь міського голови Полтави «Повертаючися до надрукованого» / А. Матковський // Полтав. вісн. – 2008. – 19 лют. – С. 2.

57. Махун С. Андрій Зубов: «Не всі зупиняються на станції Хутір-Михайлівський» / Сергій Махун // Дзеркало тижня. – 2014. – №40. – С. 8.

58. Махун С. У пошуках чесного архіваріуса. Хто захистить українські архіви від «червоного комісара» та «чорних» дилерів? / Сергій Махун // Дзеркало тижня. – 2008. – 4 квітня. – С. 4.

59. Меликянц Г. Мечты и реальность : перечитывая Ленина в девяносто первом году / Георгий Меликянц // Известия. – 1991. – 22 апр. – С. 3.

60. Мірошниченко І. Річниця ленінопаду. Як це було [Електронний ресурс] // Українська правда : блоги. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2014. – 8 груд. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnychenko/5485d8f1ad48d/> (дата звернення: 03.07.2015).

61. Молчанов В. Неизвестный Ленин / Владимир Молчанов // Правда. – 1991. – 13 авг. – С. 4.

62. На Вінниччині міський голова Калинівки Анатолій Шамалюк, що представляє партію «Єдність» – захищає Леніна [Електронний ресурс] // Свобода. Вінниця : офіційна сторінка. – Електрон. дані та прогр. – [Вінниця], 2011. – 31 трав. – Режим доступу: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/022312/> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

63. На Вінниччині чоловік привіз додому пам'ятник Леніну : [півторатон. скульптуру вождя світового пролетаріату у повен зріст встановив на власному обійсті житель Бершаді Анатолій Тарковський] // 20 хвилин. – 2012. – 24 січ. : фот. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/na-vinnichchini-cholovik-priviz-dodomu-pamyatnik-leninu-10216535.html> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

64. Пам'ятки археології, історії та монументального мистецтва / за ред. Георгія Мокрицького ; Житомир. міськрада, Житомир. обл. орг. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, Житомир. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині. – Житомир : Волинь, 2009. – 243 с.: фот. кольор. – (Енциклопедія Житомира : серія видань ; т. 2, кн. 1).

65. Пам'ятки історії та культури Вінницької області : словникова частина / упоряд. Ю. А. Зінько [та ін.]. – Вінниця : Держ. картограф. ф-ка, 2011. – 400 с.: кольор. іл., табл.

66. Пам'ятник Леніну в Каневі пропонують знести міські депутати [Електронний ресурс] // Kaniv.net. : [веб-сайт]. – Електрон. дані та прогр. – [Канів], 2013. – 2 квіт. – Режим доступу: <http://www.kaniv.net/news.php?p=24406&vc=0> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

67. Пам'ятник Леніну повернуть на Соборну площу? // Вечірні Черкаси. – 2011. – №51. – С. 2

68. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник / гл. ред. П. Т. Тронько ; Ин-т истории АН УССР. – Киев : Наук. думка, 1987. – 736 с.

69. Памятники Ленину, снесённые на Украине с декабря 2013 года (список, фотографии) // Памятники Ленину [веб-сайт]. – Электрон. данные и прогр. – Режим доступа: <http://leninstatues.ru/leninopad> (дата обращения: 15.10.2015). – Название с экрана.

70. Перенесення пам'ятника В. І. Леніну [Електроний ресурс] // Томашпільська районна рада : офіційн. сайт. – Електрон. дані та прогр. – [Томашпіль], 2011–2015. – Режим доступу: <http://tomrayrada.org.ua/novini/perenesennya-pamyatnika-vileninu/> (дата звернення: 01.10.2015). – Назва з екрана.

71. Петренко Б. Ілліч з Тального пішов уночі / Б. Петренко // Персонал плюс. – 2009. – 2-8 верес. (№ 35). – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/337/5364.html> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

72. Петрова О. Невгамовні месники / Олена Петрова // Вечірні Черкаси. – 2008. – №49. – С. 9.

73. Питання щодо використання державних символів України [Електроний ресурс] : Указ Президента України № 79/2001 від 9 лют. 2001 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/79/2001> (дата звернення: 26.05.2015). – Назва з екрана.

74. План заходів на 2009–2010 роки із вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, дальшого дослідження теми голодоморів в Україні : затв. розпорядж. КМУ від 25 листоп. 2009 р. № 1429-р про затвердження [Електроний ресурс] // Урядовий портал : єдиний веб-портал органів виконав. влади. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 2015]. – Режим доступу:

<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=243185983> (дата звернення: 05.07.2015). – Назва з екрана.

75. Повідомлення про демонтаж пам'ятника Леніну у Вінниці // Подолія. – 1992. – 23 трав. – С. 1.

76. Положення про Український інститут національної пам'яті, затверджений постановою КМУ від 31 січня 2011 р. №74 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 9. – С. 34.

77. Постановление апелляционного суда г. Киева по уголовному делу по факту совершения геноцида в Украине в 1932–1933 гг. от 22 февр. 2010 г. [Електронний ресурс] // Права людини в Україні : інформ. портал. Харків. правозахисн. групи / Міжнар. фонд «Відродження», Нац. фонд підтримки демократії (США). – Електрон. дані та прогр. – [Харків, 1999–2015]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/ru/pda/index.php?id=1266828078> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

78. Предприниматель из Латвии воссоздает музей Ленина. [Электронный ресурс] // TVNET : [портал]. – Электрон. данные и прогр. – 2006. – 3 июля. – Режим доступа: http://rus.tvnet.lv/hi_tech/hobbi/115482-prjedprinimatjel_iz_latvii_vossozdajet_muzjey_ljenina (дата обращения: 06.10.2015). – Название с экрана.

79. Пресс-конференция Л. Кравчука // Правда Украины. – 1990. – 14 сент. – С. 3.

80. Про відзначення у 2006 р. Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 868 від 12 жовт. 2006 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/868/2006> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

81. Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [Електронний ресурс] : постанова КМУ № 929 від 10 жовт. 2012 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал

Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/929-2012-п/page> (дата звернення: 11.10.2015). – Назва з екрана.

82. Про встановлення державної символіки на фасадах і в приміщенні Верховної Ради України : постанова ВРУ № 1405 від 21 січ. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 8. – С. 60.

83. Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 75 від 28 січ. 2010 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/75/2010> (дата звернення: 20.04.2013). – Назва з екрана.

84. Про демонтаж пам'ятника В. Леніну та облаштування площі [Електронний ресурс] : рішення Калинів. міськради № 53 від 30 січ. 2014 р. // Калиновська міська рада : офіційн. веб-сайт. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу: <http://kalynivka.vn.ua/pages/p547> (дата звернення: 10.10.2015). – Назва з екрана.

85. Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні [Електронний ресурс] : Указ Президента № 432 від 12 черв. 2009 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> (дата звернення: 11.10.2014). – Назва з екрана.

86. Про заборону діяльності Комуністичної партії України [Електронний ресурс] : Указ Президії Верхов. Ради України № 1468-ХІІ від 30 серп. 1991 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-

техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T146800.html (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

87. Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [Електроний ресурс] : постанова КМУ № 928 від 3 верес. 2009 р. // Законодавство України: офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

88. Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України : постанова КМУ № 1761 від 27 грудня 2001 р. //Офіційн. вісн. України. – 2002. – № 1. – С. 5.

89. Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання [Електроний ресурс] : постанова КМУ № 466 від 12 серп. 1992 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF> (дата звернення: 07.10.2015). – Назва з екрана.

90. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [Електроний ресурс] : постанова КМУ № 1760 від 27 груд. 2001 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ,

1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

91. Про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини [Електроний ресурс] : наказ М-ва культури України № 158 від 11 берез. 2013 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

92. Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР [Електроний ресурс] : постанова Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 лип. 1965 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/711-65-%D0%BF> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

93. Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні [Електроний ресурс] : Указ Президента України № 250 від 27 берез. 2007 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/250/2007> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

94. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97 від 21 трав. 1997 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170. – Електрон. версія зі змінами і допов. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

95. Про оголошення в Україні 2008 р. Роком пам'яті жертв Голодомору [Електроний ресурс] : Указ Президента України № 1144/2007 від 24

листоп. 2007 р. // Законодавство України : офіційн. веб-портал Верхов. Ради України / програмно-техніч. підтримка Упр. комп'ютериз. систем, інформ. підтримка Інформаційне упр., Прес-служба апарату Верхов. Ради України. – Електрон. дані та прогр. – [Київ, 1996–2015]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007> (дата звернення: 05.10.2015).

96. Про охорону культурної спадщини : Закон України № 1805-III від 8 черв. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333. – Електрон. версія зі змінами і допов. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 09.10.2015). – Назва з екрана.

97. Про перейменування площі Жовтневої революції і станції метро «Площа Жовтневої революції» : рішення виконкому Київ. міськради № 524 від 26 серп. 1991 р. // Хрещатик. – 1991. – 30 серп. – С. 2.

98. Про питання організації управління районами в місті Києва [Електроний ресурс] : рішення Київ. міськради № 7/4819 від 9 вер. 2010 р. // Київська міська рада : офіційн. веб-сайт. – Електрон. дані та прогр. – Режим доступу: http://dnipr.kievcity.gov.ua/files/docs/org_prav_zah.pdf. (дата звернення: 10.10.2015). – Назва з екрана.

99. Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» : постанова Президії ВР УРСР від 11 верес. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 40. – Ст. 536.

100. Програма ВО «Свобода» [Електроний ресурс] : затв. Установчим з'їздом СНПУ 9 верес. 1995 р., зі змінами і допов., внесеними IX з'їздом СНПУ 14 лют. 2004 р., XX з'їздом Всеукр. об-ня «Свобода» 24 трав. 2009 р., XXIII з'їздом Всеукр. об-ня «Свобода» 24 груд. 2011 р. : зареєстр. наказом №1470/5 М-ва юстиції України 12 серп. 2009 р. // Всеукраїнське об'єднання «Свобода» : офіційна сторінка. – Електрон. текст. і граф. дані. – [Київ, 2015]. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/ (дата звернення 05.10.2015). – Назва з екрана.

101. Програма Конгресу Українських Націоналістів [Електроний ресурс] : (засади) // Конгрес Українських Націоналістів : [веб-сайт]. – Електрон. текст. і граф.

дані. – [Київ, 2015]. – Режим доступу: <http://cun.org.ua/pro-partiyu/programa/> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

102. Результати виборів 2010 р. депутатів Верховної Ради АРК, обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія : [сайт]. – Електрон. дані та прогр. – Київ, 2015. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo> (дата звернення: 03.10.2015). – Назва з екрана.

103. Рожин С. Демонтирован памятник В. И. Ленину / Сергей Рожин // Правда Украины. – 1990. – 2 авг. – С. 3.

104. Сачко В. Хотуть Вождя на фундамент / Володимир Сачко // Голос України. – 1991. – 14 верес. – С. 4.

105. Семенченко М. Леніноповал / Марія Семенченко // День. – 2013. – 19 лют. – С. 5.

106. Семків В. Пам'ятник радянському вождю знесли в Червонограді за рік до здобуття незалежності / Володимир Семків // ЗІК. – 2012. – 23 серп. (№ 33). – С. 3.

107. Скрипник В. Пам'ятник-привид, або куди поділи Леніна з центральної площі Вінниці / Володимир Скрипник // 20 хвилин. – 2013. – 13 берез. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/pamyatnik-privid-abo-kudi-podili-lenina-z-tsentralnoyi-ploschi-vinnits-10266241.html> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

108. Стабілізувати політичну ситуацію. Позачергова сесія ВР УРСР // Сіл. вісті. – 1991. – 28 серп. – С. 1–2.

109. Степанова О. Еще один парк советского периода [Электронный ресурс] // Украина Центр : [веб-сайт]. – Электрон. данные и прогр. – 2012. – 7 нояб. – Режим доступа: <http://uC.kr.ua/sovpark/> (дата обращения: 06.10.2015). – Название с экрана.

110. Суд постановил вернуть памятник Ленину в центр Черкасс [Электронный ресурс] // Mignews : медиа-вещательный продукт [веб-сайт]. – Электрон. данные и прогр. – 2011. – 21 дек. – Режим доступа: <http://mignews.com.ua/ru/articles/96694.html> (дата обращения: 06.10.2015). – Название с экрана.

111. Територія і щільність наявного населення [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України: [сайт]. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 1989–2015. – Режим

доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Database/Population/databasetree_no_uk.asp (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

112. Тільки 13% киян схвалили знесення пам'ятника Леніну [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2013. – 19 груд. – С. 5. – Електрон. версія. – Режим доступу: <http://dt.ua/UKRAINE/tilki-13-kiyan-shvalili-znesennya-pam-yatnika-leninu-134279.html> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

113. У Києві демонтовано пам'ятник Григорію Петровському // Хрещатик. – 2009. – 11 лют. – С. 4.

114. У центрі Бердичева невідомі розмалювали пам'ятник Леніну [Електронний ресурс] // ВІК : телерадіокомпанія : [веб-сайт] – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2011. – 26 верес. – Режим доступу: <http://www.trkvik.tv/index.php?module=news&id=3166> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

115. У Черкасах демонтували 70-й пам'ятник В. Леніну [Електронний ресурс] // Черкаси : офіційн. портал міськради, міського голови, виконкому. – Електрон. дані та прогр. – Черкаси, 2008. – 28 листоп. – Режим доступу: <http://old.hurtom.com/soft/2661-u-cherkasakh-demontuvali-70-tonnij.html> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

116. У Ямполі Хмельницький «посунув» пам'ятник Леніну [Електронний ресурс] // Високий Замок : газ. online. – Київ, 2014. – 12 січ. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/news/50698> (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

117. УНП закликає Президента ліквідовувати комуністичну символіку [Електронний ресурс] // Аратта : укр. нац. портал. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2006. – 12 листоп. – Режим доступу: http://aratta-ukraine.com/news_ua.php/news_ua.php?id=1421 (дата звернення: 06.10.2015). – Назва з екрана.

118. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду 2а-817/11/2316 від 2 серп. 2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pravoscope.com/act-uxvala-sudu-2a-817-11-2316-tverdolib-v-a-02-08-2012-administrativni-spravi-s> (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

119. Фотографія [фотографія Верховної Ради України] // Сільські вісті. – 1991. – 6 верес. – С. 1.

120. Фотографія [фотографія демонтажу монумента Великій Жовтневій революції з підписом: «На київському Майдані Незалежності за постановою президії міської ради демонтується пам'ятник з фігурами Леніна, робітників і солдатів, який уособлював перемогу Соціалістичної революції»] // Сіл. вісті. – 1991. – 14 верес. – С. 1.

121. Хмільницька «Свобода» готова «проплатити» демонтаж пам'ятника Леніну [Електронний ресурс] // Громадський форум Хмільниччини. – 12 лютого 2012. – Режим доступу: <http://forumhm.org/hmilnytska-svoboda-hotova-proplatyty-demontazh-pamyatnyka-leninu/> (дата звернення: 08.10.2015)

122. Чи вистачить мужності й здорового глузду у хмільницьких чиновників демонтувати пам'ятник Леніну? [Електронний ресурс] // Свобода. Вінниця : офіційна сторінка. – Електрон. дані та прогр. – [Вінниця], 2012. – 15 лют. – Режим доступу: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/027790/> (дата звернення: 03.07.2013).

123. Що думають полтавці про перейменування вулиць // Полтав. вісн. – 2008. – 7 берез. – С. 2.

124. Ющенко В. Виступ В. Ющенка на Х з'їзді політичної партії «Наша Україна». Київ, 27 квіт. 2011 р. [Електронний ресурс] / Віктор Ющенко // Інститут Президента В. Ющенка : [веб-сайт]. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2011. – 27 квіт. – Режим доступу: <http://yushchenkoinstitute.org/speeches/view/26/> (дата звернення: 05.10.201). – Назва з екрана.

125. Ющенко В. Виступ Президента України (2005–2010) В. Ющенка. Биківня, 15 трав. 2011 р. [Електронний ресурс] / Віктор Ющенко // Інститут Президента В. Ющенка : [веб-сайт]. – Електрон. дані та прогр. – [Київ], 2011. – 15 трав. – Режим

доступу: <http://yushchenkoinstitute.org/speeches/view/25> (дата звернення: 05.10.2015).
– Назва з екрана.

126. 20 років Незалежності: Ленін все ніяк не Goodbye! [Електронний ресурс] : (інфографіка) // Тексти.org.ua. : медія для розумних : [сайт]. – Електрон. дані та прогн. – 2012. – 13 черв. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/devrand/read/37123/20_rokiv_Nezalezhnosti_Lenin_vse_nija_k_ne (дата звернення: 05.10.2015).

Література

127. Абрамов Р. Время и пространство ностальгии / Роман Абрамов // Социолог. журн. – 2012. – № 4. – С. 5–23.

128. Абрамов Р. Музеефикация советского. Историческая травма или ностальгия? / Роман Абрамов // Человек. – 2013. – № 5. – С. 99–111.

129. Адорно Т. Что означает «проработка прошлого» / Теодор Адорно ; пер. с нем. М. Габовича // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2/3. – С. 36–45.

130. Акуленко В. Тіньовий бік ленініани / Віктор Акуленко // Культура і життя. – 2009. – 6-15 листоп. – С. 19.

131. Александер Дж. Смыслы социальной жизни. Культурсоциология / Джеффри Александр ; пер. с англ. Г. К. Ольховикова ; под ред. Д. Ю. Куракина. – Москва : Праксис, 2013. – 640 с.

132. Аслунд А. Як Україна перейшла до ринкової економіки та демократії / Андерс Аслунд. – Вашингтон : Ін-т міжнар. економіки Пітерсона, 2009. – 292 с.

133. Ассман А. Простори спогаду: форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман ; [пер. з нім. К.Дмитренко, Л.Доронічева, О.Юдін]. – К., Ніка-Центр, 2012. – 440 с.

134. Астров А. Историческая политика и «онтологическая озабоченность» малых центрально-европейских государств : (на примере Эстонии) / Александр Астров //

Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 184–217.

135. Баханов К. Нові часи – нові герої : формування культури пам'яті в Україні / Костянтин Баханов // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. – Київ, 2013. – С. 182–217.

136. Безансон А. Непобічні ефекти комунізму / Ален Безансон // Критика. – 2005. – Рік 9, число 10. – С. 13–34.

137. Бекешкина И. Украина – в транзите или в «серой зоне»? / Ирина Бекешкина // Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание / под ред. О. Д. Куценко. – Харьков, 2004. – С. 354–375.

138. Бергер Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии. 1949-1982 гг. / Штефан Бергер // Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 33–65.

139. Болтунова Е. Герб со свиней в центре / Екатерина Болтунова // Ориентир. – 2008. – № 1. – С. 32–37.

140. Бурдье П. Социология политики : пер. с фр. / Пьер Бурье ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – Москва : Socio-Logos, 1993. – 261 с.

141. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы / Харальд Вельцер // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2/3. – С. 8–27.

142. Вергеліс О. Дні затемнення. Жолдак, вагон «Безумство» / Олег Вергеліс // Дзеркало тижня. – 2008. – 5 груд. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/dni_zatemnennya_zholdak_vagon_bezumstvo.html (дата звернення: 05.10.2015). – Назва з екрана.

143. Верменич Я. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри / Ярослава Верменич ; Ін-т історії НАНУ, Укр. центр теор.-методолог. пробл. іст. регіоналістики. – Київ, 2008. – 160 с.

144. Вибори в Україні 1994 року / Міжнар. фундація виборч. систем. – Київ : IFES, 1995. – 232 с.

145. Вибори'98: як голосувала Україна / упоряд. Ю. Марченко, О. Телемко. – Київ : К.І.С., 1998. – 225 с.
146. Вильковский М. Социология архитектуры / Михаил Вильковский – Москва : Русский авангард, 2010. – 592 с.
147. Вишняк О. І. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) / Олександр Іванович Вишняк // Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр. / Укр. ін-т нац. пам'яті ; [голов. ред. Солдатенко В. Ф.]. – Київ, 2013. – Вип. 6. – С. 32-40.
148. Вишняк О. І. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей / Олександр Іванович Вишняк // Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр. / Укр. ін-т нац. пам'яті ; [голов. ред. Солдатенко В. Ф.]. – Вип. 2. – Київ, 2012. – С. 168–177.
149. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон ; пер. з англ.: Н. Гончаренко, О. Гриценко. – Київ : К.І.С., 2004. – 552 с. : іл.
150. Волянчук О. Memory studies у категоріях: пошук канонічних моделей та міждисциплінарних новацій / Ольга Волянчук // Національна та історична пам'ять:зб. наук. праць. – Вип. 3. – 2012. – С. 118-128.
151. Ворона П. Передвиборчі програми політичних партій: сучасний етап розвитку громадянського суспільства / П. В. Ворона // Актуальні проблеми державного управління. – 2008. – № 2. – С. 33–42.
152. Гири П. История в роли памяти / Патрик Гири // Диалог со временем : альм. интеллектуал. истории. – 2005. – Вып. 14. – С. 105–116.
153. Головаха Е. Постсоветская деинституционазация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Евгений Головаха, Наталия Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 5—22.
154. Горбик В. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи : [монографія] / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2012. – 191 с.

155. Грицак Я. Історія в особах : до формування іст. пам'яті в Україні. 1991–2011 / Ярослав Грицак // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. – Київ, 2013. – С. 231–251.
156. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України / Олександр Гриценко ; Укр. центр дослідж. – Київ : К.І.С., 2014. – 346 с.
157. Гудков Л. Постсоветский человек и гражданское общество / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин, Н. А. Зоркая. – Москва : Москов. шк. полит. исслед., 2008. – 96 с.
158. Гудков Л. Условия воспроизводства «советского человека» / Лев Гудков // Весн. обществен. мнения. – 2009. – № 2. – С. 8–38.
159. Дністрянський М. Етнополітична географія України : монографія / Мирослав Дністрянський ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка – Львів : Літопис, 2006. – 267 с.
160. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська ; [пер. з польськ. та англ. В.Склокіна]. – К.:Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
161. Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Жорж Мінк і Лора Неймайєр. – К.:Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
162. Єсельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єсельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
163. Зарецький О. Поняття залишковості пізньої радянщини: соціолінгвічний аспект/ Олексій Зарецький // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філологічна. – 2009. – Вип. 46, ч. 1. – С. 105–110.
164. Заярнюк А. Повсякденна радянськість пострадянського сьогодення / Андрій Заярнюк // Критика. – 2006. – Рік 10, число 3. – С. 9–10.
165. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71-76.
166. Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають : властивості та механізми функціонування іст. пам'яті / Юрій Зерній // Стратегіч. пріоритети. – 2008. – №4. – 2008. – С. 35–43.

167. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти / Яель Зерубавель // *Ab imperio*. – 2004. – № 3. – С. 71-90.

168. Зливкова О. «Соцмісто» : до історії забудови Київського Лівобережжя / О. Зливкова, І. Шулейко // *Праці Наук.-дослід. ін-ту пам'яткоохорон. дослідж.* – Київ, 2007. – Вип. 3. – С. 219–233.

169. Зорич О. Динаміка електоральних преференцій міської громади Полтави у 1994–2012 рр. / Оксана Зорич // *Наук. зап. [Ін-ту політич. і етнонаціонал. дослідж. ім. І. Ф. Кураса]*. – 2014. – Вип. 1. – С. 91–106.

170. Зоркая Н. «Ностальгия по прошлому», или какие уроки могла усвоить и усвоила молодежь / Наталия Зоркая // *Вестн. обществен. мнения*. – 2007. – № 3. – С. 35–46.

171. Зуев С. В начале был текст / Сергей Зуев // *Отечественные записки*. – 2005. – № 4. – С. 76–86.

172. Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.: С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 52 с.

173. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність : матеріали «круглого столу» / Нац. ін.-т стратег. дослідж. ; заг. ред. Ю. О. Зерній. – Київ : НІДС, 2008. – 68 с.

174. Іщенко В. Участь крайньо правих у протестах Майдану: спроба систематичної оцінки / Володимир Іщенко ; пер. з англ. Антона Печенкіна // *Журн. соціал. критики. «Спільне»*. – 2014. – № 9. – С. 65–77.

175. Казакевич А. Символика места: забывание и фрагментация «советского» в ландшафте Минска / Андрей Казакевич // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. – 2011. – № 6. – С. 18–34.

176. Калинин И. Ихтиомеланхолия, или Погружение в прошлое / Илья Калинин // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. – 2013. – № 3. – С. 279–293.

177. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине / Георгий Касьянов // Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 217–256.

178. Касьянов Г. Голодомор и строительство нации / Георгий Касьянов // Pro et Contra. – 2009. – № 3/4. – С. 24–42.

179. Касьянов Г. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Георгій Касьянов, Олексій Толочко // Укр. іст. журн. – 2012. – № 6. – С. 4–24.

180. Касьянов Г. Україна 1991-2007 : нариси новітньої історії / Георгій Касьянов. – Київ : Наш час, 2008. – 480 с.

181. Киридон А. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять: [монографія; наук. ред. С. Троян] / Алла Киридон. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 128 с.

182. Киридон А. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення перспективи / Алла Киридон // Історична пам'ять. – 2015. – № 32. – С. 9-22.

183. Кісь О. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок (за матеріалами проекту «Україна XX століття у пам'яті жінок») / Оксана Кісь // Схід – Захід : іст.-культуролог. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; за ред.: В. Кравченка та Г. Грінченко. – Харків, 2008. – Вип. 11/12 : Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С. 283–308.

184. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Рейнгарт Козеллек. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.

185. Колесников К. Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія / Константин Колесников // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки / голов. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2005. – Вип. 1. – С. 46–60.

186. Коломиец Н. С. Ленинский план монументальной пропаганды в действии / Н. С. Коломиец // Строительство и архитектура. – 1988. – № 5. – С. 5–7.

187. Комаровский А. В. Главная площадь республики / А. В. Комаровский // Строительство и архитектура. – 1978. – № 5. – С. 18–25.
188. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон ; пер. з англ. С. Шліпченко. – Київ : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
189. Конончук С. Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Світлана Конончук, Олег Ярош; Укр. незалеж. центр політич. дослідж. – Київ : Україна, 2013. – 52 с.
190. Кравченко В. Бой с тенью : советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества / Владимир Кравченко // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 329–368.
191. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – Київ, 2011. – 600 с.
192. Кравченко И. Памятник как социокультурный феномен / Ирина Кравченко// Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Серия 7, Философия. – 2008. – № 1. – С. 60–64.
193. Кулик В. Громадська думка й історична пам'ять у сучасній Україні / Володимир Кулик // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. – Київ, 2013. – С. 447–466.
194. Кулик В. Український націоналізм у час Євромайдану / Володимир Кулик // Критика. – 2014. – Рік 18, число №7/8. – С. 2–7.
195. Кучма Л. Україна – не Росія / Леонід Кучма ; пер. з рос. : І. Пащенко, О. Руденко-Десняк ; фот.: Ю. Буслінський, В. Соловйов. – Москва : Время, 2004. – 560 с.
196. Кушко А. Политика памяти историческая политика в постсоветской Молдове / Андрей Кушко // Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 256–292.
197. Львів – Донецьк : соціальні ідентичності в сучасній Україні / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ ; Львів : Критика 2007. – 358 с. – (Спец. вип. часоп. «Україна модерна»).
198. Макеев С. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні / С. Макеев, А. Патракова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109–125.

199. Маслійчук В. Ленін! Одне тільки слово... [Електронний ресурс] / Володимир Маслійчук // Historians.in.ua : [веб-сайт]. – Електрон. дані та прогр. – Київ, 2014. – 1 жовт. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/1283-volodymyr-masliychuk-lenin-odne-tilky-slovo> (дата звернення: 07.10.2015). – Назва з екрана.
200. Мегилл А. Историческая эпистемология / Аллан Мегилл ; науч. ред. Л. П. Репина ; пер. с англ. М. Кукарцевой [и др.]. – Москва : Канон, 2007. – 480 с.
201. Медведева Е. «Остальгический» музей, или Как немцы осмысливают свое прошлое / Елена Медведева // Музей. – 2013. – № 6. – С. 50–54.
202. Мельниченко В. Феномен и фантом Ленина / Владимир Мельниченко. – Москва : Чертанов. типография, 1993. – 258 с.
203. Миллер А. Введение. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. / Алексей Миллер // Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 7–33.
204. Миллер А. Историческая политика в России: новый поворот? / Алексей Миллер // Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 328–368
205. Миллер А. Россия: власть и история / Алексей Миллер // Pro et Contra. – 2009. – № 3/4. – С. 6–23.
206. Михалева О. Советское как дискурсивный феномен: способы концептуализации прошлого: монография / Ольга Михалева, Марина Ташлыкова. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2013. – 249 с.
207. Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Жорж Мінк // Україна модерна. – 2009. – №4. – С. 63-77.
208. Милютин Н. А. Соцгород : Проблема строительства социалистических городов : Основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных мест СССР / Николай Александрович Милютин. – Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1930. – 81,[2] с. : ил.

209. Мищак І. Правове регулювання процесу формування й наповнення державного реєстру нерухомих пам'яток України / Іван Мищак // Наук. зап. Ін-ту законодавства Верхов. Ради України. – 2015. – № 2. – С. 15–20.

210. Міхеєва О. Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління / Оксана Міхеєва // Соціологія управління. Серія: Спеціальні та галузеві соціології : зб. наук. пр. Донец. держ. ун-ту. – Донецьк, 2007. – Т. 8, вип. 3. – С. 413–422.

211. Міхеєва О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле : організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька) / Оксана Міхеєва // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : матеріали Другої наук. конф. (Донецьк, 14 квіт. 2006 р.). – Донецьк, 2006. – С. 175–184.

212. Молдавська Т. «Своя» і «не своя»: радянська та українська влада в усному селянському наративі Степового Подніпров'я / Тетяна Молдавська // Суспільні зміни і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнар. наук. конф. 25–26 верес. 2014 р. – Львів, 2014. – С. 145–164.

213. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Панасівна Нагорна ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2012. – 328 с.

214. Нагорна Л. Культура історичної пам'яті / Лариса Нагорна // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за ред. Ю. Шаповала. – Київ, 2013. – С. 9-35.

215. Науковість перед з'явою пам'яті : [матеріали форуму] // Україна модерна. – Київ, 2009. – Число 15. – С. 9–51.

216. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М Киридон. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 436 с.

217. Нора П. Всемирное торжество памяти / Пьер Нора ; пер. с фр. М. Сокольской // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2/3. – Электрон. версия. – Режим доступа:

<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> (дата обращения: 07.10.2015). –

Название с экрана.

218. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора ; пер. з фр. Андрій Репа. – Київ : Кліо, 2014. – 272 с.

219. Паперный В. Культура Два / Владимир Паперный. – Москва : Новое лит. обозрение, 2006. – 408 с.

220. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України – 2010. – № 17/18. – С. 10–15.

221. Підручник з історії: проблеми толерантності : метод. посіб. для редакторів видавництв / Г. В. Касьянов, П. Б. Полянський, І. Б. Гирич. – Чрнівці : Букрек, 2012. – 128 с.

222. Портнов А. Родина-мать vs Степан Бандера / Андрей Портнов // Отечествен. записки. – 2008. – № 5. – С. 33–44.

223. Поцелуев С. Символическая политика: костелляция понятий для подхода к проблеме / Сергей Поцелуев // Политич. исследования. – 1999. – № 5. – С. 66–67.

224. Примуш М. В. Вектори трансформацій ідеологій політичних партій // Вісн. Севастопол. нац. техн. ун-ту. Серія : Політологія : зб. наук. пр. – Севастополь, 2014. – Вип. 145. – С. 165–169.

225. Проблематика мест памяти. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1999. – 328 с.

226. Прудникова Т. Десакрализация образа материализацией телесности (на примере В. И. Ленина) / Татьяна Прудникова // Vita Cogitans : альм. молодых философов. – 2008. – № 8. – С. 53–61.

227. Рикёр П. Память, история, забвение : пер. с фр. / Поль Рикёр. – Москва : Изд-во гуманитар. лит., 2004. – 728 с.

228. Розенберг У. Является ли социальная память «полезной категорией исторического анализа»? / У. Розенберг // Историческая память и общество в Российской империи и Советском Союзе (конец XIX начало XX века) : междунар.

коллоквиум : науч. докл., Санкт-Петербург 25-28 июня 2007 г. – Санкт-Петербург : Европейский Дом, 2007. – С. 227–238.

229. Романова О. Ленин жил, или Ирония истории [Электронный ресурс] / Ольга Романова // Новая Европа : информ.-аналит. Интернет-журн., специализирующийся на отношениях Беларуси и Европейского Союза. – Электрон. данные и прогр. – 2013. – 21 апр. – Режим доступа: http://n-europe.eu/article/2013/04/22/lenin_zhil_ili_ironiya_istorii (дата обращения: 06.10.2015). – Название с экрана.

230. Ромашко С. Монумент – сувенир-улика: временная ось мегаполиса / Сергей Ромашко // Логос. – 2002. – № 3/4. – С. 97–108.

231. Рубан Ю. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн / Юрій Рубан // Стратегіч. пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 5–9.

232. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. – Київ : Критика, 2003. – 336 с.

233. Савельева И. «Историческая память»: к вопросу о границах понятия / Ирина Савельева, Андрей Полетаев // Феномен прошлого / отв. ред.: И. Савельева, А. Полетаев. – Москва, 2005. – С. 170–220.

234. Савельева И. Знание о прошлом: теория и история. В 2 т. Т.1. Конструирование прошлого / Ирина Савельева, Андрей Полетаев. – Санкт-Петербург : Наука, 2003. – 632 с.

235. Савельева И. Концепция «исторической памяти»: стоки и итоги / Ирина Савельева // Историческая память и общество в Российской империи и Советском Союзе (конец XIX начало XX века) : междунар. коллоквиум : науч. докл., Санкт-Петербург, 25-28 июня 2007 г. – Санкт-Петербург : Европейский Дом, 2007. – 332 с.

236. Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегіч. пріоритети. – 2009. – №4. – С. 53–63.

237. Склокіна І.Є. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943-1985 рр. [Текст] : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Склокіна Ірина Євгенівна; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2014. – 23 с.

238. Скубицкая Ю. Гибкость хаоса вместо стройности ансамбля: двадцать лет постсоветского Харькова / Юлия Скубицкая // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2011. – № 6. – С. 38–39.

239. Смелзер Н. Социология / Нил Смелзер ; пер. с англ., ред. В. Ядов. – Москва : Феникс, 1998. – 332 с.

240. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт ; пер. з англ. Р. Фещенка. – Київ : К.І. С. , 2004. – 170 С.

241. Советское как дискурсивный феномен : способы концептуализации прошлого : монография / О. Л. Михалева [и др.]. ; [под общ. ред. О. Л. Михалевой]. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2013. – 249 с.

242. Сорока Ю. Отношение к прошлому / Юлия Сорока // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 47–66.

243. Станиславський А. Планировка и застройка городов Украины / А. Станиславський – Киев : Будівельник, 1971. – 267 с.

244. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний показчик) / передмова, вступ. ст., заг. ред. А. Киридон; [упор. показчика: Киридон А., Волянчук О., Огієнко В.]. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. – 294 с.

245. Тисячна Н. Про код пам'яті : перше сценічне прочитання «Жовтого князя» Василя Барки / Надія Тисячна // День. – 2008. – 10 груд. – С. 9.

246. Тищенко Ю. Використання тематики політики ідентичності у виборчій кампанії. Моніторинг Українського незалежного центру політичних досліджень / Юлія Тищенко, Світлана Горобчишина. – К., 2014. – С. 1-19.

247. Траба Р. Польские споры об истории / Роберт Траба // Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 65–103.

248. Требст С. «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы: попытка общего описания и категоризации / Стефан Требст. // Империя и нация в зеркале исторической памяти. – М.: Новое издательство, 2011. — С. 142-181.

249. Трубина Е. Места памяти, монументы и «новая» демократия / Елена Трубина. // Топос. – Минск, 2000. – № 3. – С. 79–93.

250. Україна: рік після виборів : моніторинг регіонів / за заг. ред. І. О. Когути ; Лаб. законодавч. ініціатив, Громад. мережа Опора, Комітет виборців України. – Київ ; Львів : Мс, 2007. – 336 с.

251. Ушакин С. Отстраивая историю: советское прошлое сегодня / Сергей Ушакин // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2011. – № 6. – С. 10–16 : портр.

252. Финкель Е. В поисках «потерянных геноцидов»: историческая политика и международная политика в Восточной Европе после 1989 г. / Евгений Финкель // Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 292–328.

253. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики : аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 3–31.

254. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2/3. – С. 8–27.

255. Ханютин А. Зеркала русской эволюции / Алексей Ханютин // Вокруг света. – 2010. – № 4. – С. 80–86.

256. Хархун В. Війна пам'ятей у музеях комунізму / Валентина Хархун // Війни пам'ятей та політика примирення : зб. наук. пр. / Укр. ін-т нац. пам'яті ; за заг. ред. В. Ф. Солдатенка. – Київ, 2013. – С. 235–247.

257. Хархун В. Рецепція комунізму і сучасний український проект / Валентина Хархун // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні = Identity and Memory in Post-Soviet Ukraine : [монографія] / Укр. Фулбрайтівське т-во ; [редкол.: Мирослава Антонович (відп. ред.) та ін.]. – Київ, 2009. – С. 180–192.

258. Хаттон П. История как искусство памяти / Патрик Хаттон ; пер. с англ. В. Ю. Быстров. – Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2004. – 424 с.

259. Хорунжий Ю. Як тебе не жаліти, Києве мій / Юрій Хорунжий // Зона : вид. всеукр. спілки політв'язнів і репресованих. – 2008. – № 16. – С. 34–55.

260. Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире / Раса Чепайтене ; пер. с лит. Марии Завьяловой ; Европ. гуманитар. ун-т, Ин-т истории Литвы. – Вильнюс : Изд-во ЕГУ, 2010. – 296 с.

261. Чепайтене р. Спадщина у (пост)суспільстві: дисонанс, конфлікт чи пошук згоди?/ Раса Чепайтене // Схід – Захід : іст.-культуролог. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; за ред.: Г. Грінченко, Т. Дзядевич. – Харків, 2013. – Вип. 16/17 : Нео-анти-колоніалізм vs Нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі. – С. 43–62.

262. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Барбара Шацька ; [пер. з пол. Олесь Герасим ; наук. ред. Андрій Павлишин]. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 248 с.

263. Шебеліст С. Конфлікт пам'ятників і пам'яті, або Келін, Мазепа, Петлюра і полтавська дилема : [ситуація з відновленням деяких пам'ятників і небажання встановлення інших пам'ятників] / С. Шебеліст // День. – 2011. – 23 лют. – С. 4.

264. Шеррер Ю. Германия и Франция: проработка прошлого / Ютта Шеррер // Историческая политика в ХХІ веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва, 2012. – С. 473–506.

265. Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Курс лекцій / Наталія Шліхта. – Харків: Акта, 2015. – 252 с.

266. Юрійчук Є. Електоральна участь осіб похилого віку як складовий елемент механізму легітимації влади в Україні (2002–2007 рр.) / Євгенія Юрійчук // Вісн. Центральної виборч. коміс. – 2009. – № 1. – С. 81–89.

267. Юрчак А. Поздний социализм и последнее советское поколение / Алексей Юрчак// Неприкосновенный запас. – 2007. – №2(52). – С. 22-31.

268. Янмаат Я. Г. «The 'other' in Ukrainian History Textbooks: the case of Russia and the Russians» / Ян Герман Янмаат // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації : (матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 груд. 2005 р.) / упоряд. і наук. ред. Г. В. Касьянов ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2008. – С. 144–161.

269. *A Companion to Cultural Memory Studies* / ed. by Astrid Erll, Ansgar Nunning. – Walter de Gruyter, 2010. – 449 p.

270. *A laboratory of transnational history: Ukraine and recent Ukrainian historiography* / ed. by Georgiy Kasianov and Philipp Ther Lieu. – Budapest : Central European University Press, 2009. – 310 pp.

271. *Architecture. Theory Since 1968* / ed. by K. Michael Hays. – Cambridge Mass. MIT Press, 1998. – 824 pp.

272. Assmann J. *Collective Memory and Cultural Identity* / Jan Assmann // *New German Critique. Cultural History/Cultural Studies*. – 1995. – № 65 (Spring–Summer). – P. 125–133.

273. Assmann J. *Communicative and Cultural memory*/ Jan Assmann // *Cultural Memories. The Geographical Point of View*/ ed. By Peter Meusburger, Michael Heffernan, and Edgar Wunder. – Springer Science & Business Media, 2011. – P. 15–29.

274. Berdahl D. 'Ostalgie' for the Present: Memory, Longing, and East German Things / Daphne Berdahl // *Ethnos : Journal of Anthropology*. – 1999. – Vol. 64, № 1. – P. 192–211.

275. Berkhout A. *A Third Alternative: The Peculiar Case of Grūtas Sculpture Park (Dissertation)* / Amy Berkhout ; University of Bristol, Department of Historical Studies. – Bristol, 2011. – 54 pp. – <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/arthistory/migrated/documents/2011berkhout.pdf>

276. Berliner D. *The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology* / David C. Berliner // *Anthropological Quarterly*. – 2005. – Vol.78, № 1. – P. 197–211.

277. Betts P. *Remembrance of Things Past: Nostalgia in West and East Germany, 1980–2000* // *Pain and Prosperity: Reconsidering Twentieth-Century German History* / ed. by P. Betts and G. Eghigian. – Stanford : Stanford UP, 2003. – P. 178–209.

278. Beverly A. J. *Imagining Postcommunism : Visual Narratives of Hungary's 1956 Revolution* / Beverly A. James – Texas : A&M University Press, 2005. – 201 pp.

279. Chase M. The Dimensions of Nostalgia / Ed. by M. Chase, C. Shaw // The Imagined Past : History and Nostalgia / Ed. by M. Chase, C. Shaw. – Manchester : Manchester University Press, 1989. – P. 1–18.

280. Choay F. The Invention of the Historical Monument / Françoise Choay. – Cambridge : University Press, 2001. – 247 pp.

281. Cities after the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity / ed. by Blair A. Ruble; John J. ; Czaplicka and Nida Gelazis. – Woodrow Wilson Center Press with Johns Hopkins University Press, 2009. – 384 pp.

282. Condee N. Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth—Century Russia / Nancy Condee. – Bloomington : Indiana University Press, 1995. – 179 pp.

283. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method / Alon Confino // The American Historical Review. – 1997. – Vol. 102, №. 5. – P. 1386–1403.

284. Contested Past. Politics of Memory / ed. By Hodgkin Katharine, Radstone Susannah. – Routledge, 2003. – 272 pp.

285. Cook R. Good Bye, Lenin! : Free-Market Nostalgia for Socialist Consumerism / Roger F. Cook // A Journal of Germanic Studies. – 2007. – Vol. 43, №. 2. – P. 206–219.

286. Crane M. T. Removes Last Lenin Statue in Former Baltics with Am-Russia-Lenin [Electronic resource] / Michael Tarm Crane // The Associated Press . – 1993. – December 21. – URL: <http://www.apnewsarchive.com/1993/Crane-Removes-Last-Lenin-Statue-in-Former-Baltics-With-AM-Russia-Lenin/id-c27f06c73ce1709b50d1dc559cb9f47d>

287. Crane S. Writing the Individual Back into Collective Memory / Susan A. Crane // The American Historical Review. – 1997. – Vol. 102, №. 5. – P. 1372–1385.

288. Creet J. The House of Terror and the Holocaust Memorial Centre : Resentment and Melancholia in Post-89 Hungary / Julia Creet // European Cultural Memory Post-89. Rodopi. European Studies. – 2013. – № 30. – P. 29–62.

289. Czepczynski M. Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs / Mariusz Czepczynski – University of Gdansk, Poland. : Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – 224 pp.

290. Dirk V. United City, Divided Memories? Cold War Legacies in Contemporary Berlin / Verheyen Dirk. – Lexington Books, 2010. – 301 pp.

291. Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe / ed.by Eric Langenbacher, Bill Niven, Ruth Wittlinger. – Berghahn Books, 2013. – 248 pp.

292. Eyerman R. The Cultural Sociology of Political Assassination: From MLK and RFK to Fortuyn and van Gogh Paperback / Ron Eyerman. – Palgrave Macmillan, 2011. – 208 pp.

293. Forest B. Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States / Benjamin Forest and Juliet Johnson // Post-Soviet Affairs. – 2011. – Vol.27, №3. – P. 269–288.

294. Forest B. Unraveling the Threads of History: Soviet-Era Monuments and Post-Soviet National Identity in Moscow // Benjamin Forest, Juliet Johnson // Annals of the Association of American Geographers. – 2002. – Vol. 92, №3. – P. 524—547.

295. Fowler P. The Past in Contemporary Society : Then, Now / Peter J. Fowler. – London, Routledge, 1992. – 212 pp.

296. Fridman U. The Remarkable History Behind Ukraine's Toppled Lenin Statue / Uri Friedman // The Atlantic. – 2013. –December 8. – P.3.

297. Gedi N. Collective Memory – What Is It? / Noa Gedi and Yigal Elam // History and Memory. – 1996. – Vol. 8, №. 1 – P. 30–50.

298. Gediminas L. Sensuous (Re)Collections: The Sight and Taste of Socialism at Grutas Statue Park, Lithuania / Lankauskas Gediminas // Senses & Society. – 2006. – Vol. 1, Issue 1. – P. 27–52.

299. Gombrich L. The Use of Images : Studies in the Social Function of Art and Visual Communication / Leonie Gombrich. – London, 1999. – 304 pp.

300. Green A. Individual Remembering and «Collective Memory» : Theoretical Presuppositions and Contemporary Debates / Anna Green // Oral History. – 2004. – Vol.32, №. 2. – P. 35-44.

301. Haines J. Visiting Day at the Old Soviet Statues Home / Jerry Haines // The Washington Post. – 1999. – June 27. – P. 2.

302. Halbwachs M. On collective memory / ed. translated by Lewis A. Coser. – Chicago ; London ; The university of Chicago, 1992. – 254 pp.

303. Hall S. Who Needs «Identity»? / ed by Stuart Hall, Paul du Gay // Question of Cultural Identity. – London, 2000. – P. 1–16.
304. Harrison R. Heritage. Critical Approaches / Rodney Harrison – NY Routledge, 2012. – 268 pp.
305. Harvey D. Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies / David Harvey // International Journal of Heritage Studies. – 2001. – Vol.7, № 4. – P. 319–338.
306. Heritage, Ideology, and Identity in Central and Eastern Europe:Contested Pasts, Contested Presents / ed. by Matthew Rampley. – Boydell Press, 2012. – 206 pp.
307. Hewison R. The Heritage Industry. Britain in a Climate of Decline / Robert Hewison. – London : Methuen Paperback, 1987. – 160 pp.
308. History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe : Memory Games / ed. by Georges Mink and Laure Neumayer. – Palgrave Macmillan, 2013. – 288 pp.
309. Hobsbawm E. The Invention of Tradition. / Eric Hobsbawm, Terence O. Ranger. – Cambridge University Press, 1992. – 322 pp.
310. Holland D. Between Discourse and Schema: Reformulating a Cultural-Historical Approach to Culture and Mind / Holland Dorothy and Cole Michael // Anthropology & Education Quarterly. – 1995. – Vol. 26, №. 4. – P. 475–489.
311. Huessen A. Present Past : Urban Palimpsests and the Politics of memory / Andreas Huessen. – Stanford University Press, 2003. – 177 pp.
312. Ishchenko V. Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine / Volodymyr Ishchenko // Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. – 2011. – Vol. 19, № 1/2. – P. 369–395.
313. Jampol J. Smashing Lenin Won't Save Ukraine / Justinian A. Jampol // The New York Times. – 2014. – March 3. – P. 6.
314. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory : A Methodological Critique of Collective Memory Studies / Wulf Kansteiner // History and Theory. – 2002. – Vol. 41, № 2. – P. 179–190.

315. Kasianov G. How a War for the Past Becomes a War in the Present / Georgiy Kasianov // *Kritika : Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2015. – Vol 16. № 1. – P. 149–155.

316. Kattago S. The Ashgate Research Companion to Memory Studies / ed. by Siobhan Kattago. – Ashgate Publishing, Ltd., 2015 – 350 pp.

317. Klumbyte N. The Post-Soviet Publics and Nostalgia for Soviet Times / Nerinda Klumbyte // *Changing Economies and Changing Identities in Postsocialist Eastern Europe* / ed. by. Ingo Schroeder and Asta Vonderau Halle. – Max Planck Institute. LIT Verlag, 2008. – P. 27–45.

318. Koshar R. Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth-Century Germany / Rudy J. Koshar // *Commemorations: the politics of national identity* / Ed. by John R. Gillis. – Princeton University Press, 1996. – P. 215–239.

319. Kundera M. The Tragedy of Central Europe / Milan Kundera // *New York Review of Books*. – 1984. – Vol. 31, № 7. – P. 33 – 38.

320. Kuusi H. Prison Experiences and Socialist Sculptures - Tourism and the Soviet Past in the Baltic States / Hanna Kuusi // *Touring the Past Uses of History in Tourism* / edited by A. Kostianen, T. Syrjälä. – Centre for Tourism Studies University of Joensuu, 2008. – P. 105–122.

321. Lehr J. Memory, Myth, and Monuments: The Commemoration of a Contested Past in Western Ukraine / John Lehr and Natalia Aponiuk // *Memory Connection Journal*. – 2011. – Vol. 1, № 1. – P. 212–228.

322. Levinson S. Written in stone: public monuments in changing societies / Sanford Levinson. – Duke University Press, 1998 – 144 pp.

323. Liebich A. Bandera: memorialization and commemoration / Andre Liebich, Oksana Myshlovska // *Nationalities Papers : The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – 2014. – Vol. 42, № 5. – P. 750–770.

324. Light D. An Unwanted Past: contemporary tourism and the heritage of communism in Romania/ Duncan Light // *International Journal of Heritage Studies*. – 2000. – Vol. 6, № 2. – P. 145–160.

325. Light D. Gazing on communism: heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania / Duncan Light // *Tourism Geographies*. – 2000. – № 2. – P. 157–176.

326. Lisiak A. Urban cultures in (post)colonial Central Europe / Agata Anna Lisiak. – Purdue University Press, 2011. – 232 pp.

327. Lowenthal D. The Past is a Foreign Country / David Lowenthal – Cambridge University Press, 1999. – 387 pp.

328. Lutticken S. The Invisible Work of Art / Sven Lutticken // *The urban condition: space, community, and self in the contemporary metropolis*. – Rotterdam, 1999. – P. 308–324.

329. Maier C. S. The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity / Charles S. Maier. – Harvard University Press, 2009 – 256 pp.

330. Main I. How Is Communism Displayed? : Exhibitions and Museums of Communism in Poland / Izabella Main// *Past for Eyes*. – CEU – P. 371–400.

331. Mannion L. Memento of the past signum of the present? / Lorraine Mannion // *Magazine for Urban Documentation, Opinion, Theory. Memory, amnesia and urbanism*. – 2008. – № 1. – URL: <http://www.monu.org/mudot1/LM.pdf>

332. Media, ritual, and identity / ed. by Tamar Liebes and James Curran. – London : Routledge, 1998. – 265 pp.

333. Memory and political change / ed. by Aleida Assmann, Linda Shortt. – New York : Palgrave Macmillan, 2012. – 248 pp.

334. Memory and power in post-war Europe : studies in the presence of the past / ed. by Jan-Werner Miller Lieu. – Cambridge University Press, 2002. – 288 pp.

335. Memory and Representation in Contemporary Europe : The Persistence of the Past / ed. by Dr Siobhan Kattago. – Ashgate Publishing, Ltd., 2013. – 150 pp.

336. Memory and Theory in Eastern Europe / ed. by Uilleam Blacker. – Palgrave Macmillan, 2013. – 292 pp.

337. Memory and totalitarianism / ed. by Luisa Passerini. – New Brunswick ; NJ : Transaction Publishers, 2005. – 177 pp.

338. Memory, Monuments and Museums : The Past in the Present / ed. by Marilyn Lake. – Melbourne University Press, 2006. – 294 pp.

339. Meusburger P. Cultural Memories: An Introduction // Cultural Memories. The Geographical Point of View / ed. By Peter Meusburger, Michael Heffernan, and Edgar Wunder. – Springer, 2011. – P. 3–15.

340. Michalski S. Public monuments: art in political bondage, 1870-1997 / Sergiusz Michalski – Reaktion Books, 1998. – 236 pp.

341. Middleton D. Memory and Space in the Work of Maurice Halbwachs / David Middleton, Steven D. Brown // Cultural Memories. The Geographical Point of View / ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan, and Edgar Wunder. – Springer, 2011. – P. 29–50.

342. Nadkarni M. Making and marketing the past in Budapest Statue Park Museum / Maya Nadkarni // Memory, History, Nation : Contested Pasts / ed. by K.Hodgkin, S.Radstone. – Transaction Publishers, 2006. – P. 193–208.

343. Narvelius E. Lviv and Chernivtsi : Two Memory Cultures at the Western Ukrainian Borderland / Eleonora Narvelius, Niklas Bernsand // East/West : Journal of Ukrainian Studies. – 2014. – Vol.1, № 1. – P. 59–83.

344. Nelson S. Germany's Battle Over What May Be Its Last Lenin Statue [Electronic resource] / Soraya Sarhaddy Nelson // Parallels. – 2014. – 06 July. – URL: <http://www.npr.org/blogs/parallels/2014/07/03/328105362/germanys-battle-over-what-may-be-its-last-lenin-statue>

345. Nigel C. Hunt Memory, War and Trauma / Nigel C. Hunt – Cambridge University Press, 2010. – 244 pp.

346. Olick J. K. Collective Memory: The Two Cultures / Jeffrey K. Olick // Sociological Theory. – 1999. – Vol. 17, № 3. – P. 333–348.

347. Olick J. K. Social Memory Studies : From «Collective Memory» to the Historical Sociology of Mnemonic Practices / Jeffrey K. Olick, Joyce Robbins // Annual Review of Sociology. – 1988. – Vol. 24. – P. 105–140.

348. Osipian A. Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine Contested Past as Electoral Resource, 2004 / Ararat L. Osipian and Alexandr L. Osipian // East European Politics and Societies. – 2012. – Vol. 26, № 3. – P. 616–642.

349. Oushakine S. A. We're nostalgic but we're not crazy : Retrofitting the Past in Russia / Serguei Alex Oushakine // The Russian Review. – 2007. – Vol. 66. – P. 451–482.

350. Palonen E. The city communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration/ Emilia Palonen // GeoJournal. – 2008. – № 73. – P. 219–230.

351. Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe / ed. by Karin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter. – Amsterdam University Press, 2010. – 368 pp.

352. Post-Communist Nostalgia / ed. by M. Todorova and Z. Gille. – N.Y. : Berghahn Books, 2010. – 310 pp.

353. Rasmussen J. Travel Guide. Traces of the Cold War Period. The Countries around the Baltic Sea / Johannes Bach Rasmussen – Copenhagen, 2010. – P. 128–129.

354. Rečkovas K. Grutas Park : a Social Realism Museum Attracts 100,000 Visitors a Year / Konstantinas Rečkovas // Ukrainian Week : International edition. – 2012. – February 4.

355. Riegl A. The Modern Cult of Monuments: its Character and Origin / Alois Riegl // Oppositions. – 1982. – № 25. – P. 69–83.

356. Robin R. The Past as Dustbin, or, the Phantoms of Socialist Realism / Regine Robin // Socialist Realism Without Shores / ed by T. Lahusen, E. Dobrenko. – Duke University Press, 1997. – P.337-357.

357. Rosenfeld G. D. A Looming Crash or a Soft Landing? : Forecasting the Future of the Memory «Industry» / Gavriel D. Rosenfeld // Journal of Modern History. – 2009. – Vol. 81, № 4. – P. 122–158.

358. Schofield M. 25 years after Berlin Wall fell, Lenin's image still divides / Matthew Schofield [Electronic resource] // McClatchyDC. – 2014. – 19 June. – URL: <http://www.mcclatchydc.com/2014/06/19/230869/25-years-after-berlin-wall-fell.html>

359. Schwartz B. The Social Context of Commemoration : A Study in Collective Memory / Barry Schwartz // Social Forces. – 1982. – Vol. 61, №. 2. – P. 374–402.

360. Sharpley R. *The Darker Side of Travel : The Theory and Practice of Dark Tourism* / Richard Sharpley, Philip R. Stone. – Channel View Publications, 2009 – 275 pp.

361. Shevel O. *Memories of the Past and Vision of the Future. Remembering the Soviet Era and Its End in Ukraine* / Oxana Shevel // *Twenty Years after Communism : The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by Michael Bernhard, Jan Kubik. – Oxford University Press, 2014. – P. 146–167.

362. Shevel O. *The politics of memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine* / Oxana Shevel // *Slavic Review*. – 2011. – №1. – P.137—164.

363. *Television Histories Shaping Collective Memory in the Media Age* / ed. by Gary R. Edgerton and Peter C. Rollins. – University Press of Kentucky, 2001. – 383 pp.

364. *Television history. Mediating the Past in Postwar Europe* / ed. by Erin Bell and Ann Gray. – Palgrave Macmillan, 2012. – 269 pp.

365. *The Imagined Past : History and Nostalgia* / ed. by M. Chase, C. Shaw. – Manchester : Manchester University Press, 1989. – 344 pp.

366. *The Inhabited Ruins of Central Europe : Re-imagining Space, History, and Memory* / ed. by Dariusz Gafijczuk, Derek Sayer. – Palgrave Macmillan, 2013. – 264 pp.

367. *The Post-Socialist City : Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* / ed. by Kiril Stanilov. – Springer Science & Business Media, 2007. – 496 pp.

368. Toshchenko Z. *Historical Consciousness and Historical Memory* / Zhan Toshchenko // *Russian Studies in History*. – 2010. – Vol 49, Issue 1. – P. 37–52.

369. Tumarkin N. *Lenin Lives! : The Lenin Cult in Soviet Russia* / Nina Tumarkin. – Harvard University Press, 1997. – 337 pp.

370. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by Michael Bernhard, Jan Kubik. – Oxford University Press, 2014. – 384 pp.

371. *Urban Memory History and amnesia in the modern city* / ed. by Mark Crinson. – Routledge, 2005. – 256 pp.

372. Velikonja M. Lost in Transition : Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries / Mitja Velikonja // East European Politics and Societies. – 2009. – № 23. – P. 535–551.

373. Viggiani E. Talking Stones : The Politics of Memorialization in Post-Conflict Northern Ireland / Elisabetta Viggiani. – Berghahn Books, 2014. – 288 pp.

374. Walsh K. The Representation of the Past: Museums and Heritage in the post-modern World / Kevin Walsh. – London : Routledge, 1992. – 212 pp.

375. Wanner C. Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine / Catherine Wanner. – Penn State University Press, 1998. – 288 pp.

376. Wertsch J. Blank Spots in Collective Memory / James V. Wertsch // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 2008. – № 617. – P. 58–71.

377. Wight C. Contested National Tragedies: An Ethical Dimension / Craig Wight // The Dark Side of Travel : The Theory and Practice of Dark Tourism / ed. by R. Sharpely and P.R. Stone. – Bristol, 2009. – P. 129–145.

378. Wilson A. Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities / Andrew Wilson // Nations and Nationalism. – 2002. – №1. – P. 31-54.

379. Yampolsky M. In the Shadow of Monuments. Notes on Iconoclasm and Time / Michael Yampolsky // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth century Russia / ed. by Nancy Condee. – Bloomington : Indiana University Press, 1995. – P. 93–113.

380. Yurchak A. Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More/ Alexei Yurchak. // Comparative Studies in Society and History. – 2003. – Vol. 45, No. 3. – P. 480-510.

381. Yurchuk Y. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine (Doctoral Dissertations) / Yuliya Yurchuk. – Stockholm University, 2014. – 295 pp.

382. Zelizer B. Reading the Past against the Grain : The Shape of Memory Studies / Barbie Zelizer // Critical Studies in Mass Communication. – 1994. – № 12. – P. 232–233.